

**MCHANGO WA USHAIRI WA KIGANDA KATIKA KUENDELEZA UMITINDO
WA USHAIRI WA KISWAHILI: MFANO WA UFUNDISHAJI WA USHAIRI
KATIKA WILAYA YA MUKONO-NCHINI UGANDA**

**NA
EDWINE ATUKUNDA**

**TASNIFU ILIYOWASILISHWA KUTOSHELEZA BAADHI YA MAHITAJI
YA SHAHADA YA UZAMIFU KATIKA KISWAHILI**

SHULE YA SANAA NA SAYANSI JAMII

CHUO KIKUU CHA MASENO

©2023

IKIRARI

Hii ni kazi yangu mwenyewe na haijawahi kuwasilishwa katika Chuo Kikuu chochote ili kutimiza mahitaji ya shahada yoyote. Hairuhusiwi kutoleshwa au kuchapishwa bila ruhusa ya mwandishi au Chuo Kikuu cha Maseno.

Mzamifu

Atukunda Edwine
PhD/FA/00089/2016

Sahihi.......... Tarehe.....

Wasimamizi

Tasnifu hii imewasilishwa kwa minajili ya kutahiniwa kwa ridhaa yetu kama wasimamizi walioteuliwa rasmi na Chuo Kikuu cha Maseno.

Dkt. Deborah Amukowa

Idara ya Kiswahili na lugha nyingine za Kiafrika,
Chuo Kikuu Cha Maseno

Sahihi..... Tarehe.....

Dkt.Owen McOnyango

Idara ya Kiswahili na lugha nyingine za Kiafrika,
Chuo Kikuu Cha Maseno

Sahihi..... Tarehe.....

SHUKURANI

Shukrani kuu zimwendee Mwenyezi Mungu ambaye ameniwezesha kuitekeleza kazi hii. Pia nawashukuru wasimamizi wangu; Dkt. Deborah Amukowa na Dkt.Owen Mconyango kwa kuniongoza na kunipa ushauri mzuri sana ambao umenisaidia kuikamilisha hii kazi.

Walimu wangu katika shahada ya Uzamili pamoja na wasimamizi wakiwemo, Assoc. Prof. Beja Karisa (Mungu ailaze roho yake mahali pema), Dkt Yasin Musa, Dkt Mayaka Gwachi(Mungu ailaze roho yake mahali pema) , Dkt. Matasi Badru Haroon, na walimu wengineo. Shukurani za dhati ziende kwa idara za Kiswahili na Kiganda katika shule hizi; Paul Mukasa SS, Light college Mukono, Mukono Parents, Panorama SS, na Mukono high school. Pia nashukuru uongozi mzima wa shule hizi kwa kunipa fursa ya kufanya utafiti huu.

Siwezi kusahau mke wangu Gift Atukunda ambaye alinisaidia sana katika utekelezaji wa kazi hii na kunitia moyo kukamilisha kazi hii. Vilevile nawashukuru mama na baba yangu Job Tumwine na Alice Tumwine. Wazamifu wenzangu Aida Mutenyo na Martin Mulei nashukuru sana kwa ushirikiano wenu na mwongozo wenu.

TABARUKU

Naitabariku kazi hii kwa baba na mama yangu Job na Alice Tumwine.

IKISIRI

Wanafunzi wengi nchini Uganda wanachukulia utanzu wa ushairi wa Kiswahili kuwa mgumu na wanapata ugumu huo katika kujifunza ushairi wa Kiswahili. Ugumu katika ujifunzaji wa ushairi wa Kiswahili umesababisha matokeo mabaya katika mtihani wa kitaifa katika somo la ushairi wa Kiswahili nchini Uganda. Hata hivyo ushairi wa Kiganda umekuwa unafanywa vizuri katika mtihani wa kitaifa. Wanafunzi hawa wanasomea katika mandhari sawa, utafiti huu ulichunguza kwa nini wanafunzi wanaofanya mtihani wa ushairi wa Kiganda wanatenda vizuri kuliko wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili. Kwa hivyo utafiti huu ulichanganua mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza umitindo wa ushairi wa Kiswahili, mfano wa ufundishaji wa ushairi katika wilaya ya mukono-nchini Uganda. Madhumuni ya utafiti huu yalikuwa: Kufafanua jinsi muundo wa ushairi wa Kiganda unavyoweza kuendeleza muundo wa ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji na ujifunzaji. Kudadavua jinsi ushairi wa Kiganda unaweza kusahilisha mtindo katika ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji na ujifunzaji na kutathimini jinsi ushairi wa Kiganda unaweza kukuza maudhui katika ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji na ujifunzaji. Utafiti huu uliongozwa na nadharia ya umitindo ya Viktor Shklovsky (1904) na kuelezwa na Mbatia (2001) katika muktadha wa Kiswahili na umuundo ambayo iliasisiwa na Ferdinand de Saussure (1909) na Ntarangwi (2004), mihimili ya nadharia hii ni: Fasihi inastahili kuchunguzwa kama muundo mmoja uliojengwa kwa vipengele tofauti vinavyoshirikiana kukiunda kitu kizima. Pili huchunguza vipengele mbalimbali vya mfumo wa fasihi kwa kuchunguza jinsi vinavyohusiana na kuchangiana katika kukamilisha kazi husika. Tatu hulenga maana katika matini ya kifasihi na kupuuza maswala mengine ya nje kama muktadha. Utafiti huu ulitumia muundo elezi na data za utafiti huu zilichambuliwa kithamano. Mashairi yalikusanywa kutoka diwani mbili za Kiswahili na mbili za Kiganda. Mashairi 60 yalikusanywa yaani 30 ya Kiganda na 30 ya Kiswahili na 15 yalichaguliwa kutoka kila lugha kwa kutumia uteuzi nasibu. Mashairi yalitolewa kwenye diwani za Kiswahili; *Malenga wa ziwa kuu ya Wallah bin Wallah* na *Sauti ya dhikiya Abdilatif Abdalla* na za Kiganda; *Ab'Oluganda ab'Enda emu ya Hugo Sematimbana Balya n'ensekezi ya Masagazi K.* Vilichaguliwa kwa kuwa viko kwenye silabasi. Kundi lengwa ni Walimu watano wa Kiganda na watano wa Kiswahili ambao walichaguliwa kimakusudi na kushiriki katika uchambuzi ambao uliandamana na maoni yao kuhusu ujifunzaji na ufunzaji wa ushairi. Mashairi yalianishwa na ya Kiganda yalitafsiriwa kwa Kiswahili. Data ilikusanywa kwa kutumia simu kunasa sauti. Mashairi yalinukuliwa, yalitafsiriwa, na kisha kuchambuliwa kimuundo, kimtindo na kimaudhui. Data za utafiti huu ziliwasilishwa kwa mfumo wa kinathari. Utafiti huu ulikuwa utafiti wa nyanjani na maktabani, ulifanyiwa katika wilaya ya Mukono. Shule tano zilitumiwa kati ya shule ishirini zinazofunza Kiswahili, ziliteuliwa kimakusudi kwa kuwa zinafundisha Kiswahili na Kiganda kwenye kiwango cha A kisha uchanganuzi wa data ulifanywa kithamano na data kuwasilishwa kwa mjadala. Utafiti huu uligundua kuwa ushairi wa Kiswahili waweza kukopa vipengele vya muundo, mtindo, na maudhui vya ushairi wa Kiganda na kuviendeleza vipengele hivi katika ushairi wa Kiswahili. Utafiti huu ulifafanua jinsi mwalimu wa ushairi wa Kiswahili anavyoweza kuhamisha maarifa kutoka ushairi wa Kiganda hadi wa Kiswahili. Utafiti huu ulisaidia kuendeleza ushairi wa Kiswahili kuhamisha maarifa ya ujifunzaji na ufunzaji kutokana na ushairi wa Kiganda ili kusahilisha ujifunzaji wa ushairi wa Kiswahili na kuendeleza.

ABSTRACT

Kiswahili poetry is taken by most Ugandan learners as a difficult genre and there is also difficulty encountered by learners in learning Kiswahili poetry. The difficulty in the learning of Kiswahili poetry has caused poor performance in the national exam of Kiswahili poetry. The Luganda poetry on the other hand is performed well in the national exam. These students study from the same environment, this study aimed at finding out why the students of Luganda poetry perform well while Kiswahili students perform badly. Therefore this study analysed the contribution of Luganda Poetry towards the growth of Kiswahili Poetry, through the teaching learning process in Mukono district in Uganda. The specific objectives of this study were, to explain how structure in Luganda poetry can contribute to the flourishing of the structure of Kiswahili poetry through teaching and learning. To elaborate how Luganda poetry can contribute to simplify style in Kiswahili poetry through teaching and learning. To analyse how the Luganda poetry could contribute to the promotion of themes in Kiswahili poetry through teaching and learning. This study was guided by the stylistics theory by Viktor Shklovsky (1904) and explained by Mbatia (2004) in the Kiswahili context and structuralism theory as started by Ferdinand De-Saussure (1909) and Ntarangwi (2004). The tenets for this theory are; literature should be analysed as one structure constituted by different components which cooperate to build the whole structure. Secondly, it investigates how the different components in literature relate and contribute towards the completion of a structure. Thirdly, each structure should be analysed as it is without considering external factors like context. This study adopted the descriptive research design and data was analysed qualitatively. 60 poems were collected in total and 30 from each language using simple random sampling in the same way 15 were selected from each language. Poems were selected from four anthologies, two for each language and they are; *Malenga wa ziwa kuu* by *Wallah bin Wallah* and *Sauti ya dhiki* by *Abdilatif Abdalla* for Kiswahili and *Ab'Oluganda ab'Enda emu* by *Hugo Sematimba* and *Balya n'ensekeezi* by *Masagazi K.* for Luganda. They were selected because they are on the syllabus. The study population was 5 Luganda and 5 Kiswahili teachers who were chosen by the researcher to assist him in making analysis using purposive sampling. Data for this study were the luganda and Kiswahili poems plus the opinions of luganda and Kiswahili teachers about the teaching and learning of poetry and poems from Luganda and Kiswahili that were categorized, the Luganda ones translated from Luganda to Kiswahili and then analyzed according to structure, styles and themes. This study was a field study and library study conducted in Mukono district in five schools. They were selected using purposive sampling basing on if they teach Kiswahili and Luganda at A level. Data analysis were done qualitatively and presented by discussion to establish how luganda poetry can contribute towards the growth of Kiswahili poetry through teaching. This research discovered that Swahili poetry can borrow elements of structure, style, and themes from Ganda poetry and further develop these elements in Swahili poetry. This study is useful to the teachers of Kiswahili as it guides them on how to transfer knowledge from luganda poetry and simplify the teaching of Kiswahili poetry.

YALIYOMO

IKIRARI	ii
SHUKURANI.....	iii
TABARUKU	iv
IKISIRI	v
ABSTRACT.....	vi
YALIYOMO.....	vii
MAELEZO YA VIFUPISHO.....	xiv
MAELEZO YA ISTILAHU.....	xv
ORODHA YA MAJEDWALI.....	xvi
SURA YA KWANZA: UTANGULIZI	1
1.1 Usuli wa utafiti.....	1
1.1.1 Historia fupi ya Buganda na Kiganda.....	1
1.1.2 Historia ya ushairi wa Kiswahili.....	3
1.1.3 Ugumu wa ushairi wa Kiswahili na uhamishaji maarifa	7
1.2 Swala la utafiti	9
1.3 Maswali ya utafiti	9
1.4 Madhumuni Mahususi	9
1.5 Umuhimu wa utafiti	10
1.6 Upeo wa utafiti.....	10
1.7 Nadharia Za Utafiti	11
1.7.1 Umuundo.....	11
1.7.1.1 Mihimili ya nadharia ya Umuundo	14
1.7.1.2 Umuhimu wa Nadharia.....	15
1.7.2 Nadharia ya umitindo.....	16
1.8 Hitimisho.....	19
SURA YA PILI: MAPITIO YA MAANDISHI.....	20
2.1 Utangulizi.....	20
2.2 Maandishi kuhusu muundo wa mashairi ya Kiswahili	20
2.3 Mtindo katika ushairi	26
2.4 Maudhui katika ushairi	35
2.5 Hitimisho.....	44

SURA YA TATU: MBINU ZA UTAFITI	45
3.1 Utangulizi.....	45
3.2 Muundo wa utafiti.....	45
3.3 Eneo la utafiti.....	45
3.3.1 Kijiografia.....	45
3.3.2 Kimktadha.....	46
3.4 Kundi lengwa.....	46
3.5 Sampuli na Usampulishaji	46
3.6 Mbinu za ukusanyaji data na vifaa vya ukusanyaji data.....	47
3.6.1 Mbinu za ukusanyaji data	47
3.6.1.1 Usaili.....	47
3.6.1.2 Njia ya Maktabani.....	48
3.6.1.3 Unukuzi.....	48
3.6.2 Vifaa vya ukusanyaji data.....	48
3.6.2.1 Dodoso	49
3.6.2.2 Diwani.....	49
3.6.2.3 Kalamu na Kitabu	49
3.7 Utegemezi na Uhalali wa vifaa	49
3.8 Uchanganuzi na uwasilishaji wa data	49
3.9 Maadili ya utafiti.....	50
3.10 Hitimisho.....	51
SURA YA NNE: MATOKEO NA MJADALA	52
4.1 Utangulizi.....	52
4.2 Ushairi Wa Kiganda Unavyoendeleza Ushairi Wa Kiswahili Kimtindo.....	52
4.2.1 Methali	53
4.2.2 Jazanda.....	56
4.2.3 Takiriri	58
4.2.4 Nahau	62
4.2.5 Tashibiha.....	66
4.2.6 Utohozi.....	69
4.2.7 Balagha	70
4.2.8 Uhaishaji	75
4.2.9 Nidaa.....	77

4.2.10 Chuku.....	78
4.2.11 Tafida.....	78
4.2.12 Kejeli.....	80
4.2.13 Ndoto.....	81
4.2.14 Fumbo	81
4.2.15 Majazi	81
4.3 Uhuru wa mashairi.....	82
4.3.1 Inkisari	82
4.3.2 Kuboronga sarufi.	85
4.3.3 Tabdila	88
4.3.4 Mazda.....	90
4.3.5 Mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza mtindo wa ushairi wa Kiswahili..	91
4.3.6 Uhamishaji maarifa kurahisisha ujifunzaji wa mtindo wa ushairi wa Kiswahili.....	98
4.3.7 Ushairi wa Kiganda unavyosahilisha ufunzaji na ujifunzaji wa ushairi wa Kiswahili kimuundo	99
4.3.8 Uchambuzi wa muundo katika mashairi ya Kiganda	99
4.3.9 Ulinganishaji wa muundo wa ushairi wa Kiganda na wa Kiswahili	99
4.3.9.1 Mtindo wa vina	99
4.3.9.2 Kibwagizo	110
4.3.9.3 Vipande	113
4.3.9.4 Mizani	116
4.3.9.5 Mishororo.....	120
4.3.9.6 Muwala	125
4.3.9.7 Beti.....	126
4.3.9.8 Mchango wa ushairi wa Kiganda kimuundo	132
4.4 Mashairi ya Kiganda yanavyoweza kukuza ushairi wa Kiswahili kimaudhui	136
4.4.1 Uchambuzi wa maudhui ya mashairi ya Kiganda na Kiswahili	137
4.4.1.1 Mtindo wa kejeli	137
4.4.1.1.1 Anasa.....	137
4.4.1.1.2 Usafi.....	138
4.4.2 Mtindo wa kinaya	139
4.4.2.1 Utajiri	139
4.4.2.2 Uchafu.....	139
4.4.2.3 Mtindo wa chuku	141

4.4.2.3.1 Shukurani	141
4.4.2.4 Mtindo wa taswira.....	142
4.4.2.4.1 Amani.....	142
4.4.2.4.2. Upendo.....	143
4.4.2.4.3 Vita.....	144
4.4.2.4.4 Umasikini.....	144
4.4.2.4.5 Ubunifu	145
4.4.2.4.6 Malezi	145
4.4.2.4.7 Wizi.....	146
4.4.2.4.8 Uchapakazi.....	146
4.4.2.4.9 Utamaduni.....	146
4.4.2.4.10 Uchawi	147
4.4.2.4.11 Wivu.....	147
4.4.2.4.12 Heshima	148
4.4.2.4.13 Amani.....	148
4.4.2.4.14 Upumbavu.....	148
4.4.2.4.15 Ukatili	148
4.4.2.4.16 Mapenzi.....	149
4.4.2.4.17 Huzuni/ mateso	149
4.4.2.4.18 Maumivu/uchungu	150
4.4.2.4.19 Tumaini	150
4.4.2.4.20 Uovu.....	151
4.4.2.4.21 Kifo	152
4.4.2.4.22 Uchapa kazi.....	152
4.4.2.4.23 Chuki.....	152
4.4.2.4.24 Masengenyo	152
4.4.2.4.25 Huzuni.....	153
4.4.2.4.26 Shida	153
4.4.2.4.27 Wasi wasi	154
4.4.2.4.28 Tumaini	154
4.4.2.4.29 Subira	154
4.4.2.4.30 Maumivu	154
4.4.2.4.31 Dhiki	154
4.4.2.4.32 Uvumilivu	154

4.4.2.4.33 Jitihada	155
4.4.2.4.34 Huzuni.....	155
4.4.2.4.35 Uchapakazi.....	155
4.4.3 Mtindo wa tashbiha.....	156
4.4.3.1 Ubunifu	156
4.4.3.2 Malezi	157
4.4.3.3 Wivu.....	157
4.4.3.4 Uchapa kazi.....	157
4.4.3.5 Umoja.....	158
4.4.3.6 Elimu.....	158
4.4.3.7 Ulevi.....	158
4.4.3.8 Tamaa.....	158
4.4.3.9 Onyo.....	159
4.4.3.10 Kiburi	159
4.4.3.11 Utu.....	160
4.4.4 Mtindo wa uhalisia.....	161
4.4.4.1 Elimu.....	161
4.4.4.2 Uchawi	162
4.4.5 Mtindo wa maswali ya balagha.....	162
4.4.5.1 Ibada na dini.....	162
4.4.5.2 Haki.....	165
4.4.5.3 Shukurani	165
4.4.5.4 Mapenzi.....	165
4.4.5.5 Malezi	165
4.4.5.6 Heshima	165
4.4.5.7 Shida	166
4.4.5.8 Kiburi	166
4.4.5.9 Onyo.....	166
4.4.5.10 Ushujaa	167
4.4.5.11 Urafiki.....	167
4.4.5.12 Shida	167
4.4.5.13 Mapenzi.....	167
4.4.5.14 Msamaha.....	167
4.4.5.15 Wasi wasi	168

4.4.6 Mtindo wa inkisari	168
4.4.6.1 Onyo.....	168
4.4.6.2 Ukata/umasikini	168
4.4.6.3 Ukosefu wa kazi.....	169
4.4.6.4 Dhiki	169
4.4.6.5 Huruma	169
4.4.6.6 Utu.....	169
4.4.6.7 Ubaguzi.....	169
4.4.6.8 Wizi.....	170
4.4.6.9 Ulevi.....	170
4.4.6.10 Ukabila.....	170
4.4.6.11 Utu.....	171
4.4.6.12 Tabia nzuri	171
4.4.7 Mtindo wa nathari	171
4.4.7.1 Utajiri	171
4.4.7.2 Malezi	171
4.4.7.3 Umoja.....	172
4.4.7.4 Migogoro.....	172
4.4.8 Mtindo wa kilahaja	173
4.4.8.1 Ukatili	173
4.4.8.2 Onyo.....	174
4.4.9 Mtindo wa kikale	174
4.4.9.1 Elimu.....	174
4.4.9.2 Onyo.....	175
4.4.10 Mtindo wa ndoto	175
4.4.10.1 Ndoto.....	175
4.4.10.2 Malezi	176
4.4.11 Mtindo wa stiara	176
4.4.11.1 Urembo	176
4.4.12 Mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili kimaudhui	181
4.5 Hitimisho.....	192
SURA YA TANO: MUHTASARI, HITIMISHO, NA MAPENDEKEZO YA UTAFITI	193

5.1 Utangulizi.....	193
5.2 Muhtasari wa matokeo ya utafiti.....	193
5.2.1 Mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa kiswahili Kimuundo kupitia ufunzaji	193
5.2.2 Mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili kimtindo kupitia ufunzaji	197
5.2.3 Mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili Kimaudhui kupitia ufunzaji	199
5.3 Changamoto zilizokumba mtafiti.....	200
5.4 Hitimisho.....	200
5.5 Mapendekezo	201
5.6 Mapendekezo ya utafiti wa badaye.....	203
5.7 Hitimisho.....	203
MAREJELEO	204
VIAMBATISHO	220

MAELEZO YA VIFUPISHO

UWAMUKO	-	Bodi ya mitihani ya mwigo wilayani Mukono
CHAKITAU	-	Chama Cha Kiswahili cha Taifa - Uganda
EALA	-	East African Legislative Assembly
ESC	-	Education Service Commission
EPRC	-	Education Policy Review Commission
GoU	-	Government of Uganda
NCDC	-	National Curriculum Development Centre
NCHE	-	National Council for Higher Education
UNEB	-	Uganda National Examinations Board
Uk	-	Ukurasa

MAELEZO YA ISTILAHU

Kiganda; pia huitwa Luganda. Lugha inayozungumzwa na kabila la waganda linalopatikana sehemu ya kati ya taifa la Uganda.

Kimvita; lahaja ya Kiswahili inayozungumzwa sehemu za Mombasa.

Thematic curriculum; mtindo wa ufundishaji unaotumiwa nchini Uganda ambao watoto hufundishwa katika lugha yao ya mama hadi darasa la nne.

Wabantu; kundi la watu linaloishi Afrika ya kati, mashariki na kusini linaloaminiwa kuwa lilitoka Kongo na Kameruni.

Kibantu; lugha zinazozungumzwa na wabantu.

Mtindo; jinsi mtunzi anavyotunga kazi yake

Umitindo; ujifunzaji wa mitindo tofauti tofauti

ORODHA YA MAJEDWALI

Jedwali 4.1: Msambao wa Mbinu katika Mashairi.....	94
Jedwali 4.2: Maoni ya Walimu Kuhusu Ugumu na Urahisi wa Mbinu kwa Wanafunzi.....	95
Jedwali 4.3: Msambao wa Kaida za Muundo na Jinsi Zinavyojitokeza Katika Mashairi ya Kiganda na Kiswahili.....	132

SURA YA KWANZA

UTANGULIZI

1.1 Usuli wa utafiti

Sura hii inatanguliza tasnifu hii, inaelezea usuli wa mada iliyochunguzwa, swala la utafiti, madhumuni ya utafiti, maswali ya utafiti na msingi wa nadharia.

1.1.1 Historia fupi ya Buganda na Kiganda

Rais (2013) akitafiti kuhusu ngano za Wabaganda, anatambua kuwa fasihi ya Kiganda ni tajiri mno lakini haijatafitiwa vya kutosha. Watafiti wengi wamejikita katika fasihi za lugha zingine nchini Uganda hasa lugha ya Wanyankole na kuipuuza lugha ya Kiganda ambayo vile vile inasheheni utajiri mkubwa kifasihi. Anasema kuwa Baganda ni kabila mojawapo la makabila yanayopatikana nchini Uganda, na linajumuisha asilimia 16.7% ya jumla ya watu nchini Uganda. Jamii ya Baganda ina jumla ya koo 52 na ndiyo jamii yenye ufalme mkubwa na wenye nguvu zaidi ya zote nchini unaoongozwa na Mfalme Ronald Muwenda Mutebi. Baganda huzungumza Luganda ambayo ni mojawapo ya lugha za Kibantu inayotokana na jamii kubwa ya wabantu iliyotoka Kongo. Lugha ya Kiganda hutofautishwa na lugha zingine za jamii ya Kinaija Kongo kwa matumizi ya mihemko katika matamshi. Lugha ya Kiganda ni tajiri hasa katika matumizi ya methali, jazanda, misemo, na nahau. Mashairi hasa hutumiwa kuhifadhi utamaduni wa Waganda na kwa kiasi fulani historia yao.

Lugha ya Kiganda inazungumzwa katika maeneo ya mkoa wa katikati wa nchi ya Uganda ikipakana kaskazini mwa ziwa Victoria, kusini mwa ziwa Kyoga na mashariki ikiwa ni mto Nile. Kwa hivyo mtafiti alifanya utafiti wake katika eneo hili kuhusu mashairi yao. Yaani jinsi ushairi wa Kiganda unavyoweza kuchangia katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili kupitia ufundishaji. Kulingana na maoni haya, Rais (2013) kuhusu jamii ya Baganda anasema kuwa ni jamii kubwa kuliko jamii zote nchini Uganda. Ni tajiri kitamaduni na kifasihi, kwa hivyo yaweza kuchangia katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili kupitia ushairi wake. Kwa hivyo ushairi wa Kiganda ulichaguliwa kwa sababu ya maoni haya. Kutokana na utajiri huu wa Kiganda na fasihi yake hasaa ushairi wake ambao waweza kuchangia hasaa kimuundo na umitindo wa ushairi wa Kiswahili.

Kulingana na Nsookwa (2011) Simulizi kadhaa zinatoa mapendekezo tofauti kuhusu chimbuko la Waganda. Mojawapo inadai kwamba asili ya Waganda ina nasaba na Kintu, babu wa Waganda aliyetoka mbinguni. Wengine wanasema kwamba Kintu alitoka katika mlima wa Elgon akapitia Busoga hadi Buganda. Wengine wanadai kwamba Kintu alitoka

ama Ethiopia au Sudan akatua Bunyoro ambako alitoka na kupiga kambi yake Buganda. Lakini kwa yote yanayopendekezwa kuna ukweli moja bila shauku juu ya chimbuko la Waganda. Kama lugha ya Waganda ni miongoni mwa lugha za Kibantu, Waganda asili yao ni lazima iwe na uhusiano na Afrika ya Kati ambako kunaaminika kuwa chanzo cha lugha zote za Kibantu kinakuwa. Ikiwa Waganda ni Wabantu kama Waswahili na walitoka mahali pamoja, lazima kuna uhusiano fulani katika ushairi wao, na wa Kiganda lazima uwe na uwezo wa kuchangia na kuendeleza wa Kiswahili.

Kato (2012) anasema kuwa kabila la Waganda ni mojawapo kati ya kundi kubwa sana la Bantu katika Bara la Afrika kusini ya Jangwa la Sahara. Kabila la Waganda ni kubwa kuliko mengine nchini Uganda. Kwa hivyo haimanishi kwamba kila mtu wa nchi ya Uganda ni Muganda aliyezungumza lugha ya Kiganda. Labda kutofautisha kati ya raia wa Uganda na mwenyeji wa lugha ya Kiganda yafaa mwandishi atumie Mwanauganda ili kujumlisha makabila mengine kama Wanyankole, Wasoga, na Waacholi. Waganda wanatumia Kiganda, lugha ya Kibantu kama vile Kikongo, Kiswahili, Kisoga, na Kinyarwanda. Waganda wanakaa katikati na kuzunguka maziwa makuu mawili yaani ziwa la Viktoria na Wamala. Kazi zao, maendeleo yao, na chakula chao vinahusiana sana na mazingira yanayozunguka maziwa hayo mawili. Haya yote yanafanyika chini ya uongozi wa kifalme. Kiongozi wao kwa jina la Kabaka hukalia kiti cha kurithi na kutoka kwa wazazi wake.

Kulingana na Nsookwa (2011) Waganda ni miongoni mwa washairi, waandishi wa riwaya, waimbaji, waigizaji wa tamthilia na wanasanaa kwa jumla. Lugha ya Kiganda husambazwa na kuenezwa na mambo haya yote katika maeneo jirani hadi nchi jirani. Ikulu ya mfalme, Kabaka, ilikuwa nafasi ambako wachezaji wa kila aina ya sanaa walikusanyika na kumfurahisha mfalme wao. Katika kila maskani ya Muganda kulikuwa na ngoma ndogo kwa ajili ya mazoezi ya kucheza muziki, na kwa kutangazia hatari ya kifo cha ghafla au matokeo ya ushambulizi. Kwa hivyo dansi ni mazoea ya Waganda kutoka utotoni. Maoni haya yanaonyesha kuwa Waganda ni Wabantu kama Waswahili. Kwa hivyo jamii hizi zina mambo mengi yanayofanana mkiwemo ushairi. Anaonyesha kuwa nyimbo na mashairi ya Waganda vilikuwepo katika kila maskani na viliandamana na ngoma katika uimbaji wake pia hadi sasa jamii ya Waganda imehifadhi uasili wa mashairi yao na nyimbo. Utafiti huu haukuzingatia nyimbo lakini maoni ya Nsookwa yaliongoza utafiti huu katika kuamini uasili wa mashairi ya Kiganda ambao umehifadhiwa hadi sasa. Hii inamaanisha kuwa uasili huu wa mashairi ya Kiganda waweza kuchangia katika kuendeleza umitindo katika ushairi wa Kiswahili. Utafiti

huu ulitambulisha jinsi ushairi wa Kiganda unavyoweza kuchangia na kuendeleza ushairi wa Kiswahili kimitindo kupitia ufunzaji na jinsi mwalimu wa ushairi wa Kiswahili anavyoweza kutumia ufanano uliopo kurahisishia wanafunzi ushairi wa Kiswahili.

Ssekamwa (1989) anasema kuwa lugha ya Kiganda ilikopa maneno kutoka lugha ya Kiswahili hasa pale ambapo waganda walitafsiri bibilia na vitabu vingine kutoka kiswahili. Katika kutafsiri, maneno mengi ya Kiswahili yaliingizwa katika kiganda. Kama “bikira maria” na kadhalika. Anaongeza kuwa lugha ya Kiswahili haikupokelewa vizuri na Waganda na ndiyo sababu waliamua kufanya tafsiri ili Kiswahili kisiendele kutumika. Hili huonyesha uhifadhina wa Waganda ambao ulihifadhi uasili wa fasihi yao na kuifanya iwe thabiti. Kwa hivyo ushairi wa Kiswahili waweza kukopa kutoka kwenye uasili huu wa fasihi ya Kiganda hasa ushairi wao kimitindo.

Pia kulingana na Kato (2017) ushairi wa Kiganda unaelekea kuwa na mfanano na ushairi wa Kiswahili. Utafiti huu ulifafanua kama kuna kufanana kimuundo na kimitindo kati ya ushairi wa Kiswahili na Kiganda na kiasi cha kufanana na kutofautiana na jinsi ufanano huo unavyoweza kuchangia katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili. Anaongeza kuwa ushairi wa Kiganda umeendelea sana kuliko ushairi wa lugha yoyote ile nchini Uganda. Ushairi wa Kiganda una diwani kadhaa ambazo zimeandikwa ilihali lugha nyingi nchini Uganda bado zinategemea ushairi simulizi tu. Vile vile ushairi simulizi wa Kiganda umeendelea sana na kutumika sana kwenye vyombo vya habari kuliko ule wa lugha nyingine yoyote nchini Uganda. Hili limeongoza utafiti huu kuuchagua ushairi wa Kiganda kwa kuwa umeendelea sana kuliko ushairi wa lugha zingine nchini Uganda.

1.1.2 Historia ya ushairi wa Kiswahili

Mugane (2011) Kiswahili ni lugha ya Kibantu inayozungumzwa na zaidi ya watu milioni 200 duniani kote. Ni lugha ya taifa la Tanzania na Kenya, na ni lugha rasmi ya Jumuiya ya Afrika Mashariki. Kiswahili pia kinazungumzwa katika nchi nyingine za Afrika Mashariki na Kati, pamoja na Uganda, Rwanda, Burundi, Somalia, na Jamhuri ya Kidemokrasia ya Kongo. Asili ya Kiswahili bado ni suala la mjadala, lakini nadharia inayokubalika zaidi ni kwamba ilianzia katika karne ya 10 au 11 katika eneo la pwani ya Tanzania na Kenya. Lugha hii ilikua kama lugha ya mawasiliano kati ya watu wa kabila tofauti ambao walikaa katika eneo hilo, na iliathiriwa na lugha za Kiarabu, Kihindi, na Kireno. Katika karne ya 19, Kiswahili kilianza kutumika kama lugha ya biashara na elimu katika eneo la Afrika Mashariki. Hii ilichangia kuenea kwa lugha hiyo, na kusababisha kuundwa kwa lahaja nyingi tofauti. Katika karne ya

20, Kiswahili kilianza kutumika kama lugha ya fasihi na utamaduni. Hii ilisaidia kukuza lugha hiyo na kuifanya kuwa ya kisasa zaidi. Leo, Kiswahili ni lugha muhimu katika Afrika Mashariki. Inatumika kama lugha ya mawasiliano kati ya watu wa kabila tofauti, na ni lugha ya elimu na biashara. Kiswahili pia ni lugha ya fasihi na utamaduni, na inaendelea kukua na kubadilika

Masebo na Nyangwine (2009) wanasisitiza kuwa Kiswahili asili yake ni ya Kibantu. Wanaamini kabla ya wakati wa utawala wa watu kutoka nje ya Afrika kwenye upwa wa Afrika Mashariki, kulikuwa na kabila la Waswahili ambalo lina uhusiano na Wazaramo wa leo. Hamza (2013) anasema kuwa lugha ya Kiswahili ni lugha ya Kibantu na kwa kuwa Wabantu ni wengi zaidi lugha ya Waswahili ilienea upesi na kuanza kutumiwa sana katika biashara na nyanja zingine. Kwa hivyo Kiswahili na Kiganda ni lugha za kibantu. Kwa hivyo zina ukuruba ambao waweza kuchangiana.

Kihore (1984) anasema kuwa lugha ya Kiswahili ilianza kuandikwa kwa kutumia hati ya Kiarabu tangu karne ya 13BK. Kulingana na maoni yake haya Kiswahili ndiyo lugha iliyokuwa ya kwanza kuandikwa hapa Afrika mashariki. Anaongeza kuwa sehemu kubwa ya maandiko ya kale ni tenzi yaani mashairi yenye maelfu ya beti. Hii inaonyesha kuwa ushairi wa Kiswahili una historia ndefu na umekuwa unachangiwa na lugha zingine kama kiarabu kilichochangia na kukuza Kiswahili kimsamiati. Kulingana na historia hapo juu kuhusu jamii mbili yaani Waswahili na Waganda, kuna ufanano mkubwa kati ya jamii hizi kama; Wabaganda ni jamii kubwa sana na yenye nguvu nchini Uganda na Waswahili ni watu tajika hapa Afrika mashariki. Lugha ya Kiganda imeenea sana nchini Uganda na Kiswahili kimeenea sana Afrika mashariki. Jamii zote mbili zilishiriki katika biashara na kueneza lugha zao na utamaduni. Kwa hivyo zaweza kuchangiana na kuendelezana na utafiti huu ulichambua jinsi ushairi wa Kiganda waweza kuchangiana na kuendeleza ule wa Kiswahili kimtindo.

Kulingana na Shaban (1958) ushairi ni sanaa ya vina inayopambanuliwa kama nyimbo, mashairi na tenzi. Zaidi ya kuwa sanaa ya vina, una ufasaha wa maneno machache au muhtasari. Wimbo ni shairi ndogo, ushairi ni wimbo mkubwa na utenzi ni upeo wa ushairi. Kina ni mlingano wa sauti za herufi. Kwa maneno mengine huitwa mizani ya sauti na ufasaha ni uzuri wa lugha. Mawazo na maoni na fikra za ndani zinapoelezwa kwa muhtasari wa shairi huvuta moyo kwa namna ya ajabu.

Ushairi ni hifadhi ya asili inayoeleweka zaidi na moyo wa kila mtu anayeishi katika jamii inayohusika Mwashinga (1997) Ushairi ni msingi wa maneno ya hekima tangu kale. Ndicho kitu kilicho bora sana katika maongozi ya dunia kwa kutumia maneno ya mkato na lugha nzito yenye kunata iliyopangwa kwa urari wa mizani na vina maalumu kwa shairi (Mnyampala, 2000).

Ni utungo ambao katika kila ubeti wake kuna ulinganifu wa vina vitukufu vilivyopangwa kimoja baada ya kingine; vyenye vipande vilivyo na ulinganifu wa mizani zisizo pungufu wala zilizo zaidi; na vipande hivyo viwe vimetandwa na maneno ya mkato maalum na yenye lugha nyofu, tamu na laini, lugha ambayo ni tetelezi kwa ulimi kwa kuitamka, lugha ambayo ina uzito wa fikra, tamu kwa mdomo wa kuisema, tumbuizi kwa masikio ya kuisikia na yenye kuathiri moyo uliokusudiwa na kama ulivyokusudiwa Abdilatif Abdallah (1973).

Nsookwa (2011) anasema kuwa Kiswahili na Kiganda ni lugha za kienyeji za bara la Afrika. Kiswahili kinazungumzwa kwa upana sana karibu kote mashariki na kati ya bara la Afrika. Kiganda kinazungumzwa sana Uganda. Kwa hivyo Kiganda na ushairi wake ulichaguliwa kutokana na maelezo yake haya.

Fasihi husaidia kujifunza utamaduni wa umma; kuelewa msimamo, itikadi na mahitaji yao. Hivyo ni wazi kuwa fasihi huweza kuibua masuala mbalimbali yanayoibuka katika jamii na kuleta athari kwa jamii kwa haraka zaidi (Mulokozi, 1982)

Indede (2008) akizungumzia mabadiliko katika umbo la ushairi na athari zake katika ushairi wa Kiswahili anasema kuwa umbo la mashairi ya Kiswahili limebadilika sana hasa kutokana na kizazi kipya cha washairi ambao wamekopa mitindo ya kutunga mashairi ya Ulaya. Anawataja Euphrase Kezilahabi, Ebrahim Hussein, na Mulokozi kama walioanzisha maabadiliko haya. Ikiwa ushairi wa Kiswahili ulikopa umbo na muundo kutoka ushairi wa Kifaransa na Kijerumani, huenda bado unaweza kukopa kutoka ushairi wa lugha nyingine. Upande wa ushairi wa Kiganda kama Nsookwa (2011) anavyosema ilihifadhi uasili wake. Hii ni ishara kuwa ushairi wa Kiganda waweza kuchangia kama ilivyotokea katika ushairi wa Kiswahili hapo awali ulipokopa kutoka ushairi wa lugha zingine. Pia ushairi wa Kiswahili ulikopa kanuni na mitindo ya utunzi kutoka mashairi ya uarabuni. Kwa hivyo ushairi wa Kiswahili waweza kukopa mitindo mingine mipya kutoka ushairi wa Kiganda.

Makutsa (2007) anachunguza uhusika wa ushairi katika baadhi ya mashairi ya Kiswahili. Uhusika ni dhana ambayo inasaidia kuweka wazi maudhui.

Indede (2013) anasema kuwa sanaa ya ushairi inajisawiri kama nyenzo muhimu katika maendeleo na ukuaji wa binadamu ulimwenguni. Mtunzi wa ushairi hupata ilihamu na tajiriba zake kutokana na mitagusano na mivutano ya mijadala ya kimaendeleo inayotokea.

Obinda (2014) anachunguza swala la maudhui ya uwakilishaji wa kifo katika mashari teule lakini hazingatii swala la muundo na mtindo katika mashairi kwa hivyo utafiti huu utazingatia maudhui na kuongeza pia muundo na mtindo. Vile vile utafiti huu utaonyesha jinsi ushairi wa Kiganda unaweza kuchangia na kuendeleza maudhui, muundo na mtindo katika ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji.

Nabeta (2014) katika utafiti kuhusu uchanganuzi wa mashairi ruwaza ya Kithaka wa Mberia. Vile vile anagusia swala la muundo wa mashairi haya. Utafiti huu vile vile umechambua muundo wa mashairi ya kiganda na jinsi yanavyoweza kuchangia kuendeleza yale ya Kiswahili.

Lugwiri (2011) ameshughulikia vipengele vya kimitindo ambavyo ni sitiari, taashira na tashibiha na mchango wa vipengele hivyo katika uwasilishaji wa dhamira na maudhui katika *Utenzi wa Tambuka*. Lugwiri ametumia nadharia ya Umitindo katika kuhakiki vipengele hivyo. Ameonyesha kuwa tamathali za lugha huchangia pakubwa katika kukuza na kuendeleza maudhui na dhamira. Utafiti huu ulionyesha mchango wa vipengele hivi vya kimitindo katika ushairi wa Kiganda na Kiswahili na jinsi ushairi wa Kiganda unachangia umitindo katika ushairi wa Kiswahili.

Kemunto (2016) alichunguza mitindo katika *utenzi wa katirifu*. Utafiti wake uliongozwa na nadharia ya umitindo. Pia alichambua mitindo mitatu iliyotumiwa na malenga kuwasilisha maudhui na dhamira katika utenzi huo. Utafiti huu, ulichambau mitindo na jinsi inavyowasilisha maudhui katika mashairi ya Kiganda na Kiswahili. Pia utafiti huu uliangalia mitindo katika kuunda mashairi ya lugha zote mbili na jinsi mashairi ya Kiganda yanavyoweza kuchangia yale ya Kiswahili na kuyaendeleza kiumitindo.

Mukoko (2021) anachunguza mtazamo wa wanafunzi wa vyuo vikuu kuhusu matumizi ya lugha ya kiswahili katika mabango yenye jumbe za UKIMWI akiongozwa na nadharia ya umitindo. Anachanganua mitindo ya lugha iliyotumika kwenye mabango yanayowasilisha ujumbe kuhusu UKIMWI. Utafiti huu uliangazia mitindo katika ushairi wa Kiganda na Kiswahili

Barasa (2013) anachunguzamitindo katikawatu wa *gehenna*. Alibainisha jinsi vipengele vya umitindo vilivyotumiwa katika *Watu wa Gehenna* vinavyoathiri muundo wake. Pia alichunguza jinsi umitindo unavyoathiri uwasilishaji wa maudhui/ ujumbe. Utafiti huu utaangazia vipengele vya umitindo katika muundo na uwasilishaji wa mashairi ya Kiganda na Kiswahili.

1.1.3 Ugumu wa ushairi wa Kiswahili na uhamishaji maarifa

Byrnes (1996) na wasomi wengine kama Broudy (1977), Thorndike (1901) na Ericsson (1980) wanasema kwamba mwanafunzi anapofundishwa anaweza kuhamisha maarifa aliyopata katika somo fulani na kuyatumia katika somo lingine bora aongozwe na mwalimu. Utafiti huu ulieleza jinsi walimu wanaweza kuhamisha maarifa kutoka ushairi wa Kiganda hadi ushairi wa Kiswahili kwa kuhamisha ufanano uliopo na kutambua tofauti iliyopo baada ya kulinganisha na kulinganua ushairi wa lugha hizi mbili.

Broudy (1977) anasema kuwa somo moja laweza kuchangia lingine kwa kuwa mwalimu na mwanafunzi wanaweza kuhamisha maarifa kutoka somo moja au uwanja mmoja hadi uwanja mwingine wa maisha au somo lingine. Fasihi ya lugha moja yaweza kuchangia ya lugha nyingine, na kuziba pengo liliopo katika lugha hiyo au kutatua tatizo lililopo katika lugha hiyo. Anaongeza kuwa uhamishaji huu wa maarifa waweza kuleta matokeo mazuri yaani kumfanya mwanafunzi ajifunze vizuri katika somo hili lingine linalopokea maarifa.

Thorndike (1901) alichunguza jinsi usomaji wa lugha kama Kilatini na masomo mengine ambayo yanachukuliwa na wanafunzi kuwa magumu kwaweza kuletea wanafunzi kutatua matatizo katika nyanja zingine na kurahisisha ujifunzaji. Anaongeza kuwa kiasi cha kuhamisha maarifa hutegemea kiasi cha kufanana baina ya masomo hayo mawili. Ikiwa masomo yanafanana kwa kiasi, inakuwa rahisi kwa mwanafunzi kuhamisha maarifa kutoka somo moja hadi lingine. Kwa mfano ni rahisi kuhamisha maarifa kutoka ujifunzaji wa ushairi wa Kiganda hadi wa Kiswahili.

Shiva (2018) anasema kuwa ujifunzaji waweza kuhusisha uhamishaji maarifa kutoka uwanja mmoja hadi mwingine. Uwezo wa mwanafunzi kuhamisha maarifa kutoka somo moja hadi lingine ni ishara tosha kuwa mwanafunzi amejifunza. Mwanafunzi anaweza kuhamisha maarifa kutoka ushairi wa Kiganda hadi ule wa Kiswahili.

Baldwin & Ford (2006) wanazungumzia uwezo wa mwanafunzi akisaidiwa na mwalimu kuhamisha ujuzi na maarifa kutoka muktadha mmoja hadi mwingine. Kwa hivyo,

mwanafunzi anaweza kuhamisha ujuzi kutoka lugha moja hadi nyingine na fasihi yake. Kwa hivyo mwalimu anaweza kuhamisha maarifa kutoka kiganda hadi Kiswahili na kuwarahisishia wanafunzi ujufunzaji wao wa ushairi wa Kiswahili.

Simons (1999) anasema kuwa kuna uhamishaji wa aina tatu, yaani kuhamisha maarifa yaliyopatikana mwanzoni kama mwanafunzi aliyejifunza lugha yake ya kwanza anaweza kuhamisha ujuzi kwa lugha ya pili. Pili, kutoka aliyojifunza badaye hadi kwa anayojifunza mwenyewe. Na tatu kuhamisha maarifa aliyojifunza na kuyatekeleza.

Kulingana na The Observer (2017), mtaala wa kutumia lugha za kienyeji yaani ufundishaji watoto wa darasa la kwanza hadi la tatu kwa lugha zao za mama ulioanzishwa mwaka wa 2007 umezaa matunda. Vile vile mtindo huu wa kufundisha unatumia vitu ambavyo watoto wamesomea katika lugha za mama, kama nyimbo na mashairi na hili linawasaidia hata wakati wa kuanza kutumia Kingereza. Utafiti huu ulieleza jinsi mwalimu anavyoweza kutumia maarifa ambayo watoto wanayo kwa ushairi wa Kiganda na kurahisisha ufundishaji na ujifunzaji wa ushairi wa Kiswahili.

Kulingana na ripoti ya bodi ya mitihani nchini Uganda UNEB (2015:50) katika mtihani wa P320/1 yaani karatasi ya kwanza, maswali ya ushairi wa Kiswahili yalifanywa vibaya yakilinganishwa na maswali ya ufahamu na nathari ambayo yanajitokeza katika karatasi hiyo. Pia karatasi hii hufanywa vibaya ikilinganishwa na P320/2 ambayo ni ya tamthilia na P320/3 ambayo ni ya riwaya. Hii inasababishwa na fikira hasi ambazo wanafunzi huwa nazo kuhusu ushairi kuwa ni mgumu kueleweka.

Ripoti ya UNEB (2016:50) haitofoutiani sana na ya 2015 ila tu inaweka shida wazi zaidi kuwa watahiniwa wengi bado wanachukulia ushairi kuwa mgumu. Vile vile inaonyesha kuwa mwaka huo huo matokeo yalikuwa mabaya. Kulingana na ripoti hiyo hiyo, ushairi wa Kiganda ulitendwa vizuri mwaka huo huo. Na ripoti ya 2017 vile vile inaonyesha matokeo mabaya upande wa ushairi. Utafiti huu utapendekeza jinsi ushairi wa lugha ya mama (Kiganda) unavyoweza kurahisisha ufundishaji wa ushairi wa Kiswahili mjini Mukono.

Kulingana na UWAMUKO (2018) ushairi hutendwa vibaya na wanafunzi wilayani Mukono. Kwa hivyo utafiti huu utalinganisha ushairi wa Kiganda ambao hutendwa vizuri na wanafunzi wale wale na kupendekeza jinsi ya kuhamisha maarifa kutoka ushairi wa Kiganda hadi wa Kiswahili. Utafiti huu ulilenga kutatua shida ya utendaji mbaya wa ushairi wa Kiswahili katika mtihani wa kitaifa.

1.2 Swala la utafiti

Ujifunzaji wa ushairi wa Kiganda nchini Uganda unaendelea vizuri. Ushairi wa Kiganda umekuwa unafanywa vizuri katika mtihani wa kitaifa wa ushairi wa Kiganda. Kwa upande mwingine, kuna ugumu katika ujifunzaji wa ushairi wa Kiswahili na ugumu huu umesababisha matokeo mabaya katika mtihani wa kitaifa katika somo la ushairi wa Kiswahili nchini Uganda. Hili limetinga maendeleo ya ushairi wa Kiswahili nchini Uganda. Licha ya kwamba wanafunzi hawa wanasomea katika mandhari sawa, wanafunzi wanaofanya mtihani wa ushairi wa Kiganda wanatenda vizuri kuliko wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili. Hali hii inatokea hata ingawa lugha ya Kiganda na Kiswahili zina ukuruba mkubwa. Utafiti huu umeonyesha jinsi ushairi wa Kiganda unaweza kuchangia kuendeleza ushairi wa Kiswahili kimuundo, kimtindo, na kimaudhui kupitia ufunzaji na ujifunzaji na kutatua tatizo la kuchukua kufanya vibaya katika ushairi wa Kiswahili.s

1.3 Maswali ya utafiti

- i. Ushairi wa Kiganda unaweza kusahilisha vipi ufunzaji na ujifunzaji wa ushairi wa Kiswahili kimtindo?
- ii. Ushairi wa Kiganda unaweza kuendeleza vipi ushairi wa Kiswahili kimuundo kupitia ufunzaji na ujifunzaji?
- iii. Ushairi wa Kiganda unaweza kukuza vipi ushairi wa Kiswahili kimaudhui kupitia ufunzaji na ujifunzaji?

1.4 Madhumuni Mahususi

Utafiti huu kwa jumla ulilenga kueleza namna ushairi wa Kiganda unavyoweza kuchangia na kuendeleza umitindo wa ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji na kutathimini jinsi mwalimu wa ushairi wa Kiswahili anaweza kurahisisha ufundishaji wa ushairi wa Kiswahili kwa mwanafunzi Muganda kwa kuhamisha maarifa kutoka ushairi wa Kiganda. Madhumuni mahususi ni:

- i. Kudadavua jinsi ushairi wa Kiganda unaweza kusahilisha mtindo katika ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji na ujifunzaji.
- ii. Kufafanua jinsi ufunzaji na ujifunzaji wa muundo wa ushairi wa Kiganda unavyoweza kuendeleza muundo wa ushairi wa Kiswahili.
- iii. Kutathimini jinsi ushairi wa Kiganda unaweza kukuza welewa wa maudhui katika ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji na ujifunzaji.

1.5 Umuhimu wa utafiti

Umuhimu wa utafiti huu, ulikuwa ni; Ulilenga kumsaidia mwalimu wa Kiswahili kutumia mbinu anuai kutoka ushairi wa Kiganda ambazo zitamrahisishia ufunzaji wa ushairi wa Kiswahili na kuwasaidia wanafunzi kutenda vizuri katika mthani wa kitaifa wa ushairi wa Kiswahili. Utafiti huu ulilenga kuchangia maarifa anuai kuhusu mchakato wa ufunzaji na ujifunzaji wa ushairi wa Kiswahili. Kwa hivyo utafiti huu ililenga kuwasaidia walimu na wanafunzi wa Kiswahili kwa kuwarahisia mchakato wa ufundishaji na ujifunzaji wa ushairi. Pia ulilenga kuhamisha mitindo kutoka ushairi wa Kiganda na kuingiza katika ushairi wa Kiswahili Kiswahili na hivyo kuuendeleza kimitindo.

Utafiti huu ulieleza jinsi ushairi wa Kiganda unaweza kuchangia kuendeleza ujifunzaji wa ushairi wa Kiswahili kimuundo. Ulielezea uhusiano uliopo kati ya ushairi wa Kiganda na Kiswahili na unavyoweza kuchangia na kuendeleza ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji.

Ulieleza jinsi maudhui ya ushairi wa Kiganda yanaweza kuchangia na kuendeleza maudhui ya ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji.

Ulieleza jinsi ya kuendeleza ushairi wa Kiswahili kimitindo kwa kukopa mtindo wa mashairi ya Kiganda kwa hivyo kuchangia na kuendeleza mtindo wa ushairi wa Kiswahili.

1.6 Upeo wa utafiti

Utafiti huu ulijikita katika fasihi andishi yaani mashairi andishi. Utafiti huu ulieleza na kufafanua jinsi ushairi wa Kiganda unavyoweza kuchangia na kuendeleza ushairi wa Kiswahili kimuundo, kimitindo na kimaudhui hasa kupitia ufunzaji na ujifunzaji. Katika utafiti huu, muundo uliangazia jinsi mashairi yanavyoundwa yaani vina, mishoro, beti, mizani na kadhalika. Mtindo uliangaziwa kama jinsi malenga anavyotumia lugha katika utunzi wa mashairi yaani mbinu za lugha na maudhui yaliangaziwa kama ujumbe uliopewa kipaumbele na watunzi. Mashairi ya Kiganda na Kiswahili yalitolewa kwenye diwani hizi zilizochaguliwa kwa kuwa ziko kwenye silabasi ya ushairi wa Kiganda na Kiswahili. Diwani hizi ni; *Malenga wa ziwa kuu na Wallah bin Wallah* na *Sauti ya dhikina Abdilatif Abdalla* ambazo ni za kiswahili na za Kiganda ni; *Ab'Oluganda ab'Enda emu ya Hugo Sematimba* na *Balya n'ensekeezi ya Masagazi K.* Utafiti huu uliongozwa na nadharia ya umuundo na umitindo. Nadharia hizi ziliongoza mtafiti kuchambua jinsi ushairi wa Kiganda unaweza kuchangia na kuendeleza muundo, mtindo na maudhui ya ushairi wa Kiswahili kupitia

ufunzaji na ujifunzaji. Nadharia hizi zilifanikisha uchanganuzi wa data kwa kujibu maswali ya utafiti.

Utafiti huu ulikita katika wilaya ya Mukono katika shule tano yaani Mukono high school, Mukono parents, Light college, Paul mukasa ss na Panorama ss. Kulingana na Nakato (2013) miongoni mwa sehemu/ majimbo ya Buganda, wakaazi wa Kyaggwe (wilaya ya Mukono) ni wahifadhina wa utamaduni wa Kiganda kuliko majimbo yote. Buddu, Buwekula ziliingiliwa na Wanyarwanda na Wanyankore, Buikwe na Kayunga zikaingiliwa na Wasoga Wakiso na Kampala ziliingiliwa na makabila mengi kwa sababu ya kuwa miji mikuu. Utafiti wake ulithibitisha kuwa watu wa Kyagwe (Mukono) walihifadhi utamaduni (enono) kuliko sehemu zingine. Kwa hivyo wilaya ya Mukono ilitolewa kimakusudi kutegemea ugunduzi wake.

1.7 Nadharia Za Utafiti

Nadharia ya umuundo na umitindo ndizo zilizingatiwa katika utafiti huu.

1.7.1 Umuundo

Nadharia ya Umuundo iliwekewa msingi na mawazo ya mwanaisimu Mswizi Ferdinand de Saussure (1909) na ambayo yalikitwa katika lugha. Alikuwa na mawazo tofauti kuhusu uchanganuzi wa lugha. Ingawa uwanja wake ulikuwa wa isimu, mawazo yake pia yanatumika katika utafiti wa nyanja nyingine kama vile fasihi na anthropolojia. Mwanaisimu de Saussure (1909) alibuni dhana za *langage* (lugha), *langue* (ujuzi) na *parole* (utumizi). Anaeleza dhana ya *langage* kama kipawa cha usemi ambacho kila binadamu asiye na upungufu wa kusema huwa nacho. Kwa hivyo dhana ya '*langage*' inasimamia lugha zote na kwa hivyo, tunaweza kuchukulia '*langage*' kama fasihi zote za kilimwengu. *Langue* ni mfumo dhahania wa lugha fulani ambao hutumiwa na jamii fulani. Kwa hivyo, lugha huchukuliwa kama mfumo changamano ambao ndani yake kuna mifumo tofauti kama vile fonolojia, sintaksia, semantiki na morfolojia. Mifumo hii huhusiana na kukamilishana kama vilivyo vipengele vya mtindo na maudhui katika fasihi. Viungo hivi hutegemeana na kuunda na kukamilisha ushairi. Hawkes (1977:20) anaeleza tofauti kati ya *lugha* na *utumizi* kwa kuonyesha *ujuzi* kama mfumo wa lugha na '*parole*' kama ubainikaji wa mfumo-lugha katika usemi. De Saussure (1909) vilevile alipendekeza utafiti wa lugha kisinkronia yaani, katika kipindi maalum badala ya kidaikronia ambao huchunguza lugha kihistoria. Ingawa nadharia hii ilihusisha sana na isimu. Utafiti huu uliongozwa na maoni yao katika uchambuzi wa muundo wa ushairi wa Kiganda na jinsi unavyofanana na ushairi wa Kiswahili. Utafiti huu pia uliangalia mtindo na jinsi unavyofanana na kutofautiana.

Chimbuko la nadharia ya Umuundo ni Urusi kama wanavyosema Fokkema na Ibsch (1995). Wakinukuliwa na Murungi (2011) wanasema kuwa asili ya nadharia ya Umuundo ni urasimi wa Kirusi ulioanza kutumika katika uhakiki mnamo mwaka wa 1920. Mashiko yao yana uhusiano na madai ya Scholes (1974:60) kuwa, nadharia ya Umuundo ina uhusiano wa karibu na urasimi huku akieleza kuwa msingi wake ni urasimi na hasa wa Urusi. Wamitila (2002) anaunga mkono mawazo ya Scholes (1974) kwa kueleza kuwa nadharia ya Umuundo inahusishwa na wanaisimu wa shule ya Prague. Mji wa Prague ulikuwa makao ya kikundi cha wanaisimu ambao walitorokea huko baada ya kupigwa marufuku huko Urusi.

Scholes (1974) anaelezea kwamba msingi wa umuundo ni urasimu na hivyo kutilia mkazo umuhimu ulioko kati ya nadharia hizi mbili. Baadhi ya wataalamu waliohusika na urasimu ni walewale waliohusika na kuendeleza nadharia ya umuundo.

Wafula & Njogu (2007:97-102) wanasema kwamba, umuundo unapinga wazo la kijadi linalodai kwamba fasihi ni tokeo la mchango wa maudhui na fani. Dhana ya kimapokeo kuhusu fasihi inasema kwamba fasihi ni umbo lenye viungo viwili, Maudhui na fani na kwamba viungo hivi vyaweza kutenganishwa. Hapa, muundo unafananishwa na mtindo ukimaanisha lugha inayotumika katika maandishi au mazungumzo ya kifasihi Leech & Short (1981) Umuundo unashikilia kwamba dunia ni umbo lisiloweza kugawika. Dunia haikuundwa kwa viungo vinavyoweza kutenganishwa na kujisimamia bali imeundwa kutokana na mahusiano ya miundo. Utafiti huu uliangazia maudhui, muundo na mtindo wa mashairi ya Kiganda na jinsi ushairi wa Kiganda unavyochangia na kukukuza ushairi wa Kiswahili.

Hii miundo inapaswa kufikiriwa kijumla Scholes (1974), Hawkes (1977) na Culler (2003) wanasema kuwa kabla ya umuundo kutumiwa katika fasihi, ulijaribiwa kwa mafanikio makubwa na mwanaisimu Ferdinand de Saussure katika kuzungumzia muundo wa lugha. Alisema kuwa lugha ina sehemu mbili zinazojidhihrisha katika usemaji; lugha dhahiri na lugha dhahania. Utafiti huu uliitumia katika fasihi andishi yaani ushairi wa Kiganda na kiswahili.

Ntarangwi (2004:42) anasema kuwa, mhakiki anayezingatia muundo wa lugha zaidi ya matini bila shaka hupuuza dhana ya jadi kuhusu kile matini hiyo huweza kutueleza kuhusu maisha na hivyo basi, hufanya mtindo wa kazi yenyewe kiini cha uhakiki wake. Kwa hivyo, wahakiki wa kimuundo huzingatia matini peke yake huku wakiepuka kuifasiri kazi husika

kulingana na kaida zilizowekwa kuhusu jinsi matini inavyotekeleza wajibu wake. Nadharia hii inachukulia kwamba, kila kitu kimeundwa katika mpangilio usiotatanika na usiotegemea mambo mengine yaliyo nje yake.

Mbaabu (1972), Kably (1974), na Mulokozi (2003) wamechangia kwa kiasi kikubwa katika kuelewa jinsi lugha inavyofanya kazi katika fasihi, na jinsi ya kuchanganua na kutafsiri maandishi ya fasihi kwa njia ya kimuundo. Kazi zao zimesaidia kueneza na kuendeleza nadharia ya umuundo katika fasihi ya Kiswahili. Nadharia ya umuundo katika fasihi ya Kiswahili ni nadharia inayochunguza muundo wa kazi za fasihi, na jinsi muundo huo unavyounda maana. Nadharia hii inaamini kwamba maana ya kazi ya fasihi haipatikani katika vipengele vyake binafsi, kama vile wahusika, mandhari, au matukio, bali katika muungano wa vipengele hivyo. Kazi za fasihi ya Kiswahili zina muundo uliopangwa, ambao unaunda maana. Kwa mfano, Mbaabu (1972) alionyesha kwamba mashairi ya Kiswahili yana muundo wa mtiririko wa mawazo, ambao unasaidia kuunda maana.

Kably (1974), alionyesha kwamba tamthilia za Kiswahili zina muundo wa mvutano na ufumbuzi, ambao unasaidia kuvutia hadhira. Alionyesha kwamba riwaya za Kiswahili zina muundo wa maendeleo ya wahusika, ambayo yanasaidia kuunda uelewa wa wahusika. Vile vile walionyesha kwamba hadithi za Kiswahili zina muundo wa mlinganisho na kinyume, ambao unasaidia kuunda maana ya kina. Mulokozi (2003) alionyesha kwamba kazi zote za fasihi za Kiswahili zina muundo wa jumla, ambao unasaidia kuunda umoja wa kazi.

Kwa jumla, kama ambavyo muundo wa lugha ni mfumo, muundo wa fasihi una vipengele vinavyotegemeana na vinavyoelezwa katika muktadha wa vipengele vingine. Katika kazi ya fasihi kuna vitendo vya kisanaa kama vile maudhui, ploti, wahusika muktadha na lugha. Hakuna kipengele cha fasihi kati ya hivi ambacho chaweza kuelezwa vizuri katika upekee wake. Lazima kielezwe kwa kuzingatia, kuwepo kwa jukumu la vipengele vingine. Kwa mfano, katika kueleza ploti, wahusika watashirikishwa na lugha yao kuzingatiwa. Kwa hivyo vipengele vitatu vya mashairi ya Kiganda yaani muundo, mtindo na maudhui vinategemeana na kila kimoja chahitaji kingine katika uchambuzi wake. Kwa hivyo nadharia hii itafaa utafiti huu katika uchambuzi wa dhana hizi tatu.

Nadharia ya umuundo husisitiza vipengele vya kazi ya sanaa, jinsi vinavyohusiana hadi kuikamilisha kazi hiyo. Huangalia namna sehemu mbalimbali za kazi ya sanaa zimefungamana. Shairi, kwa mfano, huangaliwa kama zao linalojitosheleza. Shairi linakuwa

na muundo, mtindo na maudhui ambavyo huingiliana na kuchangiana. Mambo hayo ndiyo hufanya shairi kuwa muundo unaojitosheleza.

1.7.1.1 Mihimili ya nadharia ya Umuundo

Nadharia hii ina mihimili kadhaa. Utafiti huu uliongozwa nayo kama ifuatavyo;

Mhimili wa muundo ambao unasisitiza kuwa fasihi inastahili kuchunguzwa kama muundo mmoja uliojengwa kwa vipengele tofauti vinavyoshirikiana kukiunda kitu kizima. Aidha mhimili huu unasisitiza pia kuwa vipengele vinavyohusika huchangiana; yaani muundo huchangia mtindo na mtindo huchangia maudhui. Kwa mujibu wa utafiti huu mhimili huu uliiongoza utafiti huu kufafanua jinsi ufunzaji na ujifunzaji wa muundo wa ushairi wa Kiganda unavyoendeleza muundo wa ushairi wa Kiswahili. Mhimili huu uliongoza katika kuangazia ushirikiano wa viunzi tofauti tofauti vya mashairi kama vile vina, mishororo, vipande, mizani, na kadhalika na jinsi vinavyohusiana na kushirikiana ili kuunda shairi

Mhimili wa mfumo ambao unashikilia kuwa nadharia ya umuundo huchunguza vipengele mbalimbali vya mfumo. Mhimili huu uliongoza utafiti huu katika kudadavua jinsi ushairi wa Kiganda unaweza kusahilisha mtindo katika ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji na ujifunzaji. Mhimili huu ulitumika kuangalia vijenzi vya mtindo yaani, nahau, methali, uhaishaji, tashibiha na vipengele vingine vya mtindo wa lugha katika mashairi ya Kiganda na jinsi vinavyochangia na kujenga vya ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji na ujifunzaji.

Mhimili wa tatu ni ule unaosisitiza kuwa kazi ya fasihi yaweza kuwa na maana au ujumbe unaoeleweka bila urejerezi wa nje. Mhimili huu uliongoza utafiti huu katika kuchambua maudhui katika ushairi wa Kiganda na Kiswahili bila urejelezi wa nje. Hulenga matini ya kifasihi yaani yaliyomo kwenye matini na kupuuza maswala mengine nje ya kazi ya fasihi Wamitila (2002). Kwa mfano, inapuuza muktadha wa kijamii na mawazo ya mtunzi. Huchunguza matini kulingana na yale yaliyomo yaani maudhui na kupuuza yale yaliyo nje ya muundo unaochunguzwa. Mhimili huu uliongoza utafiti huu katika kuchambua maudhui bila urejerezi wa mambo ya nje ya mashairi yaliyoteuliwa.

Mwelekeo huu katika mhimili wa tatu unazua utata na hivyo kupelekea kupingwa na wataalamu kama vile Derrida (1973,1976); Kristeva (1981, 1984, 1986) Lacan (1977) Foucault (1978, 1979, (a) na (b), 1981, 1986) na Louis Althusser (1971) ambao wanapinga wazo la de Saussure la kuzikita ishara katika matendo ya ‘jamii ya lugha’ na kudai kuwa maana haitokani na mzungumzaji au msemaji binafsi bali hutokana na matokeo ya

maingiliano ya kijamii ambayo kwa vyovyote vile, huwahusisha wazungumzaji binafsi. Kwa hivyo, wataalamu hawa wanaieleza hali ya ishara moja kuwa na maana nyingi kwa kuikita kwenye muktadha wa kijamii. Wanashikilia kuwa kiashiriwa hakiwezi kuwa funge kama anavyodai Saussure kwani katika miktadha mingi ya matumizi ya kiashiriii, kiashiriwa chake au maana yake huhamishwa au huahirishwa, Wamitila (2002:179).

1.7.1.2 Umuhimu wa Nadharia

Celler (1975) akinukuliwa na Wavinya (2020) alizingatia umuundo akasisitiza kwamba ushairi ni ishara zinazojisimamia bila kudhibitiwa na mtunzi na ufasiri wa maana unatokana na namna vipengele vya kimuundo huchangizana kimaana. Nadharia hii inasisitiza kuwa kazi ya fasihi yaweza kuwa na maana au ujumbe unaoeleweka bila urejerezi wa nje. Hili liliongoza utafiti huu katika uchambuzi wa maudhui. Maudhui ya mashairi ya kiganda na Kiswahili yanaweza kueleweka na kuchambuliwa bila urejerezi wa nje kama asemavyo Celler (1975).

Eunice (2020) anasema kuwa vipashio mbalimbali vya muundo huingiliana na kujenga umbo kamili la utungo wa kifasihi. Vipashio hivyo hutegemeana ili kuunda utungo mmoja uliokamilika. Muundo wa ushairi wa kiganda na Kiswahili ulichambuliwa kwa kuongozwa na maoni haya. Utafiti huu uliangazia jinsi vipashio vya ushairi wa kiganda na Kiswahili hutegemeana ili kuunda shairi. Pia uliangazia jinsi ule muundo kamili wa ushairi wa kiganda unavyoweza kuchangia na kuendeleza mwenzake wa Kiswahili. Eunice (2020) anahakiki diwani kwa kutumia nadharia hii, anahitimisha kuwa vipashio mbalimbali vya muundo huingiliana na kujengana. Pia huhusiana na kujenga umbo kamili, kwa mfano mizani ya mishororo huwepo kwa sababu ya ushirikiano wa silabi, zinazojenga maneno na maneno kujenga mishororo na mishororo kujenga beti ambazo hujenga shairi zima. Haya yaliongoza utafiti huu katika uchambuzi wa muundo wa ushairi wa Kiganda na Kiswahili.

Nadharia ya umuundo iliongoza kukusanya, kuchambua na kuwasilisha data juu ya mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji. Iliongoza mtafiti kuchambua jinsi ushairi wa Kiganda unaweza kuchangia na kuendeleza muundo, mtindo na maudhui ya ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji. Nadharia hii ilifanikisha uchanganuzi wa data kwa kujibu maswali ya utafiti.

Ingawa nadharia ya umuundo iliongoza utafiti huu katika uchambuzi wa data za malengo yote matatu ya utafiti huu, udhaifu wake ni ni kuwa inaangalia mtindo, lakini haiangazii

umitindo. Pia inaangalia maudhui kama kipengele mojawapo kinachochangia katika kukamilisha mfumo mzima wa kazi husika ya kifasihi.

Utafiti huu ulitumia nadharia ya pili ambayo ni ya umitindo kwa kuwa utafiti huu unahusu umitindo kwa hivyo nadharia hii iliongoza utafiti huu katika kuchambua mitindo mbalimbali katika ushairi wa Kiswahili na Kiganda. Pia nadharia ya pili ilitumiwa katika kuangazia lengo la tatu la utafiti huu yaani katika uchambuzi wa jinsi mitindo mbalimbali inavyotumiwa na malenga katika usawiri wa maudhui jambo ambalo nadharia ya umuundo haikuweza kufanya. Nadharia hii inaelezwa hapa chini;

1.7.2 Nadharia ya umitindo

Nadharia ya Umitindo ina misingi yake Urusi. Iliasisiwa mwaka 1904. Mbatia (2001) anasema kuwa nadharia hii iliibuka Moscow mwanzoni mwa karne ya 20 na iliasisiwa kwa nia ya kuelezea kuwa fasihi ni matumizi ya pekee ya lugha, tofauti na lugha ya kawaida. Fasihi ilifaa kumwezesha msomaji au msikilizaji kuona kitu upya.

Nadharia hii inaonyesha umuhimu wa lugha katika kuelezea maana ya fasihi. Ililenga kuainisha sifa za kisanaa katika fasihi kama taaluma. Mwasisi ni Viktor Shklovsky aliyelandika kuhusu 'ufufuo wa neno' alikozungumzia umuhimu wa lugha katika kuelewa maana ya fasihi.

Kemuto (2016) anasema kuwa waasisi wa Umitindo walielekea kuegemea mno upande wa ushairi kwa kuwa mashairi yalikuwa kazi za awali kabisa kuandikwa na yalikuwa mepesi katika uwasilishaji wake. Yangewasilishiwa popote kama vile njiani, jukwaani, kanisani, mikahawani na hata mikutanoni. Sheria zilizohusiana na ushairi kama vile vina, mizani na sauti zilitiliwa maanani. Uhuru wa mashairi na namna ya kutunga viliangaliwa kwa makini. Hii ndio sababu utafiti huu ulitumia nadharia hii kuhakiki ushairi wa Kiswahili na Kiganda.

Kulingana na Wamitila (2003) akinukuliwa na Kemuto (2016) anasema kuwa kilichokuwa muhimu ni fasihi yenyewe. Ushairi ulikuwa muhimu kuliko mashairi mwenyewe. Lugha iliyotumiwa ilitegemea mno utanzu wa fasihi uliohusika. Fasihi ilichunguzwa kisayansi ili kubaini kazi inayotekelezwa na lugha katika fasihi. Kazi zote zilifanyiwa uchunguzi kisayansi. Sifa zilizotambulisha fasihi zilibainishwa. Kazi za watu binafsi ziliangaliwa ili kubainisha ufasihi wao. Kwa kifupi, nadharia hii inatilia mkazo lugha ilivyotumika katika kazi na wala si mwandishi katika uwasilishaji wa kazi ya fasihi. Nadharia hii ilitumika

kuangalia mtindo katika ushairi wa Kiganda na wa Kiswahili, na kuonyesha jinsi ule wa Kiswahili unavyoweza kuendelezwa na wa Kiganda.

Leech (1969) akinukuliwa na Nyutu (2016) anaelezea kuwa mtindo ulihusishwa na isimu. Isimu hujihusisha na usomaji na ujifunzaji wa lugha hasa lugha ya kifasihi. Katika kipindi hicho mitazamo miwili ilitokea-ule wa kiisimu na mwingine wa kifasihi. Hata hivyo, ilibainika kuwa isimu na fasihi yalikuwa mambo mawili tofauti ambayo hayakuwa na uhusiano wowote.

Crystal & Davy (1969) katika mtazamo wao wanasema kuwa lengo kuu la Umitindo ni kuziweka wazi sifa mahsusi zinazopatikana katika muktadha fulani. Mbatia (2001) anatilia mkazo kauli hii ya ufasihi kwa kusema kuwa ufasihi wa fasihi ni matumizi ya kipekee ya lugha. Ufasihi hutofautisha fasihi na sanaa nyingine.

Mtindo unaweza kuhusishwa na lugha ya maandishi, lugha ya kifasihi au isiyokuwa ya kifasihi ingawa kwa kawaida huwa unahusishwa na matini za kifasihi zilizoandikwa. Katika uandishi wa fasihi, istilahi “mtindo” hutumika kwa maana nyingi: Ni mazoea ya lugha kama wanavyosema Wana-umitindo (Crystal & Davy 1969). Wanasema tunaweza kuhusisha mtindo na mazoea ya matumizi ya lugha ya mtu binafsi au jamii-lugha, na hii ndiyo maana ambayo huwajia watu akilini wanapozungumza kuhusu mtindo wa uandishi wa mtu fulani, mtindo wa kuzungumza, wa kutoa hotuba hadharani, na kadhalika.

Leech (1969) anasema kuwa umitindo ni uhakiki na fasiri ya matini katika mtazamo wa kiisimu kama taaluma, unaofungamanisha uhakiki wa kifasihi na kiisimu ingawa haijisisimamii kivyake. Msamiati mpana wa kimsingi wa uhakiki wa kifasihi hususan sitiari, taswira, kinyume, kinaya, kejeli, usambamba na jazanda hauwezi kufafanuliwa bila kurejelea dhana za kiisimu. Kwa hivyo, kama msingi wa kutumia taaluma za kifasihi na za kiisimu, Umitindo ni uwanja ambamo masuala haya hushughulikiwa.

Kuna viwango vingi muhimu vya kuchunguzwa katika matini kwa kutegemea nadharia ya Umitindo kama wanavyoeleza Leech na Short (2007) na pia Simpson (2004). Maoni ya waasisi hawa yameungwa mkono na Wamitila (2008) ambaye anasema kuwa:

Nadharia ya Umitindo inajikita kwenye uchunguzi wa lugha kwa kiasi kikubwa. Uchunguzi huu wa lugha unapania kubainisha ubunifu uliopo kwenye lugha hiyo na kwa kuutekeleza kwa undani unasaidia katika uelewekaji wa matini au kazi za kifasihi. Wamitila anaendelea kusema, maarifa yanayotokana na isimu hutumiwa ili kubaini sifa za kimtindo za kazi au matini ya kifasihi. Sifa hizi zinaweza kuwa za

kifonolojia (ruwaza za sauti, vina, mizani), kisintaksia (miundo ya sentensi, aina ya sentensi), kimsamiati (maneno dhahania na maneno dhabiti, kuwepo na idadi ya nomino, vielezi, vivumishi n.k.) na kibalagha (matumizi ya tamathali za usemi, urudiaji na mbinu za urudiaji huo, jazanda n.k)

Nadharia hii ina mihimili ifuatyo, mihimili hii yote ya umtindo imechangia katika kupata matokeo ya utafiti huu.

Umtindo kwa mujibu wa Katie Wales (1990) hushughulikia uchanganuzi wa maneno katika usemi ili kuleta maana. Anazidi kusema kuwa mbali na maendelezo na mipangilio ya maneno, umtindo huangazia pia tafsiri ya usemi ili kukamilisha mawasiliano yenye maana. Umitindo hujikita katika uchambuzi wa miundo ya maneno, tamathali za usemi, sarufi na maana zake. Uchunguzi huu hutokana na imani kuwa kitovu cha kazi yoyote ile ni mtindo sababu mtindo ndio unaosheheni maudhui. Jukumu la mhakiki anayetumia nadharia hii ni uchambuzi wa kimaelezo kuhusu msamiati, sentensi, kuhesabu takriri za vokali na konsonanti, mizani na mambo mengine ya kisarufi na kitamathali. Mhimili huu uliongoza mtafiti katika kuchambua mtindo wa mashairi ya Kiganda na ya Kiswahili kwa kuangalia jinsi yale ya kiganda yanavyoweza kuchangia na kuendeleza ya Kiswahili kimtindo. Yaani uchambuzi wa lugha ya ushairi wa Kiganda na Kiswahili.

Fasihi iwe na jukumu la kuiathiri jamii kutokana na tungo zitokanazo na utamaduni wa jamii husika (Njogu na Chimerah, 1999). Athari hii hutokana na ujumbe ambao kazi husika inapitisha kwa jamii, yaani maudhui. Mhimili huu uliongoza utafiti huu katika kuchambua maudhui ya ushairi wa Kiganda na Kiswahili. Mhimili huu uliongoza utafiti huu katika uchambuzi wa ujumbe, yaani maudhui katika ushairi wa Kiganda na Kiswahili.

Mhimili wa tatu unazungumzia uwezo wa kuhakiki jinsi mwandishi ameteua lugha kuwasilisha ujumbe wake na kumletea msomaji uelewa wa ujumbe. Yaani lugha ambayo inatumiwa iwe na uwezo wa kusawiri ujumbe kwa msomaji na kumfanya auelewe kama unavyostahili kuwa. Mhimili huu uliongoza utafiti huu katika kuchambua jinsi mitindo mbali mbali inavyotumika katika kusawiri maudhui katika ushairi wa Kiganda na Kiswahili yaani madhumini ya tatu. Jinsi mitindo mbalimbali inavyomletea msomaji kuelewa ujumbe yaani maudhui.

Nadharia ya umuundo ilitumika katika kuchambua na kuchanganua muundo, mtindo na maudhui katika ushairi wa Kiswahili na Kiganda, hata hivyo ilikosa uchambuzi wa jinsi

mitindo ya lugha inavyotumika na malenga kusawiri ujumbe. Utafiti huu ulitumia nadharia ya umitindo ambayo mihimili yake miwili ilitumika katika uchambuzi wa maudhui na nusawiri wake.

1.8 Hitimisho

Sura hii imefafanua vipengele vya msingi vinavyoibainisha na kuelezea mada ya utafiti. Vipengele hivyo ni usuli wa mada, swala la utafiti, malengo ya utafiti, lengo kuu, malengo mahususi upeo wa utafiti, maswali ya utafiti na nadharia za utafiti. Pia, imeelezea umuhimu wa utafiti.

SURA YA PILI

MAPITIO YA MAANDISHI

2.1 Utangulizi

Utafiti huu ulihusu ushairi wa Kiganda na kiswahili na jinsi muundo, mtindo na maudhui ya ushairi wa Kiswahili vinavyoweza kukuzwa na kuendelezwa na ushairi wa Kiganda kupitia ufunzaji na ujifunzaji. Utafiti huu ulitathimini kufanana na kutofautiana huku. Katika sehemu hii maandiko kuhusu vipengele vitatu vya madhumuni ya utafiti huu yameelezwa kwa kina. Pia dhana ya ushairi imeelezwa.

2.2 Maandishi kuhusu muundo wa mashairi ya Kiswahili

Senkoro (1988) anasema kuwa zamani sana lugha ya Kiswahili ilikuwa ya watu wa pwani ya Afrika Mashariki tu lakini leo hii hutumika Afrika ya mashariki yote, anaongeza kuwa kwa hivyo tukizungumzia ushairi wa Kiswahili tuna maanisha ule ushairi uliotungwa kwa lugha ya Kiswahili na ambao unawahusu watu watumiao lugha ya Kiswahili maishani mwao. Anaongeza kuwa historia ya ushairi wa Kiswahili haianzi na matumizi ya vina na mizani-kwamba tuna ushairi mwingi wa Kiswahili kutoka katika fasihi simulizi ambao haufuati “sheria” za vina na mizani maoni yake yatakuwa mhimu katika utafiti huu yaani kuwa si lazima umbo la ushairi liwe na urari wa vina na mizani kwa kuwa kihistoria haikuwa hivyo. Utafiti huu ililinganisha muundo wa mashairi ya Kiswahili na ya Kiganda kuona kama ni sawa ama ni tofauti na jinsi uhusiano uliopo waweza kuchangia katika urahisishaji wa ujifunzaji wa ushairi wa Kiswahili na kuuendeleza.

Harries (1966:186) analinganisha muundo wa mashairi ya Kiswahili na ya Kiarabu na kupendekeza kuwa baadhi ya kanuni za muundo wa ushairi wa Kiswahili zilitoka kwa ushairi wa kiarabu.

Kwa mjibu wa arudhi za Kiarabu ulishikilia kuwa, bila kujali urefu wa shairi, vina vya mwisho katika kila ubeti lazima vipatane tangu mwanzo hadi mwisho wa shairi. Kwa hivyo, hata katika tungo zenye vina vya kati, mtunzi akishaamua tu kutumia kina fulani katika kipande cha kwanza, ilibidi akitumie kina hicho hicho hadi mwisho.... utaratibu wa namna hii bado unastahili

kwa hivyo utafiti huu utaonyesha jinsi Kiganda kinavyoweza kuchangia katika maendeleo ya ushairi wa Kiswahili. Ikiwa kiarabu kiliweza kuchangia, pia Kiganda kinaweza kuchangia na kuendeleza ushairi wa Kiswahili hasa kupitia ufunzaji na ujifunzaji na utafiti huu ulichunguza mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa kiswahili. Hata

hivyo kazi yake haikuonyesha jinsi muundo wa ushairi wa Kiswahili unavyoweza kuendelezwa na muundo wa ushairi wa Kiganda. Kwa hivyo utafiti huu utaonyesha jinsi ushairi wa Kiswahili unavyoweza kuchangiwa na ule wa Kiganda na kuendelezwa kimuundo kupitia ufunzaji na ujifunzaji.

Shaaban (1958) alisema kuwa kimuundo, ushairi huwa na vina na huwa kama nyimbo na tenzi. Zaidi ya kuwa sanaa ya vina ushairi huundwa na maneno machache au lugha ya mkato. Anaongeza kuwa wimbo ni shairi dogo, na shairi ni wimbo mkubwa na utenzi ni upeo wa ushairi. Anasema kuwa kina ni mlingeno wa sauti za herufi kwa maneno mengine huitwa mizani ya sauti, na ufasaha ni uzuri wa lugha. Maoni ya Shaaban yanazungumzia sana umbo la shairi hasa vina na mizani. Utafiti huu ulilinganisha na kulinganua muundo, mtindo na maudhui ya mashairi ya Kiswahili na Kiganda na kuonyesha jinsi Kiganda kinavyoweza kuchangia na kuendeleza ufunzaji wa vipengele hivi katika ushairi wa Kiswahili.

Abdilatif (1973) anasema kuwa kimuundo ushairi ni utungo wowote ambao katika kila ubeti wake kuna ulinganifu wa vina vilivyopangwa kimoja baada ya chenzie vipande vilivyo na ulinganifu wa mizani zisizo pungufu wala kuzidi na vipande hivyo viwe na maneno ya mkato maalum na yenye lugha nyofu, tamu na laini lugha ambayo ni telezi kwa ulimi na kutamkwa lugha ambayo ina uzito wa kifikra, tamu kusema au tambuzi kwa masikio na huathiri moyo ilivyokusudiwa. Maelezo ya Abdilatifu yanahusu sana umbo la ushairi na yaliongoza utafiti huu katika uchambuzi wa muundo, mtindo na maudhui na ulinganishaji wa mashairi ya Kiswahili na Kiganda hasa vina kama Abdilatifu anavyosema.

Mnyampala (1970) ushairi kimuundo huwa ni wingi wa maneno, hekima tangu kale na kale ndicho kitu kilicho bora sana katika mazingira ya dunia kwa kutumia maneno ya mkato na lugha nzuri yenye muwala uliopangwa kwa urari wa vita na mizani maalum. Muundo wa shairi lazima uwe na muwala ambao unafanya ujumbe utiririke, kwa hivyo muundo husheheni ujumbe ambao huwa na muwala fulani. Massamba, (2003) anasema;

ushairi ni sanaa ya vina inayopambanuliwa kama nyimbo, Mashairi na tenzi zaidi ya kuwa na sanaa ya vina ushairi. Unaufasaha wa maneno machache au muhtasari.

Kwa hivyo utafiti huu uliangalia sanaa hii ya vina katika ushairi wa Kiganda na kuchambua jinsi Kiganda kinavyoweza kuchangia na kuendeleza ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji na ujifunzaji. Utafiti huu utaeleza ufasaha huukatika ushairi wa Kiganda na jinsi

*unavyoweza kuchangia na kuendeleza lugha ya ushairi
wa Kiswahili.
Amri Abeid (1954:1) Anasema kuwa kimuundo;*

“ushairi au utenzi ni wimbo, hivyo kama shairi haliimbiki halina maana.”

Kuna mitazamo ya aina mbili katika kuelezea dhana ya muundo wa ushairi. Kuna wanamapokeo na wanamapinduzi. Je, pia katika kiganda kuna mgawanyo huu wa mashairi yaani ya kimapokeo na kimapinduzi? Wanamapokeo wanazingatia kanuni zote za muundo wa ushairi wa Kiswahili na wanamapinduzi wanapuuza baadhi ya kanuni na kuzingatia ujumbe. Utafiti huu uliongozwa na maoni haya na kuangazia mashairi ya Kiswahili kwa miundo yote miwili, yaani muundo wa kimapokeo na mamboleo. Pia katika mashairi ya Kiganda jambo hili liliangaziwa. Utafiti huu uliangazia mambo mapya kuhusu ushairi mamboleo kwa kuongozwa na maoni haya. Ushairi wa kiganda hushikiria sana uimbikaji wa shairi. Kwa hivyo utafiti huu ulichambua uimbikaji huu katika ushairi wa kiganda na jinsi unavyoweza kuendeleza ule wa Kiswahili.

Mnyampala (1970) Anasema kuwa;

*“ushairi ni msingi wa Maneno ya hekima tangu kale ndicho kitu
kilichobora sana maongozo ya dunia kwa kutumia maneno ya
mkato na lugha nzito yenye kunata iliyopangwa kwa urari wa
mizani na vina maalum.”*

Kwa hivyo ushairi huwa na muundo uliopangwa kwa urari wa mizani na vina. Hili liliongoza utafiti huu kuangazia uwepo wa vina na mizani katika ushairi wa Kiswahili na Kiganda na mchango unaoweza kufanywa na ushairi wa Kiganda katika kuendeleza wa Kiswahili katika eneo hili.

Abdilatifu (1973) anasema kwamba muundo wa ushairi ni ule ulio na sifa ya ulinganifu wa vina na mizani, lugha laini (lugha tamu) na lugha hii iweze kugusa mtu kama ilivyokusudiwa. Anaeleza kuwa ushairi ni kauli zenye hisia na ubunifu, mpangilio fulani wenye urari, uwasilishaji wa tajiriba au mawazo ya mtunzi kwa maana ambayo huibua tajiriba kama hiyo katika nyayo za wasomaji au wasikilizaji na kutumia lugha ya picha yenye wizani wa sauti. Kezilahabi anasema kuwa “ushairi ni tukio hai au wazo ambalo limeonywa kwetu kutokana na upangaji uzuri wa maneno fasaha yenye mizani fulani ili kuonyesha ukweli” maoni haya yaliongoza utafiti huu kuangalia kama katika mashairi ya Kiganda pia kunakuwa

na muundo huu wa vina na jinsi maarifa haya yaweza kuongoza na kuchangia ufundishaji wa kipengee cha muundo katika ushairi wa Kiswahili swala ambalo halijashughulikiwa.

Topan (1996) Anasema kuwa;

*“Muundo wa ushairi huzingatia mpangilio fulani wa maneno.
Ushairi unaoeleza hisia za ndani za binadamu kwa mpangilio
fulani wa maneno”*

hivyo kwa Mujibu wa Topan ushairi lazima uguse hisia za ndani ya moyo wa binadamu. Njogu na Chimera (1999) Wanasema “ushairi ni sanaa ya Lugha inayoeleza jambo kwa njia ya mkato na kwa namna inavyoteka hisia za msomaji au msikilizaji”. Ndiyo sababu utafiti huu uliangazia muundo wa mashairi ya Kiswahili na Kiganda kuona kama huu mguso wa hisia unatokea kote na jinsi mwalimu wa Kiswahili anweza kuutumia kurahisisha uelewaji wa ushairi wa kiswahili. Hili ni swala ambalo hawakushughulikia.

Mulokozi na Kahigi (1982:25) Wanasema ushairi ni;

*sanaa inayopambanuliwa kwa mpangilio maalum na fasaha na
wenye muwala, kwa lugha ya picha, sitiari au ishara katika
usemi, maandishi au mahadhi ya wimbo ili kuleta wazo au
mawazo, kufunza au kueleza tukio au hisia fulani kuhusu maisha
au Mazingira ya binadamu kwa njia inayogusa moyo.*

Utafiti huu ulilinganisha muundo ya ushairi wa lugha mbili yaani Kiganda na Kiswahili ukiongozwa na maoni haya na kutathimini jinsi ushairi wa Kiganda waweza kuchangia ufundishaji wa ushairi wa Kiswahili. Utafiti huu ulilinganisha umbo la mashairi ya Kiganda na ya Kiswahili kuona kama pia ya Kiganda yana muwala kama ya Kiswahili, pia uliangazia muundo kuona kama mashairi ya lugha zote yanazingatia maoni haya ya Mulokozi na Kahigi.

Muundo humaanisha jinsi shairi linavyojengwa au vile linavyoonekana. Kuwa linafuata arudhi au kanuni za kimapokeo au likawa shuri huru. Shairi la kimapokeo hutumia beti, kibwagizo, vina mizani na maumbo mengine. Kwa kutumia idadi ya mistari au mishororo katika ubeti, tunapata aina mbau mbali za mashairi: Tathnia, takhmisa, tathlitha, utenzi, tarbia ngonjera na kadhalika. Jinsi vina vitakavyopangiliwa au maneno na mishororo, italeti pia aina nyingine za kama pindu kikwamba na kadhalika. Kahigi na Mulokozi (1982:32) waanaelezea muundo kama mjengo au sura ya nje ya shairi inayotenyenezwa kwenye mfuatano na idadi ya beti, mpangilio wa vina na vipande pamoja na urari wa mizani na vituo.

Mashuri ya Kiswahili ya miundo mingi na urefu wa mishororo unaotofautiana kwa kutegema mtiririko wa wazo au hisia lwapo ni shairi huni. Urefu wa beti aghalabu hutegemea idadi ya mishororo. Muundo huewaza kuathiri mtiririko na kiini cha maana ya shairi. Haya maoni yaliongoza utafiti huu kuangazia muundo wa mashairi katika muktadha huu na kuonyesha jinsi muundo ule wa Kiganda unavyoweza kuchangia mwenzake wa Kiswahili na kuendeleza.

Senkoro (2011) anasema kuwa muundo hutokana na umbo na mpango wa kazi ya fasihi, kwa hiyo hapa ndipo tutapata katika ushairi wa Kiswahili, mashairi yenye miundo mbali mbali iainishayo na ididi ya mistari (Vipande/mishororo) katika kila ubeti, mathalani mashairi ya uwili utatu unne. Muundo katika kazi ya fasihi ni mpango na mtiririko wa kazi hiyo kwa upande wa visa na matukio. Kinachozingatiwa hapa ni jinsi mwandishi aliryopanga kazi yake mfano sura na sura au kisa na kisa. Muundo waweza kuwa wa aina zifuatazo: Muundo sahili ambao huwa muundo wa moja kwa moja. Muundo wa urejeshi- yaani muundo wa kuanzia mwisho kati – mwanzo au kinyume chake. Muundo wa duara na muundo changamani. Je pia mashairi ya Kiganda yana miundo hii miwili, ikiwa na tofauti, ushairi wa Kiganda waweza kutoa mchango kwa ushairi wa Kiswahili kimuundo? Utafiti huu uliangazia swala hili kwa kuongozwa na maoni haya. Maoni haya yaliongoza utafiti huu katika kuchambua muundo katika ushairi wa Kiswahili na Kiganda. Utafiti huu uliongeza uchambuzi wa jinsi ushairi wa Kiganda unavyoweza kuchangia na kuendeleza wa Kiswahili kimuundo.

Nabeta (2012) akitafiti umbo katika ushairi picha anasema kuwa, umbo la ushairi wa Kiswahili ni suala ambalo limezua mjadala mkali miongoni mwa wanafasihi na watafiti wa Kiswahili. Wapo baadhi ya watafiti na wanafasihi wanaodai kwamba ushairi wa Kiswahili lazima uwe na umbo fulani maalumu ndiposa utambulike kama ushairi wa Kiswahili. Anataja baadhi ya watunzi waliotunga ushairi wao kwa umbo au muundo maalum ni kama vile Shaban (1969), Mnyampala (1965) na Wallah (1988) miongoni mwa wengine. Utafiti wake ni tofauti kidogo na huu kwa kuwa huu uliangazia mchango unaoweza kufanywa na ushairi wa Kiganda kimuundo katika kuendeleza muundo wa ushairi wa Kiswahili. Utafiti ulidadavua muundo wa Kiganda na kuonyesha ikiwa una muundo kama ule wa ushairi wa Kiswahili na jinsi unavyoweza kuchangia na kuendeleza wa ushairi wa Kiganda.

Umbo hili hata hivyo limezua mjadala miongoni mwa wanamapinduzi kama vile Kezilahabi (1974), Said (2002), Kahiga na Mulokozi (1974) wanadai kuwa ushairi wa Kiswahili lazima ubadilike kutegemea mabadiliko katika dunia ya sasa. Wanashikiria kuwa ushairi wa

Kiswahili hautaendelea kama ilivyo katika tamaduni nyingine, hasa zile za kizungu ikiwa maumbo mpya hayataingizwa katika ushairi wa Kiswahili. Mivutano hii baina ya makundi haya ya wahafidhina na wanamapinduzi imesababisha kuzuka kwa maumbo mapya na ya kuajabia. Maumbo haya ni ya aina mbali mbali na yenye kuteka macho ya wasomaji, ndiposa Indede (2008) akayaita maumbo ya mazingaombwe. Mgogoro huu kati ya wahifadhina na wanamapinduzi uliongoza utafiti huu kuangazia swala hili katika ushairi wa Kiganda na kuona jinsi linavyoangaliwa na kuangazia jinsi ushairi wa Kiswahili unavyoweza kulichukulia kwa kuangalia mfano wa linavyoshughulikiwa katika ushairi wa Kiganda.

Maumbo katika ushairi ni suala jipya kabisa hasa katika ushairi wa Kiswahili ingawa kulingana na maoni ya Bohn (1986, 2011) ushairi huu umekuwepo kwa muda mrefu tangu enzi za utawala wa Ugiriki na Waroma, ushairi huu haukupata mashiko zaidi katika mapito ya kimapisi. Ushairi huu ulizua mijadala, ushairi huu ulikataliwa kabisa kama ushairi. Washairi picha huumba maumbe ya mashairi yao kwa kutumia picha mbambali kama vile picha za kihistoria wa Kiswahili katika kukua kwake, umeibua mashairi ya picha kwa minajili ya kuupa upya na mvuto kwa macho ya msomaji.

Kingie (2000) anasema ushairi waweza kuainishwa kwa kutumia muundo wa shairi. Tunaangazia jinsi shairi lilivyoundwa kwa kuzingatia mizani, vina, mishororo n.k Tunapozingatia umbo la mashairi, tunaweza kugawanya mashairi katika bahari mbali mbali kama tarbia na takhmisa.

Momanyi na Maitaria (2011) wamefanya uchunguzi wa dhima ya kibwagizo katika ushairi wa Kiswahili kwa kutumia njia mbalimbali ili kubaini dhima hizo. Utafiti umebainisha jinsi kibwagizo kinavyoweza kusaidia katika uibuaji wa umbo, muundo, kubainisha mtindo na ridhimu katika mashairi yanayohusika. Utafiti umebainisha kuwa kibwagizo kinaweza kutumika kufikisha na kusisitiza ujumbe wa mwandishi na katika kuelekeza mahadhi au toni ya shairi, hasa linaposomwa au kuimbwa kwa sauti. Kadhalika, utafiti umebainisha kuwa kibwagizo pia hutumika kama mtindo katika uwasilishaji ambapo huweza kuwekwa mwanzo au mwisho wa ubeti. Kwa ujumla, kibwagizo husaidia katika kubainisha uhodari wa mtungaji katika kuitumia lugha na kuisarifu katika kufikisha alilolikusudia kwa hadhira yake. Hata hivyo, utafiti umeonesha kuwa matumizi ya kibwagizo hujitokeza zaidi katika mashairi ya mtindo wa kiarudhi. Kazi hii imeendana kidogo na utafiti huu kwa kuwa imeangalia suala la kibwagizo ambalo utafiti huu umeligusia. Hata hivyo utafiti huu

uliangalia mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili kimuundo, kimtindo na kimaudhui.

Kwa hivyo, mashairi huainishwa kulingana na muundo yaani mishororo na kadhalika. Je, aina za mashairi kulingana na muundo ni sawa katika lugha hizi mbili? Utafiti huu umechambua mashairi ya lugha zote mbili na kujibu swali hili. Kwa mfano, je, tarbia pia ni hivyo katika Kiganda? Je, mashairi ya Kiganda pia huainishwa kwa kuzingatia muundo utafiti huu uliangazia swala hili katika ushairi wa Kiganda na jinsi unavyoweza kuchangia mwenzake wa Kiswahili katika muktadha huu.

Kulingana na Shaban (1958) muundo wa shairi huwa na vina. Zaidi ya kuwa na vina katika muundo wake, pia huwa na ufasaha wa maneno machache au muhtasari. Kimuundo, kina ni mlingano wa sauti za herufi. Kwa maneno mengine huitwa mizani ya sauti na ufasaha ni uzuri wa lugha. Mawazo na maoni na fikra za ndani zinapoelezwa kwa muhtasari wa shairi huvuta moyo kwa namna ya ajabu.

Utungo ambao katika kila ubeti wake kuna ulinganifu wa vina vitukufu vilivyopangwa kimoja baada ya chenziye; wenye vipande vilivyo na ulinganifu wa mizani zisizo pungufu wala zilizo zaidi; na vipande hivyo viwe vimetandwa na maneno ya mkato maalum na yenye lugha nyofu, tamu na laini, lugha ambayo ni tetelezi kwa ulimi kwa kuitamka, lugha ambayo ina uzito wa fikra, tamu kwa mdomo wa kuisema, tumbuizi kwa masikio ya kuisikia na yenye kuathiri moyo uliokusudiwa na kama ulivyokusudiwa Abdilatif Abdallah (1973).

2.3 Mtindo katika ushairi

Mulokozi (1982) anasema kuwa mtindo ni namna ambavyo msanii hutunga kazi na kuipa kazi hiyo uzuri kifani na kimaudhui. Mtindo huambatanishwa na tabia ya utungaji ambayo humpambanua mtunzi mmoja kutokana na mwingine. Katika muktadha huu, mtindo hubainika katika jinsi mtunzi anavyoteua maneno kujieleza kwa kuchanganya ndimi, kutumia methali na mafumbo au kufumbata ujumbe kwenye ufupi au urefu wa sentensi zake. Aidha, dhana ya mtindo huenda ikajumuisha wasanii wa kipindi fulani cha kihistoria na sifa zao za uandishi kwa kutegemea matumizi ya lahaja au maneno ya kale. Utafiti huu uliangazia mtindo wa kuongozwa na maoni yake. Yaani mtindo uliangaziwa kama jinsi malenga anavyotumia lugha katika ushairi.

Mulokozi (1982) anaelezea mtindo kama anamna ambavyo msanii hutunga kazi na kuipa kazi hiyo uzuri kifani na kimaudui. Mtindo huambatanishwa na tabia ya utungaji ambayo hupambanua mtunzi mmoja kutokana na mwingine. Mtindo, katika kazi ya fasihi ni ile namna ambayo msanii hutunga kazi hiyo na huipa sura ambayo kifani na kimaudhui huainisha kanuni au kaida zilizofuatwa kama ni zilizopo, za kimapokeo au ni za kipekee Senkoro 2011 Mtindo ni upekee wa uundaji wa kazi ya fasihi na hutofautiana baina ya msanii mmoja na mwingine kulingana na hisia za msanii huyo. Tofauti hii unaweza kujitokeza kwenye matumizi ya nafsi, uteuzi wa msamiati, mwanzo na mwendelezo wa kazi yake usimulizi wa mwandishi, na kadhalika. Utafiti huu ulibainisha mtindo wa ushairi wa Kiganda na ule wa ushairi wa Kiswahili. Na kuonyesha jinsi ushairi wa Kiganda unaweza kuchangia na kuendeleza ushairi wa Kiswahili kimtindo. Utafiti huu iliongozwa na maoni yake kuangalia upekee wa ushairi wa kiganda na jinsi unavyoweza kuchangia kwenye mtindo wa ushairi wa Kiswahili.

Kahigi (1982) Kwa kuzingatia kipengele cha mtindo wa lugha washairi hupanga na kuteua maneno yao kulingana na ama uhusiano wa kimfululizo wa maneno au kwa kuzingatia uhusiano wa kimsimamo wa maneno hayo. Katika upangaji wa maneno kwa kuzingatia uhusiano wa kimfululizo, mshairi hukiuka mpangilio uliozoeleka wa maneno husika. Kwa mfano, sentensi sahili ya Kiswahili huanza kwa nomino kisha sifa ya jina hilo ikatokea baadaye katika mfuatano wa kiima, kitenzi na yambwa. Ingawa huo ndio mfumo uliozoeleka na ulio sahihi kisarufi, washairi hupewa kibali maalum kama wanafasihi. Kutokana na uhuru au kibali hicho, tunaona kwamba washairi wanatuwasilishia maumbo ya sentensi ambayo si sanifu ingawa yakubalika kama moja ya mbinu za kishairi. Hivi utapata washairi wakisema: “Wangu moyo” badala ya “Moyo wangu”, au “Kizuri sana kitabu” badala ya “Kitabu kizuri sana”. Mpangilio huu wa maneno hautumiki kisadfa bali unaendeleza matakwa na haja tofauti za mashairi kama vile kukuza urari wa vina na kwa ujumla kuibua hisia za kifasihi. Maoni haya yataongoza utafiti huu kuangalia jinsi uteuzi wa maneno unavyoathiri muundo kama vile vina vya mashairi katika Kiswahili na Kiganda na kama muundo wa ushairi wa Kiganda waweza kuchangia muundo wa ushairi wa Kiswahili.

Fasihi ni sanaa inayowasilisha maudhui yake kwa kutumia lugha. Ushairi nao hutumia lugha yenye mpangilio maalum wa maneno yaliyoteuliwa ili kuwasilisha ujumbe wake. Takribani kila kijejezi kinacholenga kuelezea dhana inayohusiana na ushairi kimetilia mkazo umuhimu wa lugha iliyoteuliwa, tena ya mkato. Mwananadharia maarufu, Jakobson akinukuliwa na

Eagleton, 1988 anaifafanua lugha ya ushairi kama 'nguvu za kimabavu zinazotendewa lugha ya kawaida'. Anavyosema Jakobson, lugha ya kishairi hujivimbisha kiasi cha kuvuta nadhari za wasomaji au wasikilizaji wa tungo hizo. Kwa sababu hiyo, ushairi una uwezo wa kuzungumzia mambo chungu nzima kwa muhtasari kuliko maelezo yanayotolewa na waandishi wa tanzu nyinginezo za fasihi kama vile riwaya, tamthilia na hadithi fupi (Webstar, 1990). Uwezo huo wa ushairi kuzungumzia mambo mengi kwa ufupi unatokana na kutumika kwa zana mbalimbali za lugha na hasa zile zinazohusu matumizi ya tamathali za usemi. Kwa hivyo utafiti huu uliangazia mtindo wa lugha katika ushairi wa kiganda na jinsi unavyoweza kuchangia ulu wa Kiswahili na kuuendeleza kupitia ufunzaji na ujifunzaji. Utafiti huu ulichunguza lugha ya kishairi katika ushairi wa Kiganda na jinsi unavyoweza kuchangia na kuendeleza ule wa Kiswahili kilugha. Je, uzito wa ushairi wa wa Kiswahili unaweza kuendelezwa zaidi? Utafiti huu utajibu swali hili.

Kahigi na Mulokozi (1982) wanazieleza tamathali za usemi kuwa ni: vifananisho au viwakilisho vya dhana fulani kwa dhana nyingine tofauti. Ni usemi wenye kupanua, kupuuza au kubadilisha maana dhahiri za kawaida za maneno ili kuleta maana maalum ya kishairi iliyokusudiwa na mtunzi kuchelewesha uelewa wa ujumbe alioufumbata katika kazi yake ya kisana. Mchango wa lugha ya kishairi katika mashairi ya Kiswahili na Kiganda vilizingatiwa katika utafiti huu na jinsi ushairi wa Kiganda unavyoweza kukuza wa Kiswahili kimtindo.

Senkoro (1988) anasema kuwa kuna mgogoro katika ushairi wa Kiswahili na umekuwepo kwa zaidi ya miaka kumi sasa na una misingi yake katika utata wa mambo mawili; Maana ya jumla ya ushairi na maana ya shairi la kiswahili. Anaongeza kuwa wapo wanaotumia mtindo wa kimapokeo ambao wanasisitiza kuwa vina na urari wa mizani ni roho ya ushairi wa Kiswahili na upande wa pili wako wanamabadiliko, washairi wa kisasa ambao wanaeleza na kuthibitisha kuwa si lazima shairi liwe na vina ndipo liitwe la Kiswahili. Utafiti huu uliangalia mashairi ya kimapokeo na kuyalinganisha na yale ya Kiganda kiumbo na kimtindo. Na kueleza jinsi mtindo wa mashairi ya Kiswahili waweza kuendelezwa na ule wa Kiganda.

Ngolo (2011) alifanya utafiti kuhusu mabadiliko ya kimtindo katika mashairi ya Said Ahmed Mohamed. Mtafiti alibaini kuwa kuna mabadiliko ya kimtindo katika mashairi ya mtunzi huyo kutoka mtindo wa kimapokeo hadi mtindo wa usasa. Mtindo wa kimapokeo hufuata kaida maalumu za utunzi wa mashairi ambapo mtindo wa usasa hauzingatii kaida hizo. Mtafiti alibaini kuwa mtindo wa mwandishi katika matumizi ya lugha umechangia sana katika kuibua maudhui ya diwani hizo. Kazi hii imetoa mwanga kwa utafiti huu kwa

kubainisha mtindo wa kiarudhi na wa kisasa katika ushairi, suala ambalo limegusiwa katika utafiti huu, na hivyo imempa fursa mtafiti kuendeleza utafiti wake.

Indede (2008) alichunguza mabadiliko katika umbo la ushairi na athari zake katika ushairi wa Kiswahili. Uchunguzi ulibaini kuwa ushairi wa Kiswahili umekabiliwa na mivutano inayojitokeza baina ya kambi mbili zilizopo katika utungaji wa mashairi. Kambi hizo ni kambi ya wanaukale na wanausasa ambapo kila kambi inashikilia na kuamini kuwa msimamo wake ndio uliyo sahihi. Uchunguzi ulibainisha kuwa, wanaukale wanashikilia msimamo kwamba ushairi unapaswa kutungwa katika umbo mahsusi, lenye kufuata urari wa vina na mizani, matumizi ya beti, mstari na kipande. Hali hiyo inapingwa na wanausasa kwa hoja kuwa kufuata kanuni za kiumbo kunamfunga mshairi na hivyo kuna uviza na kuudumaza ushairi wa Kiswahili na fasihi kwa ujumla. Mtafiti anaona kuwa ni vyema mitindo yote iendelezwe kwa minajili ya kiulinganuo wa kiusomi. Hata hivyo, anaamini kuwa maendeleo ya ushairi yatapatikana iwapo washairi wa kambi zote wataungana kutafuta umbo teule la ushairi. Kazi hii imesadifu utafiti huu kwa vile imejenga mjadala juu ya suala la muundo wa ushairi ambapo katika utafiti huu suala hili limegusiwa. Kazi hii imemsaidia mtafiti kupata mwelekeo kuhusu muundo wa ushairi wa kiganda na jinsi unavyoweza kuendeleza ule wa kiswahili.

Acquaviva (2004) amefanya utafiti kuhusu jazanda ya njozi katika baadhi ya mashairi ya Euphrase Kezilahabi. Mtafiti amebaini kuwa mtunzi huyo ameonesha upekee na uweledi katika kutumia jazanda za njozi au ndoto. Jazanda hizo nyingi zao ni zenye kuashiria fujo katika hali za kijamii, kisiasa na kiuchumi. Uchunguzi umeonesha kuwa Kezilahabi ameonesha ufundi wa hali ya juu kutokana na kumudu kuitumia lugha ya picha kwa kutumia miti, wanyama na vitu vyengine ili kuvuta hisia za hadhira. Taswira zinazojengwa zinatokana na athari kubwa inayotokana na fasihi simulizi. Matumizi ya miti, wanyama na vitu vyengine yametumiwa kistiara na kimafumbo kufananisha hali halisi ya jamii anayoiandikia. Kazi hii imehusiana kidogo na utafiti huu kwa vile imefanya uchambuzi wa ujengaji wa taswira katika ushairi ambayo ni moja kati ya mbinu iliyojadiliwa katika utafiti huu na hivyo kumsaidia mtafiti katika kujenga uhalali wa utafiti wake.

Kadenge (1982) katika tasnifu yake anaelezea kuhusu dhana za ukiushi na uchimuzi. Anazifafanua kuwa ni hali ya kukiuka sheria zinazotawala matumizi ya lugha. Ni ukiushi wa kimakusudi wa lugha kwa madhumuni ya kuisisitiza ujumbe katika kazi fulani ya kifasihi. Katika tasnifu yake, anaonyesha kuwa vipengele vya ukiushi huchukua jukumu la

mawasiliano na hivyo kuchukuliwa kuwa mwandishi huvitumia ili kupitisha ujumbe kwa msomaji. Ameshughulikia kazi tatu: riwaya ya *Asali Chungu*, tamthilia ya *Wakati Ukuta* na utenzi wa *Swifa ya Nguvumali*. Katika kazi yake anashughulikia riwaya, tamthilia na ushairi. Utafiti huu unashughulikia ushairi tu. Pia utafiti wake unaongozwa na umitindo, na nadharia ya umuundo. Pia dhana ya ukiushi anayoizungumzia ilizingatiwa katika utafiti huu. Hata hivyo maoni yake kuhusu kanuni za lugha yalisaidia sana utafiti huu katika kuchambua umitindo katika ushairi wa kiganda na Kiswahili. Pia utafiti huu ulisaidiwa na maoni yake kuhusu umitindo. Utafiti huu ulianda zaidi kuangazia mchango wa mashairi ya Kiganda katika kuendeleza mashairi ya Kiswahili, jambo ambalo utafiti wake haukulizingatia.

Kitsao (1975) katika kazi yake amehakiki namna mtindo ulivyotumiwa katika kazi mbalimbali za fasihi. Ameangazia tamthilia, riwaya na mashairi teule katika kufanya utafiti wake. Katika kazi yake ameonyesha mtindo unavyotumika katika kazi mbalimbali za kifasihi. Pia, ameutumia mtazamo wa Crystal na Davy (1969) uliohusu lugha inayotumika. Kazi hii pia inaangazia mtindo katika ushairi wa kiganda na Kiswahili, lakini pia inazingatia muundo na maudhui, kwa hivyo ni tofauti na yake. Pia kazi yake ilianguzia tanzu tatu za fasihi, kazi hii inaangazia utanzu mmoja ambao ni ushairi.

Lugwiri (2011) ameshughulikia vipengele vya kimtindo ambavyo ni sitiari, taashira na tashibiha na mchango wa vipengele hivyo katika uwasilishaji wa dhamira na maudhui katika *Utenzi wa Tambuka*. Lugwiri ametumia nadharia ya Umitindo katika kuhakiki vipengele hivyo. Ameonyesha kuwa tamathali za lugha huchangia pakubwa katika kukuza na kuendeleza maudhui na dhamira. Utafiti huu umetufaa kwa kuwa tumehakiki pia vipengele vya kimtindo katika ushairi wa Kiganda na Kiswahili. Tofauti na kazi yake, utafiti huu ulitumia nadharia ya umuundo pia.

Rochmawati (2012) amefanya uchambuzi wa kimtindo kwa kutumia shairi la mshairi wa kimarekani Robert Frost linaloitwa "*The Road Not Taken*" (*Njia Isiyopitwa*). Uchambuzi wake umeangalia vipengele kadhaa vya kimtindo na kimuundo kama vile umbo la ushairi, tamathali za semi, sintaksia na uteuzi wa maneno, na jinsi vyote hivyo vinavyosaidia katika kuibua hisia na maana iliyokusudiwa. Katika uchunguzi huu, mtafiti huyo anaonesha jinsi vipengele mbalimbali vya kisarufi na uteuzi wa maneno vinavyojenga shairi katika kuibua hisia na maana iliyokusudiwa. Kwa mfano, katika uchunguzi wake huo ameonesha matumizi ya wakati uliopita na matumizi ya kiunganishi "*na*" kuwa ni vipengele muhimu vya kisarufi vilivyojenga shairi hilo katika kutoa maana. Rochmawati anakubaliana na Indede (2009)

kuwa maana ya matini ya shairi haiwezi kupatikana bila ya kuihusisha na mambo ya nje. Hata hivyo yeye ameenda mbali zaidi kwa kueleza kuwa maana halisi ya matini ya shairi anaijua mtunzi mwenyewe lakini wahakiki au wasomaji wanaweza kutoa maana tafauti kwa kutegemea na muono wao na jinsi wanavyoiona jamii. Mawazo hayo yanaendana na nadharia ya Umuundo ambayo iliongoza utafiti huu.

Timucin (2010) alichunguza mitindo katika ushairi kwa kutumia mashairi ya kivita ya fasihi ya Kiingereza; hasa *The Rear-Guard (Mlinzi wa Nyuma)* na *Anthem for Doomed Youth (Wimbo kwa Vijana Waliopotea)*. Mchunguzi huyo amebainisha vipengele kadhaa vya muundo na mtindo katika ngazi ya sauti, maumbo ya maneno, sentensi na rejista. Kwa mfano, katika shairi la *Anthem for Doomed Youth* ameonesha athari ya sauti “r” katika kujenga hisia au dhana ya hofu ya vita inayotokana na mlio wa bunduki katika medani za vita. Sauti hiyo imetumiwa kwenye maneno ya ubeti wa nne wa shairi. Maneno hayo ni kama vile: “*monstrous* (yenye kutisha), *anger* (hasira), *rifles* (bunduki), *rapid* (kasi/haraka), *rattle* (njuga), *their* (yao)”. Uchunguzi huu umefanywa kwa kutumia ushairi huo wa Kiingereza kwa ajili ya kufundishia lugha ya Kiingereza kama lugha ya kigeni. Uchunguzi huu wa Timucin (kama juu), umehusiana moja kwa moja na utafiti huu ulioandaliwa kwa kuwa umechambua vijenzi mbalimbali vya mtindo wa lugha na jinsi vinavyoibua upya na uzuri wa kisanaa. Mtafiti umemfaa uchunguzi huo katika kuteua, kubainisha na kuchambua vijenzi vya mtindo wa lugha vinavyojenga mashairi.

Pia kulingana na Theodore (1960) anasema kuwa takriri kama sehemu ya mtindo wa utunzi hufanya ujumbe mhimu wa ushairi kutambulika kiurahisi kwa hadhira, yaani inakuwa rahisi kwa hadhira kutambua kiini cha shairi kwa kuangalia sehemu ambazo malenga amewekea msisitizo kwa kuzikariri. Utafiti huu uliiangazia takriri na mchango wake katika kudhihirisha ujumbe kwa hadhira.

Peter (1987) anasema kuwa takriri husaidia shairi kimtindo kuwa na muwala, huletea hoja za maishri kutambuliwa upesi na kufuatana ifaavyo, ili hadhira izielewe upesi na haraka. Kwa uwepo wa takriri nyingi katika mashairi ya kiganda, huyarahisisha kwa hadhira, yaani wanafunzi wa ushairi wa Kiganda. Anatoa mfano wa jinsi wimbo anavyofanya mtoto alale au anyamanze aliapo unaporudiwa rudiwa. Takriri inavutia sana hadhira na kuburudisha akili ya msomaji au msikilizaji. Kwa hivyo mashairi yakitumia sana takriri yanaburudisha na kuvutia. Utafiti huu uliiangazia takriri kama mbinu ya lugha.

Daniel (1972) anasema kuwa ni rahisi kwa mtu kukumbuka jambo linapokaririwa. Anasema kuwa washairi hukariri ujumbe ili ujumbe wao ukumbukwe na hadhira. Kwa hivyo, ni rahisi kwa wanafunzi wa kiganda kukumbuka ujumbe kwa sababu ya takriri nyingi inayotumika kwa ushairi wa kiganda. Anaongeza kuwa takriri hulipa shairi mdundo na kulifanya liimbike kwa urahisi. Uimbikaji wa shairi huvutia sana hadhira na pia hurahisisha ukumbukaji wa ujumbe.

Heathers (2003) anasema kuwa mashairi yanayotumia nahau huwa magumu kueleweka. Yanahitaji kufikiria kwa undani kwa nini mwandishi amesema alichosema. Anasema kuwa nahau katika mashairi husaidia kuyapa uzito wa lugha unofurahisha lakini pia unaoficha ujumbe. Inambidi msomaji wa shairi kufikiria sana ili kupata ujumbe unaopitishwa kwake. Mwandishi anaweza akasena jambo kinahau huku jambo hilo likimanisha kitu kingine kabisa. Kwa hivyo utafiti uliangazia ikiwa kutumia sana nahau katika mashairi ya Kiswahili huyaleta kuwa magumu kwa hadhira hasa wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili.

Philip (2019) anasema kuwa anatumia sana tashibiha katika mashairi yake ili kuyarahisisha kwa hadhira. Anasema kuwa tashibiha hurahisisha uelewaji wa ujumbe kwa hadhira. Inajenga picha au taswira katika akili ya msomaji mambo mawili yanapolinganishwa.

Beqiri (2018) anasema kuwa swali la balagha ni kauli ya ushawishi ambayo huweza kubadilisha fikira za hadhira bila wao kutambua. Inawashawishi kwa kuwaulliza maswali ambayo majibu yake wanayajua na kwa hivyo wanashawishika wenyewe bila malenga kuwaambia kufanya hivyo. Anaongeza kuwa maswali ya balagha yanaweza kusaidia mshairi kushirikisha hadhira yake kwa kuwauliza swali ambalo wote tayari wana jibu lake. Kwa hivyo hili linawasisimua na kuwashirikisha kiakili. Huwafanya wafikirie sana na kuuelewa ujumbe uliomo upesi na kwa undani. Huwafanya wafikirie kiundani zaidi mada inayozungumziwa au kuwasilishwa. Huyaweka wazi maudhui ya shairi. Pia huvutia nadhari ya msomaji kwa maudhui mhimu katika shairi. Anasema kuwa pia balagha huwavutia wasomaji kimihemko na kuwavuta ili wahisi kuwa ni sehemu ya kinachosemwa na malenga. Hadhira ikihisi kuwa inashirikishwa, inaelewa vizuri ujumbe kuliko inapohisi kuwa haishirikishwi katika shairi.

Neil (2020) anasema kuwa uhaishaji husaidia malenga kuweka ubunifu katika shairi lake na kuvutia hadhira. Humpa malenga fursa ya kutoa ujumbe mzito na mwingi kwa kutumia kauli fupi. Huzama sana ndani na upesi katika akili ya msomaji kuliko kauli za kawaida.

Kihore (1984) anasema kuwa ushairi wa Kiswahili na lugha ya Kiswahili kwa jumla vimekuwa vinachangiwa na lugha ya kiarabu. Mashairi ya kwanza na maandiko yote yaliandikwa kwa hati ya kiarabu. Pia msamiati mwingi ulikopwa kutoka kiarabu hadi Kiswahili. Kwa hivyo baadhi ya msamiati wa Kiswahili cha kale ulipotea na maneno mengine yakabadilika.

Pia kulingana na Nyangwine(2009) baada ya kuja kwa wazungu, pia nao walichangia katika kubadilisha msamiati na tahajia zake. Katika kutunga kamusi na vitabu vya Kiswahili, wazungu walifuatia kanuni za lugha zao za kimaandishi, kisarufi na tahajia. Kutokana na hii, lugha ya Kiswahili ilipata mabadiliko kidogo.

Kwa kuzingatia kipengele cha mtindo washairi hupanga na kuteua maneno yao kulingana na ama uhusiano wa kimfululizo wa maneno au kwa kuzingatia uhusiano wa kimsimamo wa maneno hayo. Katika upangaji wa maneno kwa kuzingatia uhusiano wa kimfululizo, mshairi hukiuka mpangilio uliozoeleka wa maneno husika. Kwa mfano, sentensi sahili ya Kiswahili huanza kwa nomino kisha sifa ya jina hilo ikatokea baadaye katika mfuatano wa kiima, kitenzi na yambwa. Ingawa huo ndio mfumo uliozoeleka na ulio sahihi kisarufi, washairi hupewa kibali maalum kama wanafasihi. Kutokana na uhuru au kibali hicho, tunaona kwamba washairi wanatuwasilishia maumbo ya sentensi ambayo si sanifu ingawa yakubalika kama moja ya mbinu za kishairi. Hivi utapata washairi wakisema: “Wangu moyo” badala ya “Moyo wangu”, au “Kizuri sana kitabu” badala ya “Kitabu kizuri sana”. Mpangilio huu wa maneno hautumiki kisadfa bali unaendeleza matakwa na haja tofauti za mashairi kama vile kukuza urari wa vina na kwa ujumla kuibua hisia za kifasihi. Maoni haya yaliongoza utafiti huu kuangalia jinsi uteuzi wa maneno unavyoathiri muundo kama vile vina vya mashairi katika Kiswahili na Kiganda.

Nofal (2011) alichunguza sintaksia katika ushairi kwa mtizamo wa kipragmatiki kwa kulinganisha lugha ya kishairi na lugha ya kawaida jinsi zinavyotafautiana. Katika kufanya hivyo, ameanalia ngazi mbalimbali za lugha kuanzia sauti, maumbo na vikundi vya maneno vinavyojenga ushairi. Utafiti huo umebainisha kuwa lugha ya kishairi inatafautiana sana na lugha ya kawaida kwa kuwa lugha ya kishairi ina kaida ya kubadilisha kanuni za kisarufi katika mnyambuliko wa maneno, mpangilio wa maneno, virai na vishazi hadi sentensi. Aidha, umefafanua kuwa lugha ya kishairi ina kaida ya kutokufuata mpangilio wa maneno wa kawaida. Tena, amebainisha kuwa matumizi ya sentensi hufuata lugha ya kimazungumzo. Kadhalika, lugha ya ushairi ina sifa ya kubadilisha, kuongeza, kudondosha,

kurudia au kuunganisha maneno au sauti katika kufikisha maudhui yaliyokusudiwa. Nofal (2011) anaeleza kuwa ushairi unaweza kutumika katika ufundishaji wa lugha za kigeni hasa katika kulinganisha na kutafautisha jinsi lugha ya kishairi inavyotafautiana na lugha ya kawaida. Kazi hii imeendana na utafiti huu kwa kuwa imeangazia sintaksia katika ushairi sehemu ambayo imeshughulikiwa katika utafiti huu. Kwa hiyo, kazi hii imekuwa na manufaa na kutoa mchango mkubwa katika utafiti huu katika uchambuzi wa sintaksia katika mashairi yaliyoshughulikiwa.

Hassan (2013) alichunguza mtindo wa lugha ya ushairi kwa mtazamo wa lugha. Alichambua vijenzi vya lugha ili kuona jinsi vinavyomsaidia mshairi katika kujenga mashairi yake. Mtafiti ameeleza kuwa lugha ya ushairi ni tafauti na lugha nyengine za kawaida kwa kuwa mshairi ana uhuru wa kutumia vijenzi vya lugha kwa namna ya kipekee kuyajenga mashairi. Vijenzi vya lugha katika ngazi ya fonolojia, mofolojia, sintaksia na semantiki vimechambuliwa na kujadiliwa. Kwa mfano, sauti na silabi zimechambuliwa katika mbinu ya takriri vina, takriri irabu na konsonanti. Aidha, takriri neno katika mbinu mbalimbali zimebainishwa. Kadhalika, ukiushi wa sauti, maneno, maumbo na miundo umechambuliwa. Utafiti ulionesha kuwa mshairi anapaswa kutumia, kwa kukusudia, mbinu mbalimbali za lugha ya ushairi katika kujenga mashairi. Hali hiyo ndiyo itakayomuwezesha kutunga mashairi yanayojitafautisha na kazi nyengine zisizo za kifasihi na ushairi kwa ujumla. Kazi hii kwa kiasi kikubwa imewiana na utafiti huu kwa kuwa imefanya uchambuzi wa muundo wa lugha katika mashairi. Mtafiti amefaidika na kazi hii kwa kuwa amepata maarifa yaliyomsaidia kubaini na kuchanganua vijenzi vya muundo wa lugha.

Utafiti mwingine ambao unahusiana na mada hii ya utafiti, umefanywa na Kabuta (1997). Hata hivyo, makala yake haihusiani na ushairi andishi bali inahusiana na ushairi simulizi na imechunguza jinsi nduni za kilugha zinavyojitokeza katika majigambo. Data za utafiti huo zimetoka katika lugha mbalimbali zenye asili ya kibantu kama vile Kihaya, Kimongo, Kiluba, Kinyarwanda, Kinyankore, Kishona na Kizulu. Kwa upande wa kifonolojia, Kabuta amebainisha matumizi ya toni na kubainisha toni za juu na chini na pia marudio ya silabi. Katika kiwango cha mofolojia, amebainisha kuwepo kwa marudiorudio ya nomino za pekee, zikiwa halisi au za kubuni, ambazo husimamia majina ya mtungaji au watu alio na uhusiano nao. Kadhalika, amebainisha kuwepo kwa matumizi ya nomino ambatano na vitenzi vinavyochukua vipatanishi vya nafsi ya kwanza, umoja na wingi. Katika kiwango cha msamiati, amebainisha kuwepo kwa matumizi ya sitiari nyingi zinazoonisha nguvu, ukatili, ugumu, radi, chuki na baridi ambazo mara nyingi hufuatwa na kipambanuzi kinachotoa

maelezo zaidi juu ya sitiari hiyo. Kwa mfano, kutoka lugha ya Kiluba maneno “*Ami sunkutu kabanda*” maana yake kwa Kiswahili ni “*Mimi simba wa msituni*”. Kwa upande wa sintaksia, Kabuta amebainisha matumizi mbalimbali ya miundo ya sentensi. Kwa mfano, muundo wa sentensi unaojengwa kwa mkabilisho na kipambanuzi kutoka lugha ya Kihaya “*Nkolola + mpondeleza abana*” maana yake kwa lugha ya Kiswahili ni “*Kikohozi + kifuatacho watoto*” (Kabuta, 1997: 52). Kazi hii imesadifu utafiti huu kwa vile nayo imezungumzia muundo wa lugha jinsi unavyojenga usanii katika ushairi kama ilivyo katika utafiti huu. Ingawa kazi hii imehusu mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili imekuwa na manufaa kwa mtafiti katika kubainisha na kuvichambua vijenzi vya muundo wa lugha.

Katika kujenga hoja mbalimbali za ushairi ni nini, wakongwe na magwiji wa ushairi wa awali walieleza maana mbalimbali za ushairi kulingana na utunzi. Wakongwe hao waliamini kuwa mtunzi ana uhuru wa kutunga aina za mashairi wazipendazo bora tu wapashe ujumbe kwa hadhira. Washairi hao walitunga mashairi bila kujali arudhi za ushairi.

Ushairi ni hifadhi ya asili inayoeleweka zaidi na moyo wa kila mtu anayeishi katika jamii inayohusika Mwashinga (1997) Ushairi ni msingi wa maneno ya hekima tangu kale. Ndicho kitu kilicho bora sana katika maongozi ya dunia kwa kutumia maneno ya mkato na lugha nzito yenye kunata iliyopangwa kwa urari wa mizani na vina maalumu kwa shairi Mnyampala (2000).

Utafiti huu uliangazia mtindo wa lugha ambao unatumika katika ushairi wa Kiswahili na Kiganda, uliangazia methali, nahau, tashibiha, uhaishaji, takriri, jazanda, utohozi, maswali ya balagha, nidaa, tasfida, kejeli, chuku, na kadhalika. Vipengele hivi viliangaziwa na mchango wa vile vya Kiganda katika kuendeleza vya ushairi wa Kiswahili kuonyeshwa. Mitindo hii inaweza kuendeleza ushairi wa Kiswahili na utafiti huu uliweka wazi swala hili.

2.4 Maudhui katika ushairi

Kulingana na Chimerah (1999) maudhui ni ujumbe wa jumla kuhusu matukio, kitu, wahusika au hali ya maisha kama yanavyojitokeza katika kazi za kifasihi. Maudhui ni sehemu ya maana na huingiliana na mada. Ni katika maingiliano baina ya mada na maudhui ambapo ukweli uliokusudiwa na mwandishi hujitokeza. Maudhui ni mawazo ya jumla, mawazo mapana yanayowasilishwa katika wakati maalum kadri kazi inavyoendelea. Utoaji muhtasari wa masimulizi ni hatua ya mwanzo tu. Kauli za jumla lazima ziunganishe mada na kipengele maalum cha usimulizi. Kauli za jumla lazima zifungamanishwe na kazi

yenyewe. Maoni yake haya yalisaidia utafiti huu katika utambuaji wa maudhui ya ushairi wa Kiswahili na Kiganda na kuonyesha jinsi mitindo tofauti inavyosawiri maudhui katika ushairi wa lugha hizi mbili.

Maudhui ni maana ya ndani ya kazi ya fasihi. Rono (2011) akichunguza maudhuanasema kwamba kuna mvutano baina ya pande mbili nazo ni matabaka mawili ya kijamii. Matabaka haya yanapimana nguvu na kuvutana, kwa sababu tabaka moja la juu la akina Mtemi. Kulingana na Wamitila (2002) akinukuliwa na Rono (2011), neno dhamira hutumiwa kurejelea suala fulani au ujumbe au lengo la kazi hiyo. Dhamira ni ile jumla ya maana anayoivumbua mwandishi aandikapo na jumla ya maana anayoitambua msomaji katika usomaji wake. Tunaweza kuivumbua maana ya kazi fulani kwa kuisoma kazi hiyo kwa kina na makini, huku tukiuelewa na kuungamua uhusiano wa visehemu mbalimbali pamoja na jinsi visehemu hivyo vinavyohusiana na kazi nzima na kuvijaza kitu kimoja. Dhamira kwa upande wake haiyahusishi majibu bali huzua maswali. Utafiti huu ulilenga maudhui na jinsi ya ushairi wa Kiswahili yanavyoweza kuendelezwa na ya ushairi wa Kiganda. Utafiti huu pia ulichambua maudhui. Hata hivyo uliangalia ikiwa maudhui ya ushairi wa Kiswahili yanaweza kuchangiwa na kuendelezwa na ule wa Kiswahili na jinsi mitindo mbalimbali inavyochangia katika usawiri wa maudhui ya ushairi wa Kiswahili na Kiganda.

Rono (2011) anachunguza maudhui katika *kidagaaKimemwozea* na agundua kuwadhamira ya mwandishi ni kuonyesha namna utawala mbaya huwapelekea wanyonge kuwa na ilhamu ya kujinasua kutoka uongozi mwovu, na hivyo kutafuta ukombozi. Wana-uhalisisia wanaamini kuwa dhamira ya kazi, usawiri wa wahusika, matumizi ya lugha na mandhari ya kazi ya kifashi lazima yaonyeshe na yaafikiane na uhalisi wa maisha. Jambo hili lilizingatiwa katika utambuzi wa maudhui ya ushairi wa Kiswahili na Kiganda, isipokuwa utafiti huu uliangazia jinsi ushairi wa lugha hizi mbili unavyoweza kuchangiana na kuendelezana. Maudhui pia huingiliana na vipengele vingine vya kazi kifasihi ili kuunda kitu kimoja. Vipengele hivi ni pamoja na dhamira na wahusika, msuko, uhamasishaji, mandhari, mtindo, thamani toni na kadhalika. Utafiti huu uliangazia mtindo na kuonyesha jinsi mitindo inavyotumiwa na malenga kusawiri maudhui yake.

Rono (2011) anaongeza kuwa fani na maudhui ni vipengele vya ndani vinavyojenga shairi. Kuna uhusiano mkubwa kati ya fani na maudhui ambayo ni jumla ya fikira au mawazo ya mtunzi yeyote wa kazi ya sanaa. Vipengele vya kisanaa katika kazi ya fasihi ni vipengele vinavyojenga umbo la kazi ya sanaa. Mara nyingi vipengele vya fani ni pamoja na muundo,

mtindo, mandhari (mazingira), wahusika na lugha. Si lazima vipengele hivyo vya kisanaa kujitokeza kwa uzito ule ule katika kila kazi ya kifasihi”. Fani ni jinsi msanii anavyofinyanga kazi yake ili kueleza hisia na mawazo yake kwa njia ya ufasaha. Katika fasihi, fani ni jumuisho la vipengele vyote vya kifasihi ambavyo msanii anavitumia katika juhudi za kueleza hisia au maoni yake ili kubainisha taratibu za maisha ya binadamu kwa njia ya ubunifu zaidi. Maudhui hujumuisha jambo linalozungumziwa na mshairi pamoja na mtazamo wake kuhusu jambo hilo. Katika maudhui, kuna pia mafunzo mbalimbali yaliyomchochea mwandishi kutunga shairi lake na falsafa au elimu anayoishughulikia. La muhimu zaidi katika maudhui ni dhamira ambazo hufungamana na mawazo anayoyajadili mtunzi. Kwa muhtasari, fani hujumuisha vipengele vifuatavyo: Fasihi ni sanaa inayowasilisha maudhui yake kwa kutumia lugha. Ushairi nao hutumia lugha yenye mpangilio maalum wa maneno yaliyoteuliwa ili kuwasilisha ujumbe wake. Takribani kila kijejezi kinacholenga kuelezea dhana inayohusiana na ushairi kimetilia mkazo umuhimu wa lugha iliyoteuliwa, tena ya mkato. Utafiti huu uliangazia mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili. Hata hivyo maoni haya yaliongoza mtafiti katika utambuzi wa maudhui. Mitindo tofauti ya lugha hutumiwa na malenga kusawiri maudhui, na utafiti huu ulizingatia swala hili.

Kwa mjibu wa Eagleton (1988), akimrejerea Jakobson anaifafanua lugha ya ushairi kama 'nguvu za kimabavu zinazotendewa lugha ya kawaida'. Anavyosema Jakobson, lugha ya kishairi hujivimbisha kiasi cha kuvuta nadhari za wasomaji au wasikilizaji wa tungo hizo. Kwa sababu hiyo, ushairi una uwezo wa kuzungumzia maudhui mengi kwa muhtasari kuliko maelezo yanayotolewa na waandishi wa tanzu nyinginezo za fasihi kama vile riwaya, tamthilia na hadithi fupi (Webstar, 1990). Uwezo huo wa ushairi kuzungumzia mambo mengi kwa ufupi unatokana na kutumika kwa mbinu mbalimbali za lugha. Utafiti huu uliangazia mitindo na mbinu za lugha na jinsi mitindo hii inavyotumiwa na malenga kusawiri maudhui katika ushairi wa Kiswahili na Kiganda,

Maudhui ni kile kinachosemwa katika kazi ya fasihi (Ntarangwi, 2004). Maudhui ni jumla ya mawazo yote yanayozungumzwa pamoja na mtazamo wa mwandishi juu ya mawazo hayo. Maudhui hujumuisha mawazo pamoja na mafunzo mbali mbali yaliyomskuma msanii hadi akatunga na kusani kazi Fulani ya kifasihi. Maudhui ni jumla ya mawazo yote yanayozungumzwa katika kazi ya fasihi. Hivyo tutaanza kwa kuchambua vipengele vya maudhui ambavyo hujumuisha dhamila, ujumbe, migogoro, mtazamo, na falsafa.

Mugambi (1982) ametumia nadharia ya Umaksi kuhakiki maudhui katika tamthilia zilizochapishwa nchini Kenya za kipindi kati ya mwaka 1957 hadi mwaka 1981. Katika utafiti wake, Mugambi ameonyesha mbinu walizotumia waandishi wa tamthilia hizo katika kuendeleza maudhui mbalimbali. Miongoni mwa maudhui aliyoyachanganua ni udhalimu, usaliti, ukombozi, nafasi ya mwanamke katika jamii, utetezi wa haki za wanyonge na hasa haki za mwanamke, ubepari na ukoloni mamboleo. Ameonyesha mazingira, wahusika, matumizi ya lugha na hasa matumizi ya jazanda na tamathali za usemi kama mbinu muhimu katika ujenzi wa maudhui. Utafiti wake unatofautiana na huu kwa kuwa utafiti huu unahusu jinsi ushairi wa Kiganda unavyoweza kuendeleza na kuchangia ufundishaji wa ushairi wa Kiswahili kwa kuzingatia muundo, mtindo na maudhui. Hata hivyo dhana ya jinsi lugha (mitindo) inavyotumiwa na malenga kusawiri maudhui katika ushairi wa Kiswahili na Kiganda ulizingatiwa katika utafiti huu.

Nzuki (2003) ameshughulikia mwingiliano wa fani na maudhui katika ushairi wa Kithaka wa Mberia. Nzuki amechanganua vipengele vya fani na maudhui katika diwani za *Mchezo wa Karata* (1997) na *Bara Jingine* (2001) ili kubainisha kuchangizana kwa vipengele hivi vya fasihi katikakuiumba kazi nzima katika kila diwani. Ametumia nadharia za Umuundo na Kisosholojia katikauchanganuzi wake. Utafiti wa Nzuki unakaribiana sana na utafiti huu kwa kuwa, utafiti wake unaegemea utanzu wa ushairi kama utafiti huu pia unaegemea nadharia ya umuundo kama katika utafiti huu. Pia ameshughulikia jinsi vipengele vya fani kama mtindo wa mwandishi huingilia kipengele cha maudhui katika kuifanikisha kazi husika. Hata hivyo utafiti huu ulizingatia maudhui ya ushairi wa Kiswahili na jinsi yanavyoweza kuendelezwa kupitia ufunzaji na ujifunzaji kwa hivyo ni tofauti. Utafiti huu ulionyesha jinsi mitindo inavyotumiwa kusawiri maudhui katika ushairi wa Kiswahili na Kiganda.

Swaleh (1992) ameshughulikia maudhui katika *Utenzi wa Mwana kupona*. Katika uhakiki wake, alisema kuwa maudhui ya dini yamejikita katika mafundisho ya dini ya kiislamu yanayomtunukia mwanamke nafasi anayostahiki katika jamii yake. Swaleh anaendelea kuwa hadhi anayopewa mwanamke katika jamii yake inamstahiki. Mtafiti huyu anadai kuwa majukumu apewayo mwanamke kwa jamii ndiyo yanachangia kumdhulumu. Kazi ya huyu mhakiki ilitufaa kuhakiki maudhui katika mashairi ya Kiswahili na kupendekeza jinsi yanavyoweza kuchangiwa na lugha ya Kiganda. Hata hivyo utafiti wake ni tofauti na huu kwa kuwa utafiti huu ulichambua zaidi ya maudhui. Pia ulichambua na kuhakiki mtindo na muundo katika ushairi wa lugha mbili. Vilevile, ulionyesha jinsi mitindo inavyoweza

kutumiwa na malenga kusawiri maudhui.

Wa Mutiso (1985) ameshughulikia swala hili la maudhui, ameangazia maudhui ya hurafa na uyakinifu katika *Utenzi wa Hamziyya*. Mhakiki huyu katika tasnifu yake ya uzamili, ameshughulikia sifa apewazo Mtume Mohammed (S.A.W) na zile za mashujaa wengine duniani. Kazi yake ilitufaa katika kuhakiki maudhui katika mashairi ya Kiswahili na Kiganda na jinsi yale ya Kiganda yanaweza kuchangia ufundishaji wa yale ya Kiswahili. Hata hivyo hakujibu swala la ikiwa maudhui ya ushairi wa kiganda yanaweza kuchangia na kuendeleza wa Kiswahili. Wa Mberia (1989) alihakiki *Utenzi wa Fumo Liyongo* kwa kutathmini sifa za Fumo Liyongo, kama shujaa wa masimulizi. Anahakiki maudhui ya ushujaa katika utenzi na utafiti huu pia ulishughulikia maudhui katika ushairi ingawa katika Kiswahili na Kiganda. Hata hivyo utafiti huu ni tofauti na wake kwa kuwa unahakiki maudhui ya mashairi ya lugha mbili na jinsi ule wa Kiganda unavyoweza kuendeleza ule wa Kiswahili.

Mungai (2005) ameshughulikia fani katika *Utenzi wa Mikidadi na Mayasa* ambapo amelinganisha *Utenzi wa Nguvumali* na *Utenzi wa Mikidadi na Mayasa* kifani. Kazi yake hii imetusaidia katika kuhakiki baadhi ya maudhui katika mashairi ya Kiganda na Kiswahili. Hata hivyo utafiti wake ni tofauti na huu kwa kuwa unaangazia ushairi wa Kiswahili tu. Utafiti huu ulihusisha ule wa Kiganda.

Gatakaa (2012) aliangazia uhakiki wa maudhui teule katika *Utenzi wa Mikidadi na Mayasa* aliposhughulikia zaidi maudhui ya ushujaa, mahari, dini, vita, umaskini na utajiri. Ingawa utafiti huu pia ulishughulikia maudhui katika ushairi lakini pia uligusia muundo na mtindo katika Kiganda na Kiswahili na mchango wa Kiganda katika ufundishaji wa mashairi ya Kiswahili. Pia utafiti wake haukusia swala la maudhui ya ushairi wa Kiganda kuchangia na kuendeleza yale ya Kiswahili. Kwa hivyo utafiti huu unaziba hili pengo. Utafiti huu pia uliongeza jinsi mitindo inavyoweza kutumiwa katika kusawiri maudhui katika ushairi wa Kiswahili na Kiganda.

Achieng (2012) pia aliangazia sifa za mashujaa na umuhimu wao kwa jamii zao huku akilinganisha Fumo Liyongo na Lwanda Magere. Katika uhakiki wake aliweza kufafanua sifa za mashujaa wa kijamii jambo ambalo ni tofauti na utafiti huu. Pia anazungumzia ushairi ingawa utafiti huu uliangazia mchango wa ushairi wa Kiganda na jinsi unavyoweza kuendeleza ule wa Kiswahili. Kwa hivyo ingawa tafiti zote zinaangalia ushairi, huu ni tofauti na wake kwa

kuwa uliangazia swala la mchango wa mashairi ya Kiganda katika kuendeleza ule wa Kiswahili. Jambo ambalo hakuligusia.

Mwazani (2015) amefanya uchunguzi wa maudhui ya ukombozi katika diwani ya *Jicho la Ndani* iliyoandikwa na Mohamed (2002). Utafiti huo ulilenga kutathmini maudhui ya kiukombozi yalivyofungamana na jamii inayoandikiwa kwa ajili ya kuzindua wanyonge ili wapiganie haki zao. Kadhalika, aliangalia taswira mbalimbali zilivyomchora mwafrika na jinsi mwandishi anavyoionyesha nafasi ya mwafrika huyo na namna anavyoweza kujikomboa. Matokeo ya utafiti yameonesha kuwa ukandamizaji umeenea katika nyanja za kijamii, kisiasa na kiuchumi. Aidha, utafiti umebainisha kuwa mwandishi kwa kiasi kikubwa amependekeza mikakati na njia mbalimbali za kujinasua au kujikomboa kutoka katika ukandamizaji huo. Njia zilizopendekezwa ni kama vile kuzinduka, kuwa na umoja, kuwa na moyo wa kujiamini, na kuwa na moyo wa kishujaa. Kwa upande wa uchoraji wa taswira, utafiti umeonesha taswira mbalimbali zinavyomuakisi mwafrika katika suala la ukombozi. Miongoni mwa taswira hizo zinaonesha jinsi viongozi wa Afrika wanavyotumia madaraka yao vibaya kwa kuwakandamiza wananchi wao. Kadhalika, taswira za wanyonge zimechorwa kuonesha hali zao na jinsi wanavyoteseka na watakavyoweza kujinasua kutokana na hali hizo. Hata hivyo utafiti huu ni tofauti na huu unaoangazia mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili. Utafiti wake umehusiana na huu pale ambapo utafiti huu umeonyesha mitindo mbalimbali mkiwemo taswira na jinsi inavyotumiwa na watunzi kusawiri maudhui.

Nyanchama (2012) alichunguza matumizi ya taswira na ishara katika mashairi ya diwani ya *Sauti ya Dhiki*, jinsi yalivyofikisha ujumbe uliokusudiwa. Utafiti huo ulibaini kuwa matumizi ya taswira na ishara katika *Sauti ya Dhiki* yamesaidia sana katika kudhihirisha maudhui yaliyojitokeza katika diwani hiyo. Baadhi ya taswira na ishara zilizobainishwa ni mnazi, mamba, jipu, jimbi, nyundo, safari, mvua, moyo na ngome. Taswira hizo zimeakisi masuala ya kimaisha, kiuchumu na kisiasa. Kazi hii imefungamana kidogo na utafiti huu kutokana na kuzungumzia matumizi ya mbinu ya taswira na ishara katika kufikisha maudhui, eneo ambalo limeangaziwa katika utafiti huu. Kazi hii imekuwa na manufaa kwa mtafiti kwa kuwa utafiti huu pia ulitumia diwani ya sauti ya dhiki. Vile vile utafiti huu uliangalia mtindo katika uwasilishaji wa maudhui. Pia uliangazia taswira na mitindo mingine ya lugha na jinsi inavyotumiwa na watunzi kusawiri maudhui.

Mungathia (2012) alifanya utafiti kuhusu uchambuzi wa mashairi ya Kiswahili kwa kutumia mashairi ya *Malenga wa Mvita* na *Malenga wa Vumba*. Mtafiti alilenga kubainisha lugha ya mafumbo katika ushairi. Aidha, alilenga kuchambua vipengele mbalimbali vya lugha jinsi vilivyochangia kuyafumba mashairi katika diwani hizo. Utafiti umebainisha kuwa vipengele mbalimbali vya lugha vimechangia sana kufumba maudhui katika mashairi ya waandishi hao. Kadhalika, hali hiyo imesaidia kujenga maana tafauti katika mashairi ya waandishi hao na hivyo kuimarisha uwasilishaji wa maudhui. Uchunguzi wa Mungathia (kama juu), umehusiana kidogo na utafiti huu kwa sababu umechambua vipengele vya lugha jinsi vinavyosaidia kusawiri maudhui katika mashairi suala ambalo limegusiwa katika utafiti huu.

Karanja (2014) alifanya utafiti kuhusu nafasi ya tamathali za semi za ulinganisho katika diwani ya *Sauti ya Dhiki*. Utafiti wake ulionesha kuwa diwani hiyo ina utajiri mkubwa sana wa matumizi ya tamathali za semi za ulinganisho ambazo ni istiara, tashbiha na taashira. Aidha, utafiti huo ulionesha kuwa tamathali hizo zimetumika katika kuyapamba mashairi na kuibua uzuri wa kisanaa. Kadhalika, tamathali hizo za semi zimetumika kwa ufundi kwa ajili ya kufumbata dhamira na kuficha maudhui yaliokusudiwa. Hali hiyo imetoa fursa na kuichochea hadhira kudadisi yale yote yaliyokusudiwa, ambayo yasingepaswa kuelezwa na kufahamika moja kwa moja na hadhira yake. Pia, utafiti huu ulionesha kuwa tamathali za semi zimetumika katika kuunda na kujenga mshikamano wa kisemantiki na kuleta uhusiano wa ishara zilizotumika katika mashairi ya diwani hiyo na hivyo kufikisha ujumbe uliokusudiwa. Kazi hii imehusiana kidogo na utafiti huu kwa kuwa imeangazia nafasi ya tamathali za semi katika ushairi kipengele ambacho kimeangaliwa katika utafiti huu. Pia mchango wake katika kuendeleza maudhui uliangaziwa. Kwa hivyo, imetoa nafasi kwa mtafiti katika kutimiza malengo yake ya utafiti. Ila tofauti iliyokuwepo ni kuwa utafiti huu uliangazia mchango wa ushairi wa Kiganda katika kwendeleza ushairi wa Kiswahili. Lakini zimefanana katika kueleza tamathali za usemi na mitindo mingine na jinsi inavyotumiwa na malenga katika kusawiri maudhui ya ushairi wa Kiganda na Kiswahili.

Maitaria (2011) alichunguza matumizi ya methali katika utunzi na uwasilishaji wa ushairi wa Kiswahili kwa kutumia baadhi ya mashairi ya Abdilatif Abdalla. Utafiti huo uligundua kuwa methali zina nafasi muhimu katika utunzi na uwasilishaji wa mashairi na zinatumika katika mazingira tafauti kwa lengo la kuwasilisha maudhui na fani. Matumizi ya methali katika mashairi yamesaidia kuwasilisha mambo mbalimbali yaliyomo katika jamii na masuluhisho yake. Aidha, uchunguzi ulionesha kuwa methali zinasaidia katika ujengaji wa

taharuki na mbinu nyengine za kisanaa. Hayo yamedhihirishwa kutokana na mifano kutoka katika diwani ya *Sauti ya Dhiki* ambayo inaonyesha kuwa na utajiri mkubwa wa matumizi ya methali. Kazi hii ya Maitaria, pia imekuwa na uhusiano mdogo na utafiti huu kwa vile imechambua kipengele cha methali katika ushairi ambacho ni miongoni mwa semi kama zilivyo semi nyengine zilizoshughulikiwa katika utafiti huu. Kazi hii imeonesha mwanya wa kitaaluma uliopo na haja ya kufanyika utafiti huulioandaliwa. Kwa hivyo utafiti huu uliangazia mchango wa methali katika kuendeleza maudhui. Yaani mtindo wa methali katika kusawiri maudhui. Vilevile uliangazia mitindo mingi na jinsi inavyotumiwa na malenga wa Kiganda na Kiswahili kuwasilisha maudhui.

Hassan (2013) alifanya utafiti kuhusu vipengele vya fani katika mashairi kwa kulinganisha mashairi ya Kezilahabi na Haji Gora. Mtafiti alitaka kubaini kufanana na kutafautiana kwa vipengele hivyo katika mashairi ya kimapokeo na mashairi ya kisasa. Utafiti umeonyesha kuwa mashairi ya waandishi hao yametafautiana katika kipengele cha muundo katika matumizi ya vina, mizani, beti, kibwagizo na mengineyo. Aidha, utafiti umebainisha kuwa mashairi ya waandishi hao yamefanana katika matumizi ya lugha ya mkato, taswira, wahusika na ucheshi. Utafiti huo pia ulidokeza maudhui yaliyojitokeza katika mashairi hayo na kubainisha kuwa dhamira zilizojitokeza katika mashairi hayo zinasawiri hali halisi ya maisha ya jamii waliyoandikia. Pia utafiti huu umeonyesha mchango wa lugha kimitindo katika kuwasilisha maudhui ya ushairi wa Kiswahili na Kiganda.

Ouma (2011) ameshughulikia uhakiki wa maudhui teule katika *Utenzi wa Nabii Isa* . Ameitumia nadharia ya Uyakiniifu wa kijamii katika kuyahakiki maudhui hayo. Hii ni tofauti kwa kuwa utafiti huu umeongozwa na nadharia ya umuundo. Hata hivyo tafiti zote zinaangazia maudhui ingawa utafiti huu uliangazia maudhui ya ushairi wa Kiswahili na kiganda na jinsi yale ya kiganda yanavyoweza kuchangia na kuendeleza ya Kiswahili na matumizi ya mitindo tofauti katika kusawiri maudhui ya ushairi wa Kiswahili na Kiganda.

Salem (2013) alichunguza usawiri wa jinsia katika lugha ya mashairi kutoka mashairi ya Shaaban Robert. Alichunguza jinsi tamathali za semi zinavyojitokeza katika mashairi ya Shaaban Robert na jinsi zinavyoakisi jinsia katika diwani za *Pambo la Lugha* na *Maisha Yangu na Baada ya Miaka Hamsini*. Utafiti ulionyesha kuwa diwani hizo zimeshamiri tamathali za semi ambazo ni sitiari, takriri, tafsida na tashbiha. Tamathali za semi hizo zimeakisi suala la jinsia kwa kuonyesha mahusiano baina ya mwanamme na mwanamke

katika jamii. Kwa kutumia tamathali za semi katika mashairi hayo, mwanamke amechorwa kama kiumbe dhaifu, tegemezi na asiyeweza kutoa maamuzi yake binafsi. Aidha, mwanamme amechorwa kuwa ni mtu hodari, jasiri na mwenye maamuzi. Utafiti wake ni tofauti na huu kwa kuwa huu uliangazia jinsi ushairi wa Kiganda unavyoweza kuchangia kuendeleza ushairi wa Kiswahili. Hata hivyo swala la lugha inavyojenga maudhui ni mhimu katika utafiti huu. Utafiti huu uliangazia jinsi lugha na mtindo vinavyoweza kuwasilisha maudhui kwa hadhira. Hata hivyo tafiti hizi zinafanana katika matumizi ya tamathali za usemi katika kusawiri maudhui.

Indede (2011) kwa upande wake, alichambua usawiri wa mwanamke katika ushairi wa Kiswahili wa kisasa. Ameeleza kuwa taswira ya mwanamke inajitokeza katika hali ya kukweza na kutweza. Ushairi wa Kiswahili katika kipindi kirefu sasa umefifisha hadhi ya mwanamke. Mwanamke amechorwa na kuonyeshwa katika hali ya kudhalilishwa na kudumazwa katika mazingira tafauti. Hali hiyo inanasibishwa na ukandamizaji wa mwanamke katika jamii katika masuala mbalimbali ya kisiasa, kiuchumi na kijamii. Uchunguzi umeonesha kuwa waandishi wengi wamekuwa wakitumia vijenzi vya lugha vinavyoshusha thamani ya mwanamke. Kwa mfano, mwanamke amekuwa akifananishwa na mapambo na vitu vyengine. Kwa upande mwingine, uchunguzi umebaini kuwa katika kipindi cha sasa kumejitokeza ushairi wa Kiswahili unaomkwenda mwanamke na kumpa hadhi yake. Hali hii inamkomboa mwanamke na kumtoa katika ukandamizaji. Indede anazidi kuwatanabahisha watunzi wa ushairi wa kisasa kuwa wavitumie vyema vijenzi vya lugha katika kumkweza mwanamke na kumpa hadhi yake na haki zake. Mwanamke ana uwezo wa kushiriki katika shughuli na mambo mbalimbali yenye faida na kuendeleza jamii. Uchunguzi huu umehusiana kidogo na utafiti huu ulioandaliwa kwa kuwa umejenga mjadala juu ya vijenzi vya lugha vinavyoweza kutoa maana kama utafiti huu ulivyogusia na ujenzi wa maudhui ambayo utafiti huu uliangazia. Hata hivyo, utafiti huu uliangazia mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili na mchango wa mitindo katika kusawiri maudhui ya ushairi wa Kiswahili na Kiganda.

Aidha, Indede (2009) alifanya uchunguzi wa kipragmatiki katika mashairi ya Kiswahili yanayohusu siasa kwa kutumia mashairi ya diwani ya *Chembe cha Moyo, Sauti ya Dhiki* na *Jicho la Ndani*. Katika uchunguzi wake ameonyesha maana mbalimbali za kisiasa zinazojitokeza katika mashairi aliyoyateua. Amebainisha kuwa maana katika mashairi haiwezi kufumbuliwa kwa kuingalia matini pekee jinsi ilivyo bila ya kuihusisha na mambo ya nje yanayomuhusu mwandishi mwenyewe na mazingira yaliyomlea na jamii

anayoiandikia. Utafiti huu umejitofautisha na tafiti zilizotangulia kwa kwenda mbali zaidi na kuonesha kuwa uhakiki wa kazi za fasihi unahitaji kuelewa vyema historia, falsafa, maono na uzoefu wa mwandishi ambao umetokana na mienendo ya maisha yake aliyokulia katika jamii na mazingira yaliyomsababisha kuandika kazi zake. Kazi hii ya Indede (kama juu) imejenga mjadala juu ya kuihusisha jamii na utamaduni wake katika kuibua maana zinazotokana na ushairi. Mtafiti amenufaika na kazi hiyo kwa kuwa mjadala huo umeendana na misingi ya nadharia ya Umuundo ambayo imetumika katika utafiti huu. Hata hivyo utafiti huu umeangazia mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili jambo ambalo halikugusiwa katika utafiti wake.

2.5 Hitimisho

Sura hii imejadili mapitio ya maandiko. Mjadala umeonyesha kuwa ushairi wa Kiganda unaweza kuendeleza ushairi wa Kiswahili kupitia ufanaji. Tafiti na tahakiki mbalimbali zimefanywa kuhusiana na ushairi wa Kiswahili. Hata hivyo ingawa watafiti wengine wameangazia maudhui katika ushairi na tenzi mbalimbali, swala la mchango wa maudhui ya Kiganda katika kuendeleza ufanaji wa maudhui ya Kiswahili halijaangaziwa kwa hivyo utafiti huu uliliangazia. Nyingi ya kazi za utafiti na tahakiki zilifanywa katika ushairi andishi na ushairi simulizi, zimejikita zaidi katika uchunguzi wa fani na maudhui au katika maeneo yaliyozoeleka sana. Kwa upeo wa mapitio yaliyofanywa na mtafiti, hakuona utafiti uliochambua mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili. Kwa hivyo, tafiti nyingi zilizopitiwa katika ushairi wa Kiswahili hazikuwa na uhusiano wa moja kwa moja na utafiti huu. Hata hivyo, tafiti hizo zimetoa mwanga na msaada katika utafiti huu ulioandaliwa. Tafiti hizo zimeonesha jinsi ushairi wa Kiswahili ulivyoshughulikiwa na watafiti mbalimbali katika maeneo ya fani na maudhui na hivyo kuonesha mwanya uliopo wa kitaaluma na haja ya kufanyika kwa utafiti huu.

SURA YA TATU

MBINU ZA UTAFITI

3.1 Utangulizi

Sura hii inahusu mbinu za utafiti zilizotumika katika mchakato mzima.

3.2 Muundo wa utafiti

Muundo wa utafiti huu ulikuwa muundo elezi. Kulingana na Arieli (2011), muundo elezi unafafanua hali namna ilivyo kama ilivyopatikana uwanjani. Data za utafiti huu zilichambuliwa kithamano. Utafiti huu ulishughulikia ushairi wa Kiswahili na Kiganda na jinsi ushairi wa Kiganda unavyoweza kuendeleza mitindo ya ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji na ujifunzaji. Utafiti huu ulieleza jinsi uelewaji wa ushairi wa Kiswahili unaweza kurahisishwa kwa kutumia maarifa ambayo wanafunzi wanayo kutoka kwa ushairi wa Kiganda. Yaani jinsi uhusiano uliopo baina ya ushairi wa Kiganda na Kiswahili waweza kurahisisha ufundishaji wa ushairi wa Kiswahili. Utafiti huu ulifanyiwa katika mji wa Mukono katika shule ya; Paul Mukasa SS, Panorama ss, Mukono high school, Mukono parents na Light College. Shule hizi zilichaguliwa kwa kuwa zote zinafundisha lugha zote mbili yaani Kiswahili na Kiganda.

3.3 Eneo la utafiti

3.3.1 Kijiografia

Eneo la utafiti huu lilikuwa mjini Mukono nchini Uganda katika shule ya upili ya Paul Mukasa SS, Mukono Parents S.S, Mukono High School, Panorama S.S na shule ya Light College. Kwa hivyo utafiti huu ni wa nyanjani na maktabani. Shule hizi zimechaguliwa kwa kuwa zote zinafundisha lugha zote mbili yaani Kiganda na Kiswahili kwa kiwango cha A. Kwa hivyo walimu wa shule hizi walijibu maswali ya mtafiti kuhusu ufundishaji wa Kiganda na kiswahili. Kwa hivyo ameziteua kwa kutumia uteuzi makusudi.

Wilaya ya Mukono ilichaguliwa kwa kuwa kulingana na Mukasa (2016) jimbo la Kyaggwe (Mukono) ambayo ni sehemu ya ufalme wa Buganda ni mojawapo ya majimbo ambayo yamebakisha uasili wa utamaduni wa Kiganda hasaa lugha. Majimbo mengine yameingiliwa sana na ugeni kwa kuwa watu kutoka sehemu mbali mbali za nchi na dunia nzima wamehamia hapo. Nakato (2013) pia anasema kuwa watu wa Mukono ni wahifadhina wa utamaduni na lugha. Mukono haijaingiliwa sana kama zile sehemu zingine kwa hivyo ina uwezo wa kutupatia picha halisi kuhusu ushairi wa Kiganda.

3.3.2 Kimktadha

Pia utafiti huu ulijikita katika utanzu wa fasihi simulizi na kipera cha ushairi ndicho kilishughulikiwa. Utafiti huu ulidadavua jinsi ushairi wa Kiganda unavyoweza kuchangia katika maendeleo ya ushairi wa Kiswahili kimitindo kupitia ufunzaji na ujifunzaji.

3.4 Kundi lengwa

Mugenda (2002) anasema kundi lengwa ni wahusika wote, mtu mmoja, kikundi au elementi ambazo mtafiti amekusudia kuzihusisha katika utafiti wake. Kundi lengwa ni jumla ya watu wote ambao huhusishwa katika utafiti. Kundi lengwa katika huu utafiti ni walimu wa ushairi wa Kiswahili na walimu wa ushairi wa Kiganda. Mukono ina shule 230 miongoni mwa hizi, shule 20 ndizo zinafundisha Kiswahili katika kiwango cha A.

3.5 Sampuli na Usampulishaji

Babbie, (1992) anasema kwamba, Sampuli ni sehemu ya idadi ya watu ambayo mtafiti anavutiwa nayo katika kupata taarifa na kutoa hitimisho la utafiti wake. Kothari (2001) anaeleza kuwa sampuli ni watu walioteuliwa kumsaidia mtafiti kujibu maswali ya utafiti kutoka katika kundi husika. Naye Arieli (2011) anaeleza kuwa sampuli ni kiwakilishi cha watafiti waliokusudia kutoa taarifa za tafiti. Hii ina maana kuwa mtafiti aliteua sampuli ya utafiti kutegemea sifa kuwa wana uwezo wa kutoa data sahihi kulingana na lengo la utafiti huu ili kuwezesha kufaulu kwa malengo ya utafiti. Walimu watano wa Kiganda na Kiswahili waliteuliwa kimakusudi kumsaidia mtafiti kutambua, na kuchanganua muundo, mtindo na maudhui ya mashairi ya Kiganda. Waliteuliwa kimakusudi yaani walimu watano wa Kiganda na Kiswahili mwalimu mmoja aliteuliwa kutoka kwa kila shule miongoni mwa hizi shule tano. Mwalimu ambaye anafundisha karatasi ya ushairi ndiye alishiriki katika utafiti huu ikiwa shule yake ailiteuliwa, naye aliteuliwa.

Mukono ina shule 230 miongoni mwa hizi, shule 20 ndizo zinafundisha Kiswahili katika kiwango cha A. Shule hizi ziliteuliwa kimakusudi kwa kuwa kulingana na UWAMUKO (2016) shule mbili kati ya hizi yaani Panorama SS na Mukono high school zilitenda vibaya katika mtihani wa mwigo wa mwaka huo wa karatasi ya ushairi P320/1 na zile zingine tatu yaani Paul mukasa SS, Mukono parents na Light college Mukono zilitenda vizuri katika mtihani huo. Kwa hivyo utafiti huu ulitaka kuangalia pande zote mbili yaani upande wa wanaotenda vizuri na wanaotenda vibaya.

Mashall (2013) anasema kuwa katika utafiti wa kithamano mtafiti anaweza kutumia sampuli ndogo anapona kuwa matokeo ni yale yale. Mason (2020) pia anasema kuwa huwa hakuna haja ya kuendelea ikiwa matokea ya watafiti wote yaonyesha mkondo wa kufanana. Kwa hivyo utafiti huu ulipata matokeo ya kutosha kutoka kwa shule tano na walimu wake watano wa Kiganda na Kiswahili ikawa hakuna haja ya kuongeza.

Pia mashairi yaliteuliwa kimaksudu kutoka kwenye diwani mbili za mashairi ya Kiganda na mbili za Kiswahili kutegemea urefu wake. Mashairi 30 ya Kiswahili na 30 ya Kiganda yalikusanywa na Mashairi 15 ya Kiganda na 15 ya Kiswahili yaliteuliwa kwa kutumia uteuzi nasibu kutoka kwenye diwani mbili za Kiganda na mbili za Kiswahili. Mada za mashairi ya diwani za Kiswahili ziliandikwa kwenye vijikaratasi na vile ambavyo vilitolewa kinasibu, mashairi hayo yalishughulukiwa. Diwani hizi ziliteuliwa kimaksudu kutegemea uwepo wake kwenye silabasi ya Kiswahili na Kiganda. Za Kiswahili; *Malenga wa ziwa kuu ya Wallah bin Wallah* na *Sauti ya dhiki ya Abdilatif Abdalla* na za Kiganda; *Ab'Oluganda ab'Enda emu ya Hugo Sematimba* na *Balya n'ensekeezi ya Masagazi K.* Zimechaguliwa kwa kuwa ziko kwenye silabasi ya Kiswahili na Kiganda kwa hivyo zilimwezesha mtafiti kuonyesha jinsi ufundishaji wa ushairi wa Kiswahili unaweza kurahisishwa.

Kulingana na Nakato (2013) miongoni mwa sehemu/ majimbo ya Buganda, wakaazi wa Kyaggwe (wilaya ya Mukono) ni wahifadhina wa utamaduni wa Kiganda kuliko majimbo yote. Buddu, mityana ziliingiliwa na Wanyarwanda na Wanyankore, Buikwe na Kayunga zikaingiliwa na Wasoga, Wakiso na Kampala ziliingiliwa na makabila mengi kwa sababu ya kuwa miji mikuu. Utafiti wake ulithibitisha kuwa watu wa Kyagwe (Mukono) walihifadhi utamaduni (enono) kuliko sehemu zingine. Kwa hivyo wilaya ya Mukono ilitolewa kimaksudu kutegemea ugunduzi wake.

3.6 Mbinu za ukusanyaji data na vifaa vya ukusanyaji data.

3.6.1 Mbinu za ukusanyaji data

3.6.1.1 Usaili

Mbinu ya usaili ilitumika kusaili walimu wa ushairi wa Kiswahili na Kiganda, mbinu hii ilichaguliwa kwa kuwa kulingana na Kothari (1990) mbinu hii huruhusu mtafiti kuuliza maswali ya ziada. Usaili huru ulitumika kwa kuwa kwa mujibu wa Badreddin (2013:41) kuna aina tatu za usaili ambazo ni usaili huru, usaili funge na usaili nusufunge. Anaongeza kuwa usaili huru humruhusu mtafiti kuuliza maswali ya kina na hili humruhusu mtafiti kupata taarifa za kina zaidi ambazo hawezi kupata kwa kutumia mbinu zingine kwa sababu

hii usaili huru ulitumika. Kwa kuwa alihitaji taarifa za kina zinazohusu mitindo, maudhui na muundo wa mashairi ya Kiganda. Baadhi ya mashairi ya Kiganda yalikuwa na ugumu ambao ulihitaji kufafanuliwa.

Kwa kutumia mbinu ya usaili, mtafiti alisaili walimu watano wa ushairi wa Kiganda huku akiandika maoni yao kuhusu muundo na mtindo na maudhui ya mashairi na mbinu wanazotumia kufundisha ushairi wa Kiganda. Mtafiti alisaili walimu watano wa Kiganda kuhusu muundo na mtindo na maudhui ya mashairi ya Kiganda na watano wa Kiswahili. Maoni ya walimu hawa yalinaswa kwa kutumia simu. Simu ilitumiwa kunasa sauti za walimu wakitoa maoni yao. Pia dodoso lenye maswali lilitumiwa katika kusaili ili mtafiti asipotoke.

3.6.1.2 Njia ya Maktabani

Mhene (2017) anasema kuwa njia ya maktaba yaweza kuwa njia kuu inayotumika katika ukusanyaji wa data za utafiti. Njia hii inahusisha usomaji na uchambuzi wa nyaraka, vitabu, diwani, na kadhhalika. Njia hii inasaidia kwa kiasi kikubwa kupata data za kutosha zinazoweza kufikiwa malengo mahususi ya utafiti. Mbinu hii ni mbinu kuu iliyotumika katika utafiti huu. Katika utafiti huu, mbinu hii ilitumika katika kukusanya data zilizopo katika diwani ambazo ziliteuliwa katika utafiti huu. Mtafiti alisoma na kuchambua vitabu vya mashairi vinneyaani viwili vya Kiswahili na viwili vya Kiganda kubainishakufanana na kutofautiana kwa muundo na mtindo na maudhui ya mashairi ya Waganda na Waswahili. Diwani za Kiswahili; *Malenga wa ziwa kuu ya Wallah bin Wallah* na *Sauti ya dhiki ya Abdilatif Abdalla* na za Kiganda; *Ab'Oluganda ab'Enda emu* na *Balya n'ensekezi*. Zimechaguliwa kwa kuwa ziko kwenye silabasi ya Kiswahili na Kiganda kwa hivyo zilimwezesha mtafiti kupendekeza jinsi ufundishaji wa ushairi wa Kiswahili unaweza kurahisishwa. Na jinsi ushairi wa Kiganda unaweza kuchangia mtindo wa ushairi wa Kiswahili.

3.6.1.3 Unukuzi

Mashairi kutoka diwani yalinukuliwa na kuanza kuchambuliwa kimuundo kimaudhui na kimitindo huku yakilinganishwa. Yaani yalinukuliwa na mtafiti akiyatoa kwenye diwani kabla ya kuyachambua.

3.6.2 Vifaa vya ukusanyaji data

Utafiti huu ulitumia vifaa mbali mbali kukusanyia data kama;

3.6.2.1 Dodoso

Lilitumiwa na lilikuwa na maswali ambayo walimu wa Kiganda na Kiswahili waliulizwa ili kusaidia mtafiti kuchunguza na kuchambua, muundo, mtindo na maudhui ya mashairi ya Kiganda. Na maswali ya Walimu wa Kiswahili na Kiganda kuhusu uchambuzi wa umitindo katika ushairi wa Kiswahili na Kiganda. Na maoni yao kuhusu mchakato wa ufundishaji wa ushairi.

3.6.2.2 Diwani

Maktabani, mtafiti alisoma na kuchambua diwani za mashairi nneyaani mbili za Kiswahili na mbili za Kiganda kubainishakufanana na kutofautiana kwa muundo, mtindo na maudhui ya mashairi ya Waganda na Waswahili. Diwani Za Kiswahili; *Malenga wa ziwa kuu* na *Malenga wa karne moja* na za Kiganda; *Ab'Oluganda ab'Enda emu* na *Balya n'ensekeezi*.

3.6.2.3 Kalamu na Kitabu

Kalamu na kitabu vilitumiwa kunukua mashairi kutoka kwenye diwani za kiganda na Kiswahili na Kiganda yalitafsiriwa kwa kutumia vifaa viivi hivi.

3.7 Utegemezi na Uhalali wa vifaa

Amin (2005) anasema kuwa uhalali ni hali ya vifaa vya utafiti kuweza kupima vibadiliki na kutoa matokeo halali. Ili kuthibitisha uhalali wa matokeo, vifaa vya utafiti huu viliandaliwa kwa kuongozwa na msimamizi kisha mwongozo wa maswali ukajaribiwa kwa walimu wawili ili kutambua uhalali wa maswali na kutoa yale ambayo hayakuwa na uwezo wa kumpatia mtafiti data halali kwa utafiti huu.

Joseph (2000) anasema kuwa kiwango cha kutegemewa kinapimwa kwa kuthibitisha kuwa vifaa vianatoa matokeo yale yale mara kadhaa baada ya kujaribiwa. Vifaa vya utafiti huu vilijaribiwa na kutoa matokeo ya kutegemewa kabla ya kutumiwa uwanjani. Na dodoso hili baada ya kujaribiwa kwa walimu hawa wawili lilionyesha kutoa matokeo ya kutegemewa.

3.8 Uchanganuzi na uwasilishaji wa data

Data ya utafiti huu ni mashairi ya lugha ya Kiswahili na Kiganda na maoni ya walimu kuhusu ufundishaji wa muundo, mtindo na maudhui katika ushairi wa lugha hizi mbili. Maoni ya walimu yalitenganishwa kulingana na vibadiliki vitatu yaani, muundo, mtindo na maudhui. Kisha mashairi kutoka kwenye diwani za Kiganda yalitafsiriwa kwa Kiswahili kwanza, halafu yalitenganishwa kulingana na malengo ya utafiti huu. Yaani, mchango wa ushairi wa Kiganda na unavyoweza kuendeleza ufundishaji wa ushairi wa Kiswahili kuelezwa na

kutambulisha jinsi uhusiano uliopo waweza kutumiwa na mwalimu wilayani Mukono kufundisha mwanafunzi wa shule za sekondari ushairi wa Kiswahili. Yaani jinsi mwalimu anavyoweza kutumia ujuzi wa mashairi ya Kiganda ambao wanafunzi wanao tayari kuwafundisha ushairi wa Kiswahili. Data zilichambuliwa kithamano. Hivyo basi utafiti huu ulizingatia uchanganuzi wa kimaelezo na kuwasilishwa kwa mfumo wa kinathari. Data kuhusu muundo, mtindo na maudhui ya ushairi wa kiganda na mchango wa vipengele hivi katika ushairi wa Kiganda kwa ule wa Kiswahili vilielezwa kithamano na kuwasilishwa kwa njia ya kinathari.

3.9 Maadili ya utafiti

Cherry (2019), kwa kurejelea kanuni za maadili ya uafiti anasema utafiti yafaa uzingatie ubora na ufaafu wa kazi inayotafitiwa. Mtafiti anastahili kuelezea wasailiwa kiini cha utafiti wake na sababu mwafaka ya utafiti wake. Mtafiti aliwaelezea watafiti kiini cha utafiti huu kabla ya kuwashirikisha. Pia aliwajulisha wasailiwa umuhimu wao katika utafiti na kuwahakikishia kuwa maoni yao yangetumika kwa ajili ya utafiti huu tu na wala si kwa mambo mengine. Walielezwa kuwa utafiti huu ni wa kiakademia tu na data yao haingetumika kwa malengo mengine. Pia, utafiti huu haukumdhuru mtafitiwa yeyote.

Vile vile anasema maridhiano kati ya mtafiti na mtafitiwa ni muhimu sana. Yaani mtafitiwa anastahili kujua lengo la utafiti na kwa nini wameshughulishwa katika utafiti. Watafitiwa walielezwa lengo la utafiti huu kabla ya kushiriki. Mbinu za utafiti ambazo zilitumiwa na jukumu lao katika utafiti huu vilielezwa. Pia anaongeza kwamba watafitiwa wawe ni wa kujitolea bila kulazimishwa wala kudanganywa. Uwafahamishe umuhimu wa utafiti na matokeo yatawafaidi vipi. Jambo la usiri ni zuri mno katika utafiti haswa kwa watafitiwa. Msailiwa anakubali kutoa ujumbe akijua kwamba kutakuwepo na kiwango fulani cha usiri katika hoja ambazo atachangia hasa endapo utafiti unaofanywa unashughulikia shirika ama kundi la watu fulani mahsusi. Mahali pale inalazimika mtafitiwa kutaja jina lake ama nafasi anayoishikilia katika shirika hilo. Pia anasema tusilazimishe watu kuwa wasailiwa wakati wa kukusanya data ama wakati utafiti unaendelea ama kumtisha wala kumsihi asikatae kushughulika katika utafiti. Katika mchakato wa utafiti, mtafitiwa anastahili kupewa heshima zake. Endapo hataki kuhusishwa isiwe ni lazima.

Hivyo basi, hayo yote yalioelezwa na Cherry (2019), yalizingatiwa na mtafiti wakati wa utafiti. Hizi hoja zilijenga uhusiano mzuri kati ya mtafiti na watafitiwa ili kukamilisha malengo ya utafiti na kupata data juu ya mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza

ushairi wa Kiswahili kimuundo, kimtindo na kimaudhui. Utafiti huu ulizingatia maadili yote na yalimwongoza mtafiti katika kukusanya data uwanjani.

3.10 Hitimisho

Sura hii imefafanua mbinu za utafiti zilizotumika katika utafiti huu. Vipengele mbalimbali vimeelezwa ambavyo ni muundo wa utafiti, sampuli, njia za ukusanyaji wa data, vifaa vya utafiti, taratibu zilizotumika katika ukusanyaji wa data na njia za uchanganuzi wa data. Njia zilizotumika katika ukusanyaji wa data ni usaili, na njia ya maktaba. Njia ya maktaba ndio njia kuu iliyowezesha kukusanya na kupata data za msingi za utafiti huu. Aidha, njia ya maelezo ilitumika katika uchanganuzi wa data zilizokusanywa katika utafiti huu.

SURA YA NNE

MATOKEO NA MJADALA

4.1 Utangulizi

Katika sura hii, matokeo ya utafiti yanawasilishwa na kujadiliwa kwa kurejelea data iliyopatikana kuhusu jinsi ushairi wa Kiganda unavyoweza kuchangia katika uendelezaji wa ushairi wa Kiswahili kimtindo kupitia ujifunzaji. Katika uchanganuzi wa data, mashairi ya Kiganda yalitafsiri kutoka lugha ya Kiganda hadi ya Kiswahili na kutambulisha jinsi ushairi wa Kiganda unaweza kuchangia kuendeleza ushairi wa Kiswahili kimuundo, kimtindo, na kimaudhui kupitia ufundishaji. Uchanganuzi wa data uliongozwa na nadharia ya umuundo na umitindo na kudhihirisha mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili.

Utafiti huu ulichambua mashairi ya Kiganda na ya Kiswahili ambayo yalilinganishwa kimuundo, kimtindo na kimaudhui ili kupata tofauti na kufanana kuliopo kati ya ushairi wa Kiswahili na Kiganda kisha kutambua yale ambayo ushairi wa Kiswahili unaweza kuchangiwa kutoka ushairi wa Kiganda na jinsi mwalimu wa ushairi wa Kiswahili anavyoweza kuhamisha maarifa kutoka ushairi wa Kiganda hadi wa Kiswahili ili kuwarahisishia wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili ujifunzaji wa ushairi. Yaani tofauti zilizopo zinamaanisha kuwa ushairi wa Kiswahili unaweza kukopa hayo yaliyo katika ushairi wa Kiganda ambayo hayapo kwa ushairi wa Kiswahili na kuendeleza. Kufanana kuliopo kwaweza kumsaidia mwalimu wa ushairi wa Kiswahili kuhamisha maarifa kutoka ushairi wa Kiganda hadi wa Kiswahili. Mashairi ya lugha zote mbili yalichambuliwa kimuundo, kimtindo na kimaudhui kisha mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili ukajadiliwa. Vile vile kuna maoni ya walimu wa lugha ya Kiganda ambao wanafundisha ushairi wa Kiganda na maoni ya walimu wa Kiswahili ambao wanafundisha ushairi wa Kiswahili. Maoni haya yalisaidia katika kutambulisha mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili. Mashairi ya Kiganda yalitafsiriwa kwa Kiswahili kwa kutumia tafsiri ya kisemantiki na tafsiri huru.

4.2 Ushairi Wa Kiganda Unavyoendeleza Ushairi Wa Kiswahili Kimtindo

Utafiti huu ulianza kwa kuchambua mashairi ya Kiganda na Kiswahili na kufanana na tofauti vilivyopo kimtindo kutambulishwa. Kisha mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili ulitambulishwa.

Utafiti huu ulilenga; Kudadavua jinsi ushairi wa Kiganda unaweza kusahilisha mtindo katika ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji na ujifunzaji. Kwa hivyo utafiti huu ulichanganua na kulinganisha mitindo katika mashairi ya lugha zote mbili, kisha kuonyesha jinsi ushairi wa Kiganda unavyoweza kuchangia na kusahilisha ushairi wa Kiswahili kimtindo na kuuendeleza kimtindo.

Utafiti huu ilianguzia mtindo kama jinsi mtunzi anavyotunga shairi lake, yaani jinsi anavyotumia lugha na kuifinyanga ili kuibuka na shairi linalovutia msomaji na kupitisha ujumbe wake kwa hadhira. Pia uliangazia mtindo kama jinsi mtunzi anavyotumia uhuru wa mshairi kuwasilisha ujumbe wake kwa hadhira. Vipengele vya uhuru wa mshairi vimeangaliwa kama mitindo ya utunzi na utafiti huu. Watunzi wa ushairi wa Kiganda na Kiswahili wanatumia mbinu kadhaa ili kufikia malengo yao ya utunzi. Pia ulichunguza mitindo miwili ya kutunga mashairi yaani mtindo wa kimapokea na mtindo wa ushairi huru. Matumizi na msambao wa mbinu hizo katika mashairi ya lugha zote mbili vililinganishwa. Utafiti huu uliangazia mbinu na mitindo ya utunzi na jinsi inavyojitokeza katika mashairi ya lugha zote. Miongoni mwa mbinu hizo kuna zifuatazo.

4.2.1 Methali

Lihamba (2001) anasema kuwa methali ni usemi mfupi wa mapokeo wenye mpangilio maalumu wa maneno unaodokeza kwa muhtasari fikra au mafunzo mazito yatokanayo na uzoefu wa maisha ya jamii husika. Methali zina sifa ya kuwa fupi, kuwa na mpangilio maalumu wa maneno, kuwa na pande mbili za fikra, na kuwa na msingi wa uzoefu wa maisha. Methali zimetumika katika mashairi ya Kiswahili na Kiganda kama ifuatavyo;

Shairi la ***Lujuuju; Aboluganda ab'enda emu, uk 21*** linatumia methali kama;

“Ekibi kigwana wala”

Tafsiri; Usikaribishe jambo ovu; jambo ovu hustahili kuwekwa mbali

“Akafa omukkuto tekaluluma”

Tafsiri; Aliyeshiba hufa kwa amani

Miongoni mwa mashairi ya Kiganda, shairi hili la ***Lujuuju; Aboluganda ab'enda emu, uk 21***, ndilo lilikuwa na methali. Mashairi mengine yote kumi na nne hayakuwa na methali. Hii ni ishara kwamba methali hazitumiki sana katika mashairi ya Kiganda.

Katikaupande wa Kiswahili, kuna methali katika mashairi yafuatayo.

Katika shairi la *Muwerevu Hajinyowi; Malenga wa ziwa kuu, uk 29*, kunamethali kama;

Tangu lini mwerevu akajinyowa mwenyewe, katika kibwagizo.

Katika shairi la *Yatakoma; Malenga wa ziwa kuu, uk 30*, kuna;

Subira kwa mja ndilo jambo bora, mshororo wa tatu ubeti wa sita.

Katika *siwani ukuu* kuna;

Mpanda ngazi hushuka; Malenga wa ziwa kuu, uk 65, mshororo wa kwanza ubeti wa pili

Kuna mashairi matatu ya Kiswahili miongoni mwa kumi na tano yaliyochambuliwa yenye methali. Kila shairi lina methali moja. Kwa hivyo kulikuwa na methali tatu katika mashairi kumi na tano.

Katika mashairi ya Kiganda, kulikuwa na shairi moja ambalo lilikuwa na methali mbili, katika Kiswahili, kulikuwa na mashairi matatu yenye methali tatu yaani kila shairi lilikuwa na methali moja. Hii ni ishara kuwa mashairi ya Kiswahili yanatumia methali nyingi zaidi kuliko yale ya Kiganda. Kwa hivyo mwalimu anayefundisha ushairi wa Kiswahili ni lazima achukue muda kufafanua maana za methali zinazotumika ili wanafunzi wake waweze kuelewa vizuri shairi linalofundishwa. Mwanafunzi hawezi kuelewa shairi ikiwa ameelewa sehemu tu. Lazima aelewe kila kitu. Kwa hivyo ni rahisi kwa wanafunzi wa ushairi wa Kiganda kuelewa ushairi wao kwa kuwa ushairi huo hautumii methali nyingi ambazo zingehitaji uchambuzi wake na baadaye uchambuzi wa shairi zima. Tunajua kwamba methali zenyewe zina ugumu wake katika kuchambua maana zake. Ugumu huu pamoja na uchambuzi wa maana ya shairi zima ndio unawafanya wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili wasifanye vizuri katika mitihani ya kitaifa wilayani Mukono. Walimu wote watano walioshiriki katika utafiti huu, walisema kuwa methali za Kiswahili ni ngumu kwa wanafunzi kufafanua na kuelewa maana yake. Kwa upande wa walimu wa Kiganda pia wote watano walisema kuwa methali ni ngumu kwa wanafunzi wao kuelewa. Kwa hivyo shairi likitumia methali nyingi, inakuwa vigumu kwa wanafunzi kulielewa. Lile lenye methali chache, linakuwa rahisi kwa wanafunzi kulielewa.

Wanafunzi wa Kiswahili wanakuta ugumu katika msamiati wa methali ambao huwa na maneno ya kale. Bado wanajifunza msamiati wa Kiswahili sanifu kwa hivyo wanapokutana

na methali, huwazushia changamoto mpya ya msamiati wa kale. Upane wa Kiganda, wanafunzi wana mazoea ya msamiati ambao unatumika. Pia mashairi ya Kiganda hayatumii methali sana.

Pia maana ya methali huwa fiche na asilimia kubwa ya wanafunzi huchukua maana ya nje tu. Walimu wa Kiswahili wanastahili kuweka msisitizo mkubwa kwenye uchambuzi wa ndani wa maana ya methali zinazojitokeza kwenye mashairi. Upane wa wanafunzi wa Kiganda, wamelelewa kwenye mazingira ambamo methali za Kiganda zinatumiwa kila siku. Kwa hivyo, wanapozipata kwenye mashairi, ingawa zinawapa ugumu kuzifasiri, ni kwa kiwango kidogo. Upane wa Kiswahili, methali nyingi ambazo zinatumiwa huwa mpya kwa wanafunzi. Kwa hivyo wanafunzi huwa na changamoto ya kujifunza methali kwanza na kisha kuchambua shairi ambamo zinatumiwa. Katika kuchambua ugumu wa methali za ushairi wa Kiswahili na Kiganda kwa wanafunzi, utafiti huu uliongozwa na mhimili wa tatu wa nadharia ya umitindo unaosema; matumizi ya lugha katika fasihi yawe na uwezo wa kuhakiki jinsi mwandishi alivyotumia lugha na kuteua lugha ili kuwasilisha ujumbe wake kwa hadhira. Mhimili huu pia husema kuwa lugha inayotumiwa iwe na uwezo wa kusawiri ujumbe kwa msomaji na kumfanya aelewe inavyostahili (Chimerah 1999). Kwa hivyo malenga wa Kiswahili anapoteua lugha ya kutumia, anastahili kulenga hadhira ili ipate na kuelewa ujumbe wake. Matumizi ya methali ambazo huwa na ujumbe uliofichwa na msamiati mgumu kwa wanafunzi na hutunga uelewaji wa ujumbe kwa wanafunzi kama ilivyoonyeshwa hapo juu. Mhimili huu uliongoza utafiti huu katika kutambua ugumu unaosababishwa na msamiati mgumu wa methali na ujumbe uliofichwa katika methali. Hivyo hufanya ushairi wa Kiswahili kuwa mgumu.

Maitaria (2011) alichunguza matumizi ya methali katika utunzi na uwasilishaji wa ushairi wa Kiswahili kwa kutumia baadhi ya mashairi ya Abdilatif Abdalla. Utafiti huo uligundua kuwa methali zina nafasi muhimu katika utunzi na uwasilishaji wa mashairi na zinatumiwa katika mazingira tafauti kwa lengo la kuwasilisha maudhui na fani. Matumizi ya methali katika mashairi yamesaidia kuwasilisha mambo mbalimbali yaliyomo katika jamii na masuluhisho yake. Aidha, uchunguzi ulionesha kuwa methali zinasaidia katika ujengaji wa taharuki na mbinu nyengine za kisanaa. Hayo yamedhihirishwa kutokana na mifano kutoka katika diwani ya *Sauti ya Dhiki* ambayo inaonyesha kuwa na utajiri mkubwa wa matumizi ya methali. Mtindo wa methali unaweza kutumiwa katika kubainisha maudhui kamailivyoonyeshwa katika utafiti huu.

4.2.2 Jazanda

Kaschula (1992): Jazanda ni kulinganisha vitu viwili moja kwa moja kwa kutumia lugha ya moja kwa moja au ya mafumbo ili kuonyesha uhusiano kati ya vitu hivyo au ili kueleza wazo kwa njia ya kuvutia na ya kueleza. Jazanda ni mbinu ya kulinganisha vitu viwili moja kwa moja bila kutumia viunganishi. Jazanda zilijitokeza kama ifuatavyo katika mashairi ya Kiswahili na Kiganda yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu.

Shairi la *Lujuuju; Aboluganda ab'enda emu, uk 21* linatumia mbinu ya jazanda kama;

“Ndiwulira mussoli”

Tafsiri; Kiwavi kwenye hindi

“Omwenge ngo”

Tafsiri; Pombe chui

Pia shairi la *Nantagwa malambula; Balya n'ensekeezi, uk 30* lina jazanda kama;

“Muliro gwange gwe njotako gwe tabaaza”

Tafsiri; Moto wangu niotao, wewe ni taa

Katika shairi la *Taata abaawo; Balya n'ensekeezi, uk 3* kuna *“Omusomesa wange”*. Katika shairi la *Taata abaawo; Balya n'ensekeezi, uk 3* kuna *“Okuwona zino enkonge”*. Katika shairi la *Abakazi kamuli ka looza; Balya n'ensekeezi, uk 8*, Kichwa ni jazanda *Abakazi kamuli ka looza; Balya n'ensekeezi, uk 8*, Ubeti wa kwanza na wa pili pia ni jazanda, shairi zima ni jazanda;

Abakazi balungi Kamuli ka Looza.

Kamuli ka Looza akeegombewa abalungi.

Abalungi kwe banoga bateeke mu maka omwo.

Mu maka omwo keeyagaza nnyinimu nkugambye.

Nnyinimu nkugambye n'asanyulwa akamuli ke.

Akamuli ke aka Looza akayooyebwa akalungi.

Enjuku be basaja beeyuna akamuli ako.

Beeyuna akamuli ako nga baagala okulyako

Baagala okulyako ku mubisi omuwoomu.

*Omubisi omuwoomu mu kamuli akavubufu.
Akamuli akavubufu ak'omubisi omuka ogwo.
Omubisi omuka gubejjaza okufaako*

*Mu kamuli akavubufu ate mubawa obuyinza.
Obuyinza ne bafuna.ossiga akamuli ako..
Akamuli ako ne kabuna ne gye katali eyo.
Gye kalayo ne bafuna omukisa omulungi.
Omuka omulungi olk'omubisi omuwoomu.
Omubisi omwvooomu mu kamuli akalungi*

*Akamuli ka Looza mpaawo akay itako ggwe.
Mpaawayitako ggwe nga kalaga obulungi.
Nga kalzga obulungi okusikiriza obulungi.
Okusikiriza obulungi abakayitako abo.
Abakayitako abo banoge bakatwale.
Bakatwale beeyagale balye ku birungi.
Ebirung ve biri mu kamuli ka Looza.
Akamu ka Looza kayooyebwa nkatenda.*

Katika shairi la *Mmengo ne Kampala obudde bukedde; Balya n'ensekezi, uk 58*, kuna;

“Buganda nyaffe”

Tafsiri; Buganda ni mama yetu

Kwa hivyo mashairi saba miongoni mwa yale kumi na tano ndiyo yanatumia mbinu hii ya jazanda. Pia kuna shairi zima la *Abakazi kamuli ka looza; Balya n'ensekezi, uk 8*, ambalo ni stiara.

Upande wa Kiswahili, mashairi manne tu ndiyo yalitumia jazanda. Kwa hivyo mashairi ya Kiganda yanatumia jazanda kuliko yale ya Kiswahili. Kwa mujibu wa Jane (1999) jazanda hufanya kile kinachosemwa kueleweka upesi kwa kutumia maneno machache. Hufanya uelewaji wa ujumbe kuwa rahisi kwa hadhira. Mwandishi anaposema kuwa “abakazi kamuli ka looza” yaani wanawake ni ua la roza. Moja kwa moja, msomaji anachukua uzuri na

urembo wa ua na kuuhusisha na mwanamke na kuelewa kuwa ni mrembo. Hili humfanya aelewe ujumbe kiurahisi.

Kwa hivyo, ushairi wa Kiganda unapotumia sana jazanda, unakuwa rahisi kwa wanafunzi kuulewa. Kwa hivyo mwanafunzi ambaye anasoma lazima afafanuliwe sana na mwalimu maana ya jazanda hizi ili aweze kupata vizuri ujumbe. Vile vile, ushairi wa Kiswahili ukitumia sana jazanda kama ushairi wa Kiganda utaendeleza sehemu hii ya mtindo. Walimu watatu kati ya watano walisema jazanda ni mbinu rahisi kwa wanafunzi, wane wa Kiganda pia walisema jazanda ni rahisi kwa wanafunzi wao.

Mhimili wa kwanza wa nadharia ya umitindo uliongoza uchambuzio huu. Katika kuhakiki jinsi mwandishi anavyoteua lugha ili kuwasilisha ujumbe kwa hadhira. Kwa kutumia mhimili huu, utafiti huu umehitimisha kuwa malenga anayetumia lugha na mtindo wa jazanda anafikisha ujumbe kwa hadhira upesi na kwa njia iliyo rahisi kwa hadhira kuliko yule ambaye hajatumia jazanda. Kwa hivyo ushairi wa Kiswahili unapotumia sana jazanda, utaweza kueleweka upesi na kuendelea kama ule wa Kiganda.

4.2.3 Takiriri

Said (1980): Takiriri ni kurudia maneno au kifungu cha maneno ili kusesitiza wazo. Ni mtindo wa kurudia rudia neno moja au kifungu cha maneno ili kusesitiza ujumbe fulani. Takiriri ilijitokeza kama ifuatavyo katika mashairi ya Kiganda na Kiswahili;

Katika shairi la *Lujuuju; Aboluganda ab'enda emu, uk 21*, kuna takiriri kama:

Katika ubeti wa tatu kuna

“ne” pia “nge” pia neno “omwenge”

Maneno haya yamerudiwa rudiwa. Katika shairi la *Nantagwa malambula; Balya n'ensekeezi, uk 30* vilevile kuna takiriri;

“ye wuuyo”

Katika ubeti wa kwanza imerudiwa mara mbili. Vile vile, katika shairi la *Okufa nnakku ; Aboluganda ab'enda emu, uk 20* Kuna neno “okufa” katika ubeti wa saba pia kuna “kuleeta” katika ubeti huo huo. Pia kuna “abalala”. Katika shairi la *Leeta Peesa; Aboluganda ab'enda emu, uk 59*, Kirai “leeta peesa” kimekaririwa. Vile vile katika shairi la “naawe weebuze”, kuna Neno “kati” limekaririwa katika ubeti wa tano kuanzia mshororo

wa tano hadi wa mwisho. Pia kuna neno “buli” katika mishororo yote. Katika shairi la “banakibuga obuyonjo” kuna “Bannange” katika mshororo wa kwanza na wa pili “kakunyumya” katika ubeti wa pili na kadhalika Maneno ya mwisho wa mshororo. Katika shairi la “omusomesa taata”; “Nze nkutenda” imerudiwa mara tatu. “Ng’eby .....” Inarudiwa mara nne. Katika shairi la “taata abawo” “Ne tujurira obeewo” imerudiwa katika ubeti wa kwanza na wa pili.

“Ne bankikira ensingo”

“Ne basikattira balabe

“Ne bagikiika ensingo

“Bwe tuuyonse ffenna”

Tafsiri; Wananionea wivu

Wananangoja kuanguka kwangu

Hawataki niendele

Tumenyonyeshwa pamoja nao

Katika shairi la **Obudde Buwungeera; Balya n’ensekeezi, uk 3** kuna;

Obudde Buwungeera; Balya n’ensekeezi, uk 3 imekaririwa katika kila ubeti mshororo wa kwanza.

Katika shairi la **Buganda ejja mu Yuganda ejja; Aboluganda ab’enda emu, uk 40**, Misitari hii imekaririwa katika kila ubeti

“Abantu ba Buganda muluwa”

“Abantu ba Buganda weetuli”

Tafsiri; Watu wa Buganda muko wapi

Watu wa Buganda tupo

Mbinu hii inajitokeza katika mashairi tisa kati ya mashairi kumi na tano. Hii ni ishara kwamba mbinu ya takiriri inatumiwa sana katika mashairi ya Kiganda kuliko zile mbili ambazo tumeshaona yaani methali na jazanda.

Upande wa ushairi wa Kiswahili, Takiriri inajitokeza kama ifuatavyo;

Katika shairi la *Yatakoma; Malenga wa ziwa kuu, uk 30*

Ati ati, katika mshororo wa kwanza, ubeti wa nne.

Katika shairi la *Lilokuudhi Ni Lipi?; Sauti ya dhiki, uk 15,*

Lililo langu ni lako, na lako ni langu piya, mshororo wa kwanza, ubeti wa kwanza.

Katika shairi la *Siwanie Ukuu; Malenga wa ziwa kuu, uk 43*, kuna;

Juu juu, mshororo wa kwanza ubeti wa tatu.

Mbinu hii minajitokeza katika mashairi mtatu juu ya kumi na tano yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu.

Kwa hivyo, mbinu hii inajitokeza sana katika mashairi ya Kiganda kuliko mashairi ya Kiswahili. Katika mashairi ya Kiganda, inajitokeza katika mashairi tisa na katika mashairi ya Kiswahili inajitokeza katika mashairi matatu. Kwa hivyo hii ni tofauti kubwa baina ya mashairi ya Kiganda na Kiswahili. Mashairi ya Kiganda yanasisitiza sana hoja yaani takiriri ni ishara kuwa yanasisitiza sana kuliko yale ya Kiswahili. Ingawa mashairi ya lugha zote yanatumia takiriri, ushairi wa Kiganda unakariri sana kuliko ushairi wa Kiswahili. Pia walimu wane kwa watano wa Kiswahili walioshiriki katika utafiti huu walisema kuwa mbinu hii ni rahisi kwa wanafunzi kuelewa. Walimu wa Kiganda wote watano walisema hii ni mbinu rahisi. Mbinu hii ni rahisi na hujitokeza sana katika ushairi wa Kiganda inamaanisha kuwa ushairi wa Kiganda unatumia sana mbinu rahisi kuliko ushairi wa Kiswahili. Pia kukariri hurahisisha ujumbe, kwa hivyo ushairi wa Kiganda ukitumia takiriri sana, ujumbe wake huwa rahisi kueleweka.

Kwa hivyo, mwalimu wa ushairi wa Kiswahili anastahili kurudia rudia, yaani kukariria wanafunzi wake ili kuwarahisishia kazi. Takiriri huwarahisishia kazi na kumuonyesha mwanafunzi ujumbe unaowekewa msisitizo. Kwa hivyo pia mwalimu wa Kiswahili akisisitiza sehemu zenye ujumbe mhimu kwa kukariri sehemu hizi itakuwa rahisi kwa wanafunzi kuelewa ujumbe ulio katika ushairi.

Pia kulingana na Theodore (1960) takiriri hufanya ujumbe muhimu wa ushairi kutambulika kiurahisi kwa hadhira, yaani inakuwa rahisi kwa hadhira kutambua kiini cha shairi kwa kuangalia sehemu ambazo malenga amewekea msisitizo kwa kuzikariri. Kwa hivyo, kwa

kutumia sana takriri, mashairi ya Kiganda yanakuwa rahisi kueleweka kwa wanafunzi kuliko yale ya Kiswahili.

Peter (1987) anasema kuwa takriri hufanya shairi liwe na muwala, huletea hoja za mashairi kutambuliwa upesi na kufuatana ifaavyo, ili hadhira izielewe upesi na haraka. Kwa uwepo wa takriri nyingi katika mashairi ya Kiganda, huyarahisisha kwa hadhira, yaani wanafunzi wa ushairi wa Kiganda. Takriri inavutia sana hadhira na kuburudisha akili ya msomaji au msikilizaji. Kwa hivyo mashairi yakitumia sana takriri yanaburudisha na kuvutia. Kwa hivyo mashairi ya Kiganda kwa kutumia sana takriri kuliko ya Kiswahili, yanavutia wanafunzi kuliko ya Kiswahili, ndiyo sababu wanafunzi wanayatenda vizuri sana kuliko wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili.

Daniel (1972) anasema kuwa ni rahisi kwa mtu kukumbuka jambo linapokaririwa. Anasema kuwa washairi hukariri ujumbe ili ujumbe wao ukumbukwe na hadhira. Kwa hivyo, ni rahisi kwa wanafunzi wa Kiganda kukumbuka ujumbe kwa sababu ya takriri nyingi inayotumika kwa ushairi wa Kiganda. Kwa upande wa Kiswahili, takriri haitumiki sana na hii ni sababu kwa nini wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili hupata ugumu kukumbuka ujumbe wa mashairi katika mitihani.

Anaongeza kuwa takriri hulipa shairi mdundo na kulifanya liimbike kwa urahisi. Uimbikaji wa shairi huvutia sana hadhira na pia hurahisisha ukumbukaji wa ujumbe. Utafiti huu umegundua kuwa malenga wa Kiganda huweka msisitizo wao kwenye uimbikaji wa mashairi ndiyo sababu mashairi ya Kiganda yanatumia sana takriri kuliko ya Kiswahili. Haya yote yanasahilisha ushairi wa Kiganda na kwa hivyo unawavutia sana wanafunzi kuliko ushairi wa Kiswahili. Ndiyo sababu wanatenda vizuri sana kuliko ushairi wa Kiswahili.

Katika uchambuzi wa takiriri, utafiti huu uliongozwa na nadharia ya umitindo, mhimili unaosema kuwa; uhakiki hujumuisha uchambuzi wa kimaelezo kuhusu msamiati, sentensi, kuhesabu takiriri za vokali na za konsonanti, na mambo mengine ya kitamathali. Kwa hivyo utafiti huu ulihesabu takiriri za ushairi wa Kiganda na za Kiswahili na kugundua kuwa zile za ushairi wa Kiswahili ni chache kuliko zile za ushairi wa Kiganda. Kwa hivyo ili ushairi wa Kiswahili uendelee kimtindo, unastahili kuiga matumizi ya takiriri nyingi kutoka ushairi wa Kiganda.

4.2.4 Nahau

Lihamba (2001): Nahau ni usemi uliotengenezwa kwa maneno mawili au zaidi, ambao una maana ya kitamathali na unatokana na uzoefu wa maisha ya jamii. Nahau ni semi fupi fupi ambazo hutumia lugha au maneno ya kawaida lakini maneno hayo hutoa maana tofauti na ile iliyo kwenye maneno ya awali.

Katika shairi la *Lujuuju; Aboluganda ab'enda emu, uk 21* kuna nahau kama;

Ubeti wa kwanza kuna;

“laba bwe yeekatankita obugiraasi?”

Tafsiri; Ona jinsi anavyo kunywa birauli za pombe

“Ekonko-etakula” katika shairi la *Nantagwa malambula; Balya n'ensekeezi, uk 30* vile vile kuna nahau kama *Nantagwa malambula; Balya n'ensekeezi, uk 30* utamu wake hawishi katika ubeti wa kwanza pia kuna *“Nnyabo mutambuza ddembe”* yaani anayetembea vizuri. Pia kuna *“Ne nneesunako”*. Pia katika shairi la *Leeta Peesa; Aboluganda ab'enda emu, uk 59*, kuna nahau kama *“ngeri ki n'omegga ate n'okuluma”* yaani kumdharau sana *“ansaba peesa n'ekifuba”* yaani anaomba pesa kwa nguvu. Pia katika shairi la *“okufa nnaku”* kuna; *“Ebeera mbaga yennyini”* yaani *“huwa kuna arusi”* kumaanisha kwamba huwa kuna shughuli. Pia kuna *“okufa kuzaala eminyira”* na *“abalala bagenda kipayopayo”* hizi nahau zimetumika kurejaea kifo. Katika *Buyonjo Zikalina; Aboluganda ab'enda emu, uk 56*, kuna *“Akagatto akasimbye”* yaaani amevaa kiatu. *“Nantanyweza bisibe”* yaani hawezi kujizuia. Katika shairi la *Taata abaawo; Balya n'ensekeezi, uk 3* kuna *“Bwetusikesa emikono”*

“Ne bankiikira ensingo”

Tafsiri; Wanationea wivu

“Bwe tuyonse ffenna”

Tafsiri; Tumenyonyeshwa pamoja nao

“Okuwona zino enkonge”

Tafsiri; Ili niweze kunusurika hivi visiki

Katika shairi la *Bannakibuga obuyonjo; Balya n'ensekeezi, uk 45*, kuna *“ajula abula”* katika mshororo wa tatu ubeti wa pili.

“Bumali abayitaba!”

Tafsiri; *Pesa huwaitikia*

katika shairi la *Ensi n'emala ekyuka; Balya n'ensekeezi, uk 41* kuna

“Okutu ne kukira ekkonde’

“Amerika Libiya guzisaza mu kabu

“Kwagalana na kussa kimu”

Tafsiri; *Sikio huwa kubwa kuliko ngumi*

Malekani na Libiya wakipendana sana

Wakipendana na kushirikiana

katika shairi la *Omusomesa taata; Balya n'ensekeezi, uk 46* kuna *“ntunwa ng'omuntu”*

“N'obasomesa ejjengo”

Katika shairi la *Buganda ejja mu Yuganda ejja; Aboluganda ab'enda emu, uk 40* kuna misemo hii;

“Ka bafuuke abasajja ebyasi”

“Tuzimbire Buganda erinya”

Tafsiri; *Wamekuwa wanaume kamili*

Tujenge jina la buganda

Katika shairi la *Mmengo ne Kampala obudde bukedde; Balya n'ensekeezi, uk 58*, kuna;

“Temwekomya bya bandi”

Tafsiri; *Msichukue vitu vya wengine*

akiwaonya dhidi ya kuchukua vitu vya wengine

“Abanaalimanga akambugu”

Tafsiri; *Watakao shirikiana pamoja (lima pamoja)*

yaani wanaoshirikiana na kufanya kazi pamoja.

Pia kuna; *Buganda eradde*

Tafsiri; Buganda iko salama

Mbinu hii inapatikana katika mashairi kumi na moja ya Kiganda miongoni mwa kumi na tano yaliyoshirikishwa katika utafiti huu.

Katika mashairi ya Kiswahili, nahau hizi zilipatikana;

Katika Shairi la *Kijungu jiko; Malenga wa ziwa kuu, uk 48*, lina nahau, kama;

Hali zetu huzorota katika mshororo wa kwanza ubeti wa pili

Nyama za bandi, mshororo wa pili ubeti wa tatu.

Kufanya tamaa mshororo wa kwanza ubeti wa nane

Katika shairi la *Muwerevu Hajinyowi; Malenga wa ziwa kuu, uk 29*,

Kisu gutu, mshororo wa tatu, ubeti wa pili.

Nyama pevu, mshororo wa tatu, ubeti wa pili

Katika shairi la *Mwanadamu Si Mtu; Malenga wa ziwa kuu, uk 51*

Kutia akilini, mshororo wa pili ubeti wa kwanza

Katika shairi la *Kizazi Cha Fedheha; Malenga wa ziwa kuu, uk 60*,

Kupata dhiki, mshororo wa tatu ubeti wa pili

Kulala chali, mshororo wa tatu ubetiwa tano

Pia, Shairi la *Jisahihishe; Malenga wa ziwa kuu, uk 69*, lina nahau kama;

Nakereketwa mtima, mshororo wa kwanza ubeti wa nne

Pia, shairi la *Kufu Ya Umalenga; Malenga wa ziwa kuu, uk 156*, lina nahau kama

Telezi zenye dosari, mshororo wa tatu ubeti wa tano

Fikira za kupunga, mshororo wa mwisho ubeti wa tisa.

Kupiga chenga mshororo wa pili ubeti was aba.

Shairi la *jipu; Sauti ya dhiki, uk 7*, lina nahau kama

Kuona mateso, mshororo wa tafu ubeti wa pili.

Jasho jembamba mshororo wa kwanza ubeti wa kumi.

Shairi la *Semani Wenye Kusema; Sauti ya dhiki, uk 28*,

Natiye mpini jembe, mshororo wa pili ubeti wa sita.

Shairi la *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34*,

Kusononeka moyoni, mshororo wa mwisho ubeti wa tano

Shairi la *Lipi-Litakalokuwa? ; Sauti ya dhiki, uk 38*,

Tupate tuwa, mshororo wa tatu ubeti wa kwanza.

Shairi la *Siwani Ukuu; Malenga wa ziwa kuu, uk 43*,

Utavunjika maguu, mshororo wa tatu ubeti wa kwanza.

Kutafuta ukuu, mshororo wa pili ubeti wa kwanza

Ujaze lako bunguu, mshororo wa kwanza ubeti wa nne.

Shairi la *Siwi Nao; Malenga wa ziwa kuu, uk 49*, lina nahau kama

Wenye ndweo, mshororo wa pili ubeti wa kwanza

Wapiga dafurao, mshororo wa tatu ubeti wa pili

Kuleta kilio, mshororo wa tatu ubeti wa tatu

Hii inaonyesha kuwa mashairi ya Kiswahili yanatumia nahau zaidi kuliko mashairi ya Kiganda. Mashairi yote ya Kiswahili yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu yanatumia nahau. Hii mbinu inajitokeza sana katika ushairi wa Kiswahili. Mbinu hii ilitajwa na walimu wanne walioshiriki katika utafiti huu kama mbinu ngumu kwa wanafunzi kuelewa. Walimu wane wa Kiganda pia walisema kuwa ni mbinu kwa wanafunzi wao. Kwa hivyo kujitokeza sana katika mashairi ya Kiswahili huyafanya magumu, kwa kuwa mwanafunzi lazima achambue maana ya nahau ili kupata maana ya shairi zima. Kwa hivyo misemo ikiwa mingi, shairi linakuwa gumu. Mashairi kumi na mawili juu ya kumi na tano yaliyoshughulikiwa yanatumia mbinu hii.

Heathers (2003) anasema kuwa mashairi yanayotumia nahau huwa magumu kueleweka. Yanahitaji kufikiria kwa undani kwa nini mwandishi amesema alichosema. Anasema kuwa nahau katika mashairi husaidia kuyapa uzito wa lugha unaofurahisha lakini pia unaoficha

ujumbe. Inambidi msomaji wa shairi kutafakari sana ili kupata ujumbe unaopitishwa kwake. Mwandishi anaweza akasena jambo kwa kutumia nahau huku jambo hilo likimaanisha kitu kingine kabisa msomaji asipolifikiria kiundani. Kwa hivyo kutumia sana nahau katika mashairi ya Kiswahili huyaleta kuwa magumu kwa hadhira hasa wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili. Ujumbe ambao unapitishwa kwa hadhira hifichama katika uzito wa lugha na kuwa magumu kwa hadhira kuupata. Hii ndiyo sababu wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili wanautenda vibaya kwa kuwa nahau nyingi zinazotumika zinawapa changamoto na kufanya iwe vigumu kwao kuelewa ujumbe. Hili husababisha utendaji mbaya katika mitihani ya ushairi wa Kiswahili. Upande wa ushairi wa Kiganda ni rahisi kuelewa kwa kuwa nahau hazitumiki sana na ndio sababu wanafunzi wa Kiganda wanatenda zizuri sana.

Nahau hizi hulingana na utamaduni wa lugha ya fasihi inayohusika. Ili mtu aweze kuelewa maana ya nahau, lazima awe anajua vizuri chanzo chake ambacho huwa katika utamaduni wa lugha husika. Uchambuzi huu uliongozwa na mhimili wa pili wa nadharia ya umitindo katika kuangazia athari ya fasihi ambayo hutokana na utamaduni. Athari ya nahau hutegemea sana utamaduni. Kwa hivyo, mwanafunzi wa ushairi wa Kiswahili ambaye hana mazoea na utamaduni wa Kiswahili atapata ugumu katika uchambuzi wa nahau za ushairi wa Kiswahili. Hivyo mwalimu wa ushairi wa Kiswahili ni bora aweke nahau zote katika muktadha wake wa kitamaduni ili ziweze kueleweka vizuri kwa wanafunzi.

4.2.5 Tashibiha

Kaschula (1992): Tashibiha ni kulinganisha vitu viwili kwa kutumia kiunganishi cha kulinganisha "kama" au "mithili ya" ili kuonyesha ulinganisho wa sifa kati ya vitu hivyo au ili kueleza wazo kwa njia ya kuvutia na ya kueleza. Hii ni mbinu ya mlinganisho wa vitu viwili vyenye sifa zinazofanana kwa kutumia maneno ya mlinganisho kama; "mithili ya" "mfano wa" na "kama". Mbinu hii ilijitokeza kama ifuatavyo katika mashairi yaliyoshughulikiwa;

Katika shairi la *Lujuuju; Aboluganda ab'enda emu, uk 21* kuna tashibiha zifuatazo:

"N'ayiritira nga bbaasi?"

Tafsiri; Anakoroma kama basi

"Amatama gawkengererera ng'atalya"

Tafsiri; Mashavu yamekuiva kama asiyekula

pia katika shairi la **Nantagwa malambula; Balya n'ensekeezi, uk 30** kuna tashibiha kama

“Walungiwa ng'ekitooke kya ssira”

Tafsiri; Ulirembeka kama ndizi ya “ssira”

“Lindaaza ng'atamidde”

Tafsiri; Ninalala kama mlevi kwa sababu yako

“Owunikiriza ng'obutiko obubala”

Tafsiri; Unashangaza kama uyoga wenye matunda

Katika shairi la **Leeta Peesa; Aboluganda ab'enda emu, uk 59**, kuna tashibiha kama;

“ebyedomola ng'ebisila”

Tafsiri; Vinaanguka na kishindo kama shina

“Agabwatuka nga laddu”

Tafsiri; Yanayolipuka kama radi

Katika shairi la “bannakibuga obuyonjo” *“Mubyemansiza gy'oba ppamba ffifi”*. Katika shairi la **Ensi n'emala ekyuka; Balya n'ensekeezi, uk 41** kuna;

“ng'enkuyege z'omu kiswa’

Tafsiri; Kama mchwa kwenye kichuguu.

Katika shairi la **Omusomesa taata; Balya n'ensekeezi, uk 46** kuna; *“ngebyo bukimu ing'eby'ebitabo.....”*

Mashairi sita miongoni mwa kumi na tano yana mbinu hii. Kwa hivyo ni mbinu ambayo inatumika sana katika mashairi ya Kiganda.

Katika mashairi ya Kiswahili, mbinu hii inajitokeza kama ifuatavyo;

Katika **Yatakoma; Malenga wa ziwa kuu, uk 30**

Papatawe kama uwa la waridi mshororo wa pili ubeti wa pili

Katika shairi la **Jipu; Sauti ya dhiki, uk 7**, kuna

“Midamu itiririke kama ng’ombe alonona”, mshororo wa tatu ubeti wa tisa.

Katika shairi la *Semani Wenye Kusema; Sauti ya dhiki, uk 28*, kuna;

“Mu kimya kama mapunde” mshororo wa pili ubeti wa kwanza

Mbinu hii inajitokeza katika mashairi matatu ya Kiswahili. Hii ina maana kwamba mbinu hii haijitokezi sana katika mashairi ya Kiswahili.

Katika mashairi ya Kiganda, mbinu hii ilipatikana katika mashairi sita kati ya kumi na tano ilihali katika mashairi ya Kiswahili ilipatikana katika mashairi matatatu miongoni mwa yale kumi na watano. Hii ni ishara kwamba mbinu hii inajitokeza zaidi katika mashairi ya Kiganda kuliko yale ya Kiswahili. Walimu wote watano wa Kiswahili walioshiriki kuhojiwa katika utafiti huu, waliweka mbinu ya tashibiha miongoni mwa zile ambazo ni rahisi kwa wanafunzi kuzielewa. Pia wote watano wa Kiganda walisema hii ni mbinu rahisi. Hii ni ishara kuwa mbinu hii rahisi inajitokeza sana katika ushairi wa Kiganda kuliko wa Kiswahili. Hii ndiyo sababu ushairi wa kiganda ni rahisi kueleweka. Unatumia sana mbinu rahisi. Vile vile walimu wa Kiganda walikubali wote kuwa mbinu hii ni rahisi kwa wanafunzi wa ushairi wa Kiganda kuelewa.

Mohamed (1995) anasema kuwa tashibihi inapotumika maana, dhana, au hali fulani huwekwa wazi katika matumizi ya tamathali ya tashibihi.

Philip (2019) anasema kuwa anatumia sana tashibiha katika mashairi yake ili kuyarahisisha kwa hadhira. Anasema kuwa tashibiha hurahisisha uelewaji wa ujumbe kwa hadhira. Inajenga picha au taswira katika akili ya msomaji mambo mawili yanapolinganishwa. Kwa mfano katika shairi, malenga akisema;

“Nayirittira nga bbaasi”

Tafsiri; *“anakoroma kama basi”*

Msomaji anapata taswira sikizi ya basi na kuelewa vizuri kuwa mtu huyo alikoroma sana. Kwa hivyo mashairi ya kiganda yanakuwa rahisi kuliko ya Kiswahili kwa kuwa yanatumia sana tashibiha ambazo zinarahisisha sana ujumbe kwa msomaji na kumpa msomaji (wanafunzi) taswira ya kitendo au sifa za mtu au kitu kinachozungumziwa. Pia taswira zinafanya mashairi kuburudisha sana wasomaji wake, jambo ambalo linawavutia na kuwafanya wakumbuke ujumbe vizuri. Kwa hivyo, kadiri malenga anavyotumia tashibiha,

ndivyo hadhira inazidi kupata ujumbe vizuri. Wanafunzi wa Kiganda wanaelewa ujumbe wa mashairi yao kiurahisi kuliko wa Kiswahili. Kutokana na sababu hii wanafunzi wa ushairi wa Kiganda wanatenda vizuri katika mthani wa ushairi kuliko wa Kiswahili.

Kama anavyosema Philip (2019) utumiaji wa tashibiha hurahisisha uelewaji wa ujumbe katika mashairi. Kwa hivyo ushairi unaotumia sana tashibiha kama ilivyo katika ushairi wa Kiganda utaeleweka upesi kwa wanafunzi. Katika uchambuzi huu wa tashibiha, mhimili wa tatu wa nadharia ya umitindo uliongoza uchambuzi huu kuangazia uteuzi wa lugha ya tashibiha katika kurahisisha ujumbe wa ushairi kwa hadhira. Lengo kuu la lugha ambayo hutumika na mwandishi huwa ni kupitisha ujumbe. Kwa hivyo ushairi wa Kiswahili unasitahili kukopa mitindo zaidi inayorahisisha ujumbe kwa hadhira ili uweze kuendelea.

4.2.6 Utohozi

Ni mbinu ambapo maneno hukopwa kutoka lugha nyingine na kuandikwa na kutamkwa kama ya Kiswahili. Yaani kuswahilisha msamiati wa lugha zingine. Mbinu hii ilijitokeza kama ifuatavyo katika mashairi yaliyoshughulikiwa;

Katika shairi la *Lujuuju; Aboluganda ab'enda emu, uk 21*, kuna utohozi kama:

“Bbomu” ‘bbiya’ obugiraasi pia katika shairi la *Leeta peesa; Aboluganda ab'enda emu, uk 59*, kuna utohozi, kama; *Leeta Peesa; Aboluganda ab'enda emu, uk 59*, yaani “leta pesa”. Imetoholewa kutoka kwa Kiswahili. Kichwa kizima cha shairi hili kimetoholewa. Pia “ekitambulizo” kutoka neno la Kiswahili kitambulisho. Pia kuna neno “doola” kutoka neno la kiingereza “dollar” pia kuna “ladio kaseti” kutoka “radio casset” na “miliyooni” kutoka “million” la kiingereza “banka”. Katika “buyonjo zikalina” kuna “Omutiini” kutokana na neno la kingereza “teen” yaani kijana mwenye umri kati ya kumi na tatu hadi kumi na tisa. Katika *Ensi n'emala ekyuka; Balya n'ensekeezi, uk 41* kuna “Bbomu” na “Ttanka”

Katika *Abakazi kamuli ka looza; Balya n'ensekeezi, uk 8* kuna “Looza” badala ya rose.

Katika shairi la *Buganda ejja mu Yuganda ejja; Aboluganda ab'enda emu, uk 40* kuna neno “Yuganda” ambalo limetoholewa kutoka Uganda

Katika shairi la *Mmengo ne Kampala obudde bukedde; Balya n'ensekeezi, uk 58*, kuna;

Neno “Yuda” limetoholewa kutoka jina la kingereza “Judas”

Mbinu hii inajitokeza katika mashairi nane ya Kiganda.

Upande wa Kiswahili, kuna “*ruhu*” katika shairi la *Kizazi cha fedheha. Kizazi Cha Fedheha; Malenga wa ziwa kuu, uk 60*, Neno hilo limetoholewa kutoka neno la kiarabu.

Kwa hivyo mbinu hii inajitokeza sana katika mashairi ya Kiganda kuliko ya Kiswahili. Hii mbinu ni rahisi sana kwa wanafunzi.

Kwa kuwa mbinu hii ni rahisi kueleweka kwa wanafunzi, mashairi ya Kiganda yanakuwa rahisi kuelewa. Pia mashairi ya Kiganda kulingana na mifano iliyo hapo juu yalitoholewa hasa kutoka lugha ya Kiingereza ambayo ni mojawapo ya lugha rasmi na hutumika sana shuleni, kwa hivyo wanafunzi wameitumia tangu shule za chekechea na wanajua vizuri sana. Katika ushairi wa Kiswahili, asilimia kubwa ya maneno hutoholewa kutoka kwa Kiarabu, lugha ambayo wanafunzi wengi nchini Uganda na hata walimu hawana mazoea nayo. Hata kama walimu wane wa Kiswahili walisema hii ni mbinu rahisi na watano wa Kiganda wakasema ni mbinu rahisi, kwa Kiswahili inakuja na ugumu wa kukopa kutoka kwa kiarabu. Inapokopa kwa kiingereza, huwa ni rahisi. Jambo hili hufanya ushairi wa Kiswahili kuwa mgumu kwa kuwa hutohoa kutoka kwa Kiarabu pia. Kwa hivyo lazima mwalimu wa ushairi wa Kiswahili achukue muda na kuwarahisishia wanafunzi msamiati mpya uliotoholewa kutoka kwa Kiarabu ili wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili pia watende vizuri katika mtihani wa ushairi kama wa Kiganda. Urahisi huu wa msamiati ndio unafanya wanafunzi wa Kiganda wajifunzi kiuwepesi ushairi wao.

Mhimili wa kwanza wa nadharia ya umitindo ulitumika katika uchambuzi huu katika kuchambua na kuchanganua maneno katika usemi ili kuleta maana. Kwa hivyo jukumu la utohozi katika kufanya kufanya maana ieleweke vizuri kwa hadhira au itatizike lilionyeshwa kwa kuongozwa na mhimili huu. Utohozi ukitoka kwenye lugha ambayo wanafunzi wana mazoea nayo, upataji ujumbe utakuwa ni rahisi na ukitoka lugha ambayo ni mpya kwao vile vile ujumbe utatizika kama ilivyoonyeshwa hapo juu. Mwalimu wa ushairi wa Kiswahili akizingatia hili, ushairi wa Kiswahili utafundishwa vyema na kurahisihwa na kuenelezwa. Ushairi wa Kiswahili hutohoa sana kutoka kwa Kiarabu jambo ambalo huufanya mgumu kwa wanafunzi wasiojua kiarabu. Ushairi wa Kiganda hutohoa kutoka kwa Kingereza jambo ambalo huufanya kuwa rahisi kwa wanafunzi kwa kuwa wanajua Kingereza.

4.2.7 Balagha

Maswali ya balagha au tashititi ni maswali yanayoulizwa na mshairi ingawa jibu linajulikana au hakuna haja ya kuyajibu. Campbell (1901) aliyafafanua maswali ya balagha kama "maswali ambayo yanaulizwa kwa madhumuni ya kuonyesha nguvu ya hoja, au kuhamasisha

msomaji au msikilizaji afikirie kwa kina Mbinu hii ilijitokeza kama ifuatavyo katika mashairi yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu;

Katika shairi la **Lujuuju; Aboluganda ab'enda emu, uk 21**, kuna maswali ya balagha kama;

“Laba bweye katankira obugiraasi?”

Tafsiri; Ona jinsi anavyokunywa birauli za pombe

“Omuntu n'ayiritira nga bbaasi?”

Tafsiri; Mtu anakoroma kama basi

Pia katika shairi la **Leeta Peesa; Aboluganda ab'enda emu, uk 59**, kuna balagha kama;

“omuntu aliwona ddi sematalo w'emmundu n'ensibi?”

Tafsiri; Mtu atapona lini hivi vita vya bunduki na pesa

mshororo wa kwanza ubeti wa pili. Pia mshororo wa mwisho katika ubeti wa tano kuna;

“gwe ssebo oli wa ngeri ki? Tewazaalibwa mukazi?”

Tafsiri; Wewe ni wa aina gani? Hukuzaliwa na mwanamke?

Katika shairi la **Okufa nnakku ; Aboluganda ab'enda emu, uk 20** kuna,

“kituufu baboola bakaaba?”

Tafsiri; Ni ukweli kuwa wanadharau na kulia na

“Kituufu basinda banyüiga?”

Tafsiri; Ni ukweli wanalalama na kukasirika

na katika shairi la **Bannakibuga obuyonjo; Balya n'ensekeezi, uk 45**, kuna;

“Okufa kuleeta obunaku?”

Tafsiri; Kifo huleta huzuni

vile vile katika shairi la **Naawe weebuuzi; Aboluganda ab'enda emu, uk 40** kuna; Kila mshororo katika shairi hili ni swali la balagha. Kwa mfano mshororo wa kwanza *“Enseera bwesala, buli esala nseera?”* nakatika shairi la *“buyonjo zikalina”* kuna *“Akonera zawabu?”*

“Kalina abituusa?” Katika *Taata abaawo; Balya n’ensekeezi, uk 3* kuna “Lwe tukoze tutya taata. Okutebenkera mu nsi eno?”

Katika shairi la *Mukama munene*, kuna “wali otudde ne weebuza, Eyazimba obwengula?

Natateekako nkondo?

Eyatonda enkazaluggya?

Empungu ne ggaali?.....”

Tafsiri; Hakuweka nguzo?

Aliyeumba ndege?

Kama mwewe na korongo?

Shairi zima ni maswali ya balagha.

Katika ushairi wa Kiganda, Mashairi kumi miongoni mwa kumi na tano yana mbinu hii ya maswali ya balagha. Mbinu hii inajitokeza sana katika ushairi wa kiganda kiasi kwamba baadhi ya mashairi hutungwa kwa mbinu hii ya kuuliza maswali kuanzia mwanzoni hadi mwishoni kwa mfano, shairi la “naawe webuuze”

Enseera bw'esala, buli esala nseera?

Enkoko bw'ekoka. buli akoka nkoko?

Enkolo bw'ekula buli ekula nkolo?

Nange bwe ssiba, buli ataba taba?

Bw'olaba nkula, buli akula alabwa?

Mu nkola ekolwa, buli ekolwa nkola?

Mu ssanyu nseko, buli nseko ssanyu?

Mu kusala empamyo, buli mpamyo esalwa?

Nga tukuba entoli, kati entoli ekubwa?

Kati ndabye ennaku, buli nnaku erabwa?

Kati njiga ssebo, buli ssebo ayiga?

Laba nnyabo ankuba, buli akuba nnyabo?

Ensega ng'eseega, buli aseega nsega?

Zino eccupa nnene, zonna ennene ccupa?

Kati alabye endali, buli ndali erabwa?

Ewaffe bafa okufa, buli wali kufa bafa?
Endeku zinywa okufa, buli ezinywa ndeku?
Kati mmaze okkola, buli akola amala?
Leka nnyize eminyira, buli minyira ginyizwa?
Ka tutege emmese, buli mmese etegwa?

Kati ndaba embaki, buli alabwa mbaki?
Laba empale empala, buli muwala mpale?
Kati enze nkima, buli agenda akimwa?

Zino ennene nkima, buli nkima nnene?
Ali ennyuma anyumye, buli ennyuma enyuma?
Kati awasa awase, buli awase awasa?
Kati azina amanyi, buli amanyi azina?
Kati ennene ennemye, ddala ennene erema?
Kati nnyabo mmaze, buli amala nnyabo?
Kati mmaze mmaze, buli amala amaze?

Kati mpala ewaka, buli awaka ewalwa?
Kati nkola awabi, buli awabi ekolwa?
Omulogo mu ttale, buli ttale erogwa?
Otubisi mu ccupa, buli ccupa mbisi?
Atamanyi amanye, buli amanyi amanywa?

Shairi zima kuanzia mwanzoni hadi mwishoni linatumia mbinu hii. Kwa hivyo ni mbinu mhimu katika ushairi wa Kiganda.

Katika mashairi ya Kiswahili, maswali ya balagha hujitokeza kama ifuatavyo;

Katika shairi la ***Kizazi Cha Fedheha; Malenga wa ziwa kuu, uk 60***, ni

Je hamtaki zetu kauli?
Mtu pwe mbali mjimiliki?

Katika shairi la ***Semani Wenye Kusema; Sauti ya dhiki, uk 28***, kuna;

Muko wapi wenye ndimi zenye makaliya wembe?

Mwangoja yatimu kumi halafu ndipo mulumbe?

Mbona leo hamusemi, mu kimya kama mapunde? (katika ubeti wa kwanza).

Ni yupi mwenye kutaka – kama hayo yamkumbe? (ubeti wa pili)

Mbona leo ukwetu, twaambizana tusambe? (ubeti wa tatu)

Katika mashairi ya Kiswahili, mashairi mawili tu kati ya mashairi kumi na tano ndiyo yalikuwa na maswali ya balagha. Kwa hivyo mbinu hii inajitokeza zaidi katika mashairi ya Kiganda kuliko ya Kiswahili. Walimu wote watano wa Kiganda na watano wa Kiswahili walisema kuwa ni mbinu rahisi. Mbinu hii ni rahisi kueleweka kwa wanafunzi kwa kuwa ni maswali tu. Inajitokeza sana katika ushairi wa kiganda na haijitokezi sana katika ushairi wa Kiswahili. Hii ni sababu mojawapo kwa nini ushairi wa Kiswahili huwa mgumu kwa wanafunzi wilayani mukono kuliko ushairi wa kiganda ambao huwa rahisi kwa wanafunzi. Walimu wote wa Kiganda na Kiswahili walikiri kuwa mbinu hii ni rahisi kwa wanafunzi kuelewa wanapochambua. Inatumika sana katika mashairi ya Kiganda kuliko wa Kiswahili. Hii ni sababu moja kwa nini ushairi wa Kiganda ni rahisi kwa wanafunzi kuliko wa Kiswahili.

Beqiri (2018) anasema kuwa swali la balagha ni kauli ya ushawishi ambayo huweza kubadilisha fikira za hadhira bila wao kutambua. Inawashawishi kwa kuwauliza maswali ambayo majibu yake wanayajua na kwa hivyo wanashawishika wenyewe bila ma kuambiwa kufanya hivyo. Anaongeza kuwa maswali ya balagha yanaweza kusaidia mshairi kushirikisha hadhira yake kwa kuwauliza swali ambalo wote tayari wana jibu lake. Kwa hivyo hili linawasisimua na kuwashirikisha kiakili. Huwafanya wafikirie sana na kuelewa ujumbe uliomo upesi na kwa undani. Huwafanya wafikirie kiundani zaidi mada inayozungumziwa au kuwasilishwa. Huyaweka wazi maudhui ya shairi. Pia huvutia nadhari ya msomaji kwa maudhui mhimu katika shairi. Anasema kuwa pia balagha huwavutia wasomaji kimihemko na kuwavuta ili wahisi kuwa ni sehemu ya kinachosemwa na malenga. Hadhira ikihisi kuwa inashirikishwa, inaelewa vizuri ujumbe kuliko inapohisi kuwa haishirikishwi katika shairi.

Kwa hivyo mashairi ya Kiganda ambayo yanatumia sana maswali ya balagha yanakuwa rahisi kueleweka kwa hadhira ambayo ni wanafunzi wanapofunzwa ushairi. Maswali ya balagha huwafanya watafakari sana na kuwashirikisha kiakili, jambo ambalo linafanya uelewaji wao kuwa rahisi. Mashairi ya Kiganda ni rahisi kuliko ya Kiswahili kwa kuwa yanatumai sana mbinu hii kuliko ya Kiswahili.

Kwa hivyo ikiwa tafakuri inayosababishwa na maswali ya balagha inawafanya wanafunzi wa ushairi wa Kiganda kufanya vizuri, pia walimu wa ushairi wa Kiswahili watumie zaidi mbinu zinazofanya wanafunzi watafakari. Wanafunzi waulizwe maswali kuhusu ujumbe wa shairi na kuwapa muda wa kufikiria.

Nadharia ya umitindo hasaa mhimili wa tatu uliongoza katika uchambuzi huu wa maswali ya balagha katika ushairi wa Kiswahili na Kiganda. Uliongoza katika kuhakiki jinsi mwandishi alivyoteua lugha katika kutaka kuwasilisha ujumbe wake. Uteuzi wake wa lugha ya balagha unaweza kurahisisha ujifunzaji wa ujumbe kwa wanafunzi. Mbalagha hurahisisha na kufanya uelewaji wa ujumbe kuwa rahisi kama ilivyoonyeshwa hapo juu.

4.2.8 Uhaishaji

Ni kukipa kitu kisicho na uhai, sifa za kiumbe chenye uhai. Lanham (1968) anasema kuwa uhaishaji ni mbinu ya lugha ambayo inatumia maneno kwa njia ambayo inaweza kuunda hisia au hisia za uzoefu wa kimwili katika msomaji au msikilizaji. Katika utafiti huu mbinu hii ilijitikeza kama ifuatavyo katika mashairi yaliyoshughulikiwa; katika shairi la *Naawe webuuze* kuna “*Endeku zinywa okufa*” “*Endeku*” ni kitu ambacho hakina uhai lakini hapa kimepewa uhai na uwezo wa kunywa kama binadamu. Vile vile katika shairi la okufa nnaku kuna “*Okufa kuyigga entondo*” na “*Okufa kuzaala obunaku*” kifo kimehaishwa na kupewa sifa za banadamu kama kuzaa na kukasirika bila sababu. Katika shairi la *Bannakibuga obuyonjo; Balya n’ensekeezi, uk 45* kuna *Bumaali abayitaba! Yaani pesa zinaitika*. Pesa zimepewa uwezo wa kuongea na zimehaishwa. Katika shairi la *Ensi n’emala ekyuka; Balya n’ensekeezi, uk 41* pia kunayo.

Katika shairi la *Obudde Buwungeera; Balya n’ensekeezi, uk 3*

Ssaawa zee werekerera

Wanjuba mmulaba akkirira

Wa wonabikandegy’alya ebiwate

Munyeeye zirindirira

Tafsiri; Saa zinaenda

Bwana jua anateremka

Anateremka kichakani

Nyota zinangojea

na kadhalika “*Nebikku bimwenyerera, Nkukunyi zeesungirira*”

Katika shairi la *Mmengo ne Kampala obudde bukedde; Balya n’ensekeezi, uk 58*, kuna;

“*Ekiseera kituuse, kiyita*”

Tafsiri; Wakati umefika na kupita

Yaani muda umepewa uhai. Una uwezo wa kutembea na kupita.

“*Ogutima oguzaala*”

Tafsiri; Roho mbaya inayozaa

Roho imepewa uwezo wa kuzaa

“*Buganda nyaffe*” yaani Buganda ni mama yetu, kumaanisha kuwa Buganda ni chanzo chetu. Yaani Buganda imepewa uwezo wa kuzaa.

Kulingana na mifano hii, mashairi ya Kiganda yanatumia uhaishaji kuliko mashairi ya Kiswahili. Walimu wote walioshiriki katika utafiti huu walikiri kuwa hii ni mbinu rahisi kwa wanafunzi kuelewa. Kwa hivyo, ikiwa inajitokeza sana, katika mashairi ya Kiganda kuliko ya Kiswahili, hii ni sababu mojawapo kwa nini mashairi ya Kiganda ni rahisi na hutendwa vizuri sana katika mtihani wa kitaifa kuliko ushairi wa Kiswahili.

Neil (2020) anasema kuwa uhaishaji husaidia malenga kuweka ubunifu katika shairi lake na kuvutia hadhira. Humpa malenga fursa ya kutoa ujumbe mzito na mwingi kwa kutumia kauli fupi. Huzama sana ndani na upesi katika akili ya msomaji kuliko kauli za kawaida. Kulingana na maoni yake, mbinu hii ikiwa inatumika sana katika ushairi wa Kiganda, inayafanya yaeleweke upesi kuliko ya Kiswahili ambayo hayatumii sana mbinu hii, hivyo kufanya ushairi wa Kiganda kutendwa vizuri sana kuliko mwenzake wa Kiswahili katika mtihani wa kitaifa.

Kwa hivyo mwalimu wa ushairi wa Kiswahili lazima atumie vifaa kama picha kwa mwanafunzi na kumwonyesha kanda za video ili kumsaidia kupata taswira kamili ya kinachosemwa na malenga. Hili litarahisisha uelewaji wa ujumbe mashairi yenyewe hayatumii sana mbinu kama uhaishaji ambazo huwarahisishia wanafunzi uelewaji wa mashairi.

Mhimili wa pili wa nadharia ya umitindo uliongoza katika uchambuzi wa utamaduni katika mtindo wa uhaishaji ili kufikisha ujumbe kwa hadhira. Uhaishaji huvipa vitu ambavyo kulingana na utamaduni uliopo havina uhai lakini vinapewa uhai katika fasihi. Uhaishaji huupa ujumbe uhai kwa kuwa huvutia nadhari ya msomaji.

Peters (1999) anasema kuwa uhaishaji hufanya nadhari ya msomaji ivutwe na pia hufanya uelewaji kuwa rahisi. Hadhira inapona au kusikia kitu kisicho cha kawaida, nadhari yake huvutwa na hivyo ujumbe unapatikana kiurahisi kwa hadhira.

4.2.9 Nidaa

Holmes (2014) anaeleza nidaa kama mbinu ya lugha inayotumia maneno au sentensi zinazoashiria hisia au hisia za mzungumzaji ili kuunda hisia ya ukweli na ushawishi katika mawasiliano. Ni mbinu ambapo mwandishi huonyesha hisia zake za ndani kama mshangao, maumivu na kadhalika.

Mashairi mengi ya Kiganda yanatumia sana “*Wo!*”

Katika mashairi ya Kiswahili, kuna;

Katika *Siwani Ukuu; Malenga wa ziwa kuu, uk 43,*

Kwa kishindo chini puu!, mshororo wa tatu ubeti wa tatu.

Katika *Wasiwasi nenda zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34,*

Ondoka!, mshororo wa tatu ubeti wa kwana

Ng'o!, mshororo wa mwisho ubeti wan ne.

Walimu wanne wa Kiswahili walisema kuwa ni mbinu ngumu kwa wanafunzi. Watu wa Kiganda pia walisema kuwa ni ngumu. Kwa hivyo mwalimu wa Kiswahili lazima atumie mifano mingi kutoka lugha ya mama ili wanafunzi waweze kuelewa matumizi yake katika Kiswahili.

Uchambuzi huu uliongozwa na mhimili wa kwanza wa nadharia ya umitindo ambao hujihusisha na kuchanganua lugha na jinsi inavyotumiwa kutoa ujumbe kwa hadhira.

4.2.10 Chuku

Mulokozi (1996) anaeleza kama kutia habari chumvi. Ni kutilia maneno chumvi ili kusesitiza ujumbe Fulani katika shairi. Katika mashairi yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu, mbinu hii inajitokeza kama ifuatavyo;

Katika shairi la *Nantagwa malambula; Balya n’ensekeezi, uk 30* kuna chuku kama;

“Enjuba ne bweteyaka mba mmatidde”

“Oluwombo lw’embuga omuli embirungi”

“Wayiga ennamusa emalamu obukoowu”

Tafsiri; *Hata jua lisipowaka huwa nimetosheka*

Wewe ni chakula cha kifalme, umejaa uzuri

Ulijifunza njia ya kusalimia inayopumzisha akili

Pia katika shairi la *Omusomesa taata; Balya n’ensekeezi, uk 46* kuna;

“Abandi ne ba wowola”

Tafsiri; *wengine wanalia kama mbwa*

Chuku inafanya mashairi kuwa na mvuto fulani kwa hadhira na hivyo kuwasaidia kuvutiwa na kuelewa ujumbe uliomo. Mtindo huu unajitokeza katika mashairi matano ya Kiswahili na matano ya Kiganda miongoni mwa yaliyoshughulikiwa. Walimu watano wa Kiganda na watano wa Kiswahili walisema ni mbinu rahisi.

4.2.11 Tafida

Ntarangwi (2004) anasema kuwa ni mbinu ambapo mshairi hujaribu kuficha makali ya maneno. Yaani neno lenye maana nzito au ya mwiko huondolewa na neno lenye maana isiyo nzito au lisilo la mwiko hutumika badala yake. Mbinu hii ilijitokeza kama ifuatavyo katika mashairi yaliyoshughulikiwa;

Katika shairi la *Bannakibuga obuyonjo; Balya n’ensekeezi, uk 45*, kuna;

“ye ate akegwanga?”

Tafsiri; *na huyo mnyama wa taifa?*

kurejelea nyama ya nguruwe/ maana imefichiwa kwa sababu ya waisiamu. Pia neno “Buyonjo” kurejelea choo.

Eby’omukkuto ebyayi nga mubimansa” kurejelea kwenda choo. Katika **Buyonjo Zikalina; Aboluganda ab’enda emu, uk 56,, “Bugonjo” Tafsiri; usafi**

katika kichwa ni tafside. Katika Kiganda ni mwiko kutaja kitendo cha kwenda choo peupe ama hata kutaja choo chenyewe. Hapa choo kimeitwa “*usafi*” yaani mahali pa kujisafishia tumbo.

“Buyonjo ezizimbwa”

“Atwalayo ebiteleke”

Tafsiri; Usafi zinazojengwa

Anaenda haja kubwa.

Katika shairi la **Abakazi Kamuli ka looza; Balya n’ensekeezi, uk 8 “Baagala okulyako”**

Katika shairi la **Mmengo ne Kampala obudde bukedde; Balya n’ensekeezi, uk 58,** kuna;

“Temugiryamu olwa yuda”

Tafsiri; Tunaisaliti kama Yuda

Anajaribu kuficha neno kusaliti. Anawaonya kutosaliti ufalme wa Buganda.

Tasfida ni mbinu rahisi kwa wanafunzi kulingana na walimu wote walioshiriki. Walisema kuwa ni rahisi kwa wanafunzi wao kuielewa kwa hivyo ikiwa inajitokeza sana katika mashairi ya kiganda kuliko ya Kiswahili, ndiyo sababu mashairi ya kiganda ni rahisi kwa wanafunzi kuliko ya Kiswahili.

Kulingana na Judy (2020), tasfida husaidia mwandishi kusema jambo ambalo lingekuwa mwiko kusema kwa kutumia lugha ya kawaida. Pia anasema kuwa mbinu hii yaweza kuongeza vichekesho kwenye shairi inapotumiwa vizuri. Pia anasema kuwa ina uwezo wa kuvutia wasomaji. Ushairi wa Kiganda unatumia mbinu hii kuliko wa Kiswahili na huvutia wasomaji wake kuliko wa Kiswahili. Ndiyo sababu wanafunzi wa ushairi wa Kiganda wanaupenda na kuutenda vizuri kwa kuwa unatumia mbinu zinazowavutia. Kwa hivyo washairi wa Kiswahili waweza kuongeza utumiaji wa mbinu hii.

Pia tasfida humpa mwandishi fursa ya kusema jambo ambalo hangeweza kusema kwa kuwa ni mwiko kulingana na utamaduni wa hadhira. Hili huvuta nadhari ya hadhira na kufanya uelewaji wa ujumbe kuwa rahisi. Uchambuzi huu uliongozwa na mhimili wa pili wa nadharia ya umitindo katika kuangazia utamaduni wa jamii husika na jinsi utamaduni huo unasababisha matumizi ya mtindo wa tasfida ili kuficha maneno ya mwiko kulingana na utamaduni husika.

4.2.12 Kejeli

Wamitila (2002) anaeleza kejeli kama mbinu ya sanaa inayotumia maneno kudharau au kukemea kitendo au mtu fulani. Mbinu hii ilijitokeza kama ifuatavyo katika mashairi yaliyoshughulikiwa;

Katika shairi la ***Bannakibuga obuyonjo; Balya n'ensekeezi, uk 45***, kuna;

“Bumali abayitaba..... Obuyonjo lwa kubalema”

Tafsiri; Pesa zinawaitikia.....ila tu mlishindwa kuzingatia usafi

Shairi zima linakejeli uchafu wa watu wa mjini. Katika shairi la ***Buyonjo Zikalina; Aboluganda ab'enda emu, uk 56,*** kuna *“Bannakibuga abayonjo”*

Tafsiri; Enyi wakazi wa mjini; wasafi

anawakejeli watu wanaoishi mjini ambao ni wachafu kwa kuwaita wasafi.

“Zikalina mawuno”

Tafsiri; Maghorofa ajabu

Anakejeli vyoo ambavyo wanajenga vibaya kwa kuviita *“zikalina”* yaani maghorofa, kwa kuwa huwa hawachimbi mashimo badala yake wanazijenga juu ya ardhini kisha wanaziinua juu na kuweka vipandio.

Mbinu hii inajitokeza sana katika mashairi ya Kiganda kuliko ya Kiswahili. Mbinu hii inavutia sana hadhira kwa kuwa wakati mwingi huambatana na ucheshi. Hili huwavutia sana wanafunzi wa ushairi wa Kiganda ambapo inajitokeza sana. Uchambuzi huu uliongozwa na nadharia ya umitindo mhimili wa kwanza unaozungumzia uchambuzi wa tamathali za usemi katika matini husika.

4.2.13 Ndoto

Shairi zima la *Ensi n'emala ekyuka; Balya n'ensekezi, uk 41* ni ndoto.

4.2.14 Fumbo

Katika shairi la *Abakazi kamuli ka looza; Balya n'ensekezi, uk 8* ubeti wa tatu ni fumbo.

Upande wa Kiswahili, shairi la *Kizazi Cha Fedheha; Malenga wa ziwa kuu, uk 60*, ni fumbo.

Mbinu zifuatazo zinajitokeza katika ushairi wa Kiswahili tu. Yaani hazijitokezi katika mashairi ya Kiganda yaliyoshirikishwa katika utafiti huu. Nazo ni kama;

4.2.15 Majazi

Mohamed (2002) anasema kuwa hii ni mbinu ya kumpa mtu au kitu jina kulingana na sifa zake au tabia yake. Mbinu hii ilijitokeza kama ifuatavyo katika mashairi yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu;

Katika shairi la *Kufu Ya Umalenga; Malenga wa ziwa kuu, uk 156*, kuna

Johari, limerudiwarudiwa katika kibwagizo

Wahenga, katika mshororo wa mwosho ubeti wa kwanza.

Katika shairi la *Nimpe Mama Zawadi Gani; Malenga wa ziwa kuu, uk 107*, kuna

Mama ambayo imetumika sana katika shairi na vilevile katika kibwagizo

Baba, mshororo wa pili ubeti wa nne.

Yatima mshororo wa pili ubeti wa nne.

Katika shairi la *Semani Wenye Kusema; Sauti ya dhiki, uk 28*,

Migombe, katika kibwagizo

Katika shairi la *Siwi nao*

Washairi; mshororo wa kwanza

Katika shairi la *Kufu Ya Umalenga; Malenga wa ziwa kuu, uk 156*,

Mwatueaje umalenga? Mshororo wa kibwagizo

Katika shairi la *Muwerevu Hajinyowi; Malenga wa ziwa kuu, uk 29*,

Tangu lini mwerevu akajinyowa mwenyewe?

Hii ni mbinu rahisi kueleweka na inatumiwa sana katika ushairi wa Kiganda kuliko wa Kiswahili. Uchambuzi huu uliongozwa na mhimili wa pili wa nadharia ya umuundo inayoangalia tamathali za usemi kama majazi na mchango wake katika kujenga muundo mzima wa shairi na kulipa maana.

4.3 Uhuru wa mshairi

Ifuatayo ni mitindo ambayo hutumika katika ushairi tu, yaani uhuru wa mshairi. Mshairi huwa na uhuru wa kuchezea maneno na kauli kama inavyoonyeshwa chini, washairi wa Kiswahili hutumia mitindo hii ya uhuru kuliko wale wa Kiganda kama inavyojadiliwa hapa chini;

4.3.1 Inkisari

Mohamed (1990) anasema kuwa inkisari ni kupunguza idadi ya silabi katika neno ili kusawazisha idadi ya mizani katika mshororo.

Katika shairi la *Siwani Ukuu; Malenga wa ziwa kuu, uk 43,*

Sipokuwa, mshororo wa pili ubeti wa kwanza.

Mbonawe mshororo wa tatu ubeti wa pili.

Wataka mshororo wa kwanza ubeti wa tatu.

Taanguka, mshororo wa tatu ubeti wa tatu.

Faidika, mshororo wa kwanza ubeti wa nne.

Katika shairi la *Mwanadamu Si Mtu; Malenga wa ziwa kuu, uk 51*

Aso utu, mshororo wa kwanza ubeti wa tano

Katika *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34,*

Kaziyo, mshororo wa tatu, ubeti wa tatu.

Shairi la *Kijungu jiko; Malenga wa ziwa kuu, uk 48*, lina inkisari kama;

Wanovaa”, mshororo wa tatu ubeti wa tatu

Mnosoma, mshororo wa pili ubeti wa nne

Nende, mshororo wa kwanza ubeti wa sita

Shairi la *Siwi Nao; Malenga wa ziwa kuu, uk 49*, lina inkisari kama

Wasoona, mshororo wa pili ubeti wa kwanza.

Siwi nao, katika kibwagizo

Wanopatwa, mshororo wa pili ubeti wa pili

Mwendako mshororo wa tatu , ubeti wa tatu

Wabaguo, mshororo wa kwanza ubeti sita.

Shairi la ***Jisahihishe; Malenga wa ziwa kuu, uk 69,*** lina inkisari kama;

Wanambia, katika mshororo wa kwanza, ubeti wa kwanza.

Waso nacho, mshororo wa tatu, ubeti wa tafu

Zama, katika mshororo wa pili ubeti wa sita.

Walo juu, katika mshororo wa tatu, ubeti wa sita.

Katika shairi la ***Semani Wenye Kusema; Sauti ya dhiki, uk 28,***

Mefumwa, mshororo wa tatu ubeti wa pili.

kiwa, mshororo wa kwanza ubeti wa tatu.

Katika shairi la ***Kizazi Cha Fedheha; Malenga wa ziwa kuu, uk 60,*** kuna

Anomiliki, mshororo wa tatu ubeti wa kwanza.

Aso mshororo wa pili, ubeti wa tano

Shairi la ***Nimpe Mama Zawadi Gani; Malenga wa ziwa kuu, uk 107,*** lina inkisari kama;

Iwe ni yake sidia, katika kibwagizo

Tumbo lake nakalia, mshororo wa kwanza ubeti wa pili.

Mate kwake ninatema, mshororo wa kwanza ubeti wa tatu.

Kinyeshi namtupia, mshororo wa pili ubeti wa tatu

Chakula hakuninyima, mshororo wa tatu ubeti wa tatu.

Kanipa nyingi huduma, mshororo wa tatu, ubeti wa saba.

Ya kumpa sijajua, mshororo wa tatu ubeti wa sita.

Nawapungia kwa heri, mshororo wa kwanza ubeti wa saba.

Swali langu nawaachia, mshororo wa pili ubeti was aba.

Jibu lenu nangojea, mshororo wa tatu ubeti wa saba.

Pia shairi la ***Kufu Ya Umalenga; Malenga wa ziwa kuu, uk 156,***

Sikasiri, katika mshororo wa mwisho ubeti wa kwanza.

Mwatuzaje, katika kibwagizo.

Katika shairi la *Jipu; Sauti ya dhiki, uk 7*,

N'nayoona mshororo wa tatu ubeti wa pili.
Lin'tunea mshororo wa kwanza ubeti wa tatu.
n'nadhofu, mshororo wa pili ubeti wa nne.
N'tende nini? Mshororo wa pili ubeti wa tano
n'ondoke, mshororo wa tatu ubeti wa nane.
A'lonona, mshororo wa tatu uneti wa tisa.
M'ngu, mshororo wa mwisho ubeti wa tisa.

Katika shairi la *Yatakoma; Malenga wa ziwa kuu, uk 30*

Dhiki nilo nayo, mshororo wa pili katika ubeti wa kwanza.
Ta'wa, mshororo wtatu/ mwisho ubeti wa kwanza.

Shairi la *Lilokuudhi Ni Lipi?; Sauti ya dhiki, uk 15*,

'Mekutendeya, mshororo wa kwanza ubeti wa tano
N'ombe, mshororo wa tatu ubeti wa tano.
N'eleza, n'eleya, mshororo wa tatu, ubeti wa tisa.
Sizidi, mshororo wa pili ubeti wa kumi na moja
Ulo niagiyai mshororo wa tatu, ubeti wa kumi na moja.
Sidelewe, mshororo wa pili ubeti wa kumi na tatu.

Shairi la *Muwerevu Hajinyowi; Malenga wa ziwa kuu, uk 29*, kuna inkisari kama

Megeuka, mshororo wa kwanza ubeti wa pili.
'Meonekana, mshororo wa kwanza ubeti wa tatu.

Katika shairi la *Lipi-Litakalokuwa? ; Sauti ya dhiki, uk 38*,

Ni giza? Mshororo wa tatu ubeti wa pili.

Mbinu hii ilijitokeza katika mashairi ya Kiswahili tu. Haikujitokeza katika shairi la Kiganda hata moja. Kwa kuwa katika ushairi wa Kiganda hawazingatii idadi ya mizani na vina, hakuna haja ya kufupisha maneno na kuyafanyia inkisari. Kwa hivyo mbinu hii haitumiki katika mashairi ya kiganda. Uvunjaji wa maneno huu hufanya baadhi ya maneno yawe

changamano na magumu kueleweka kwa wanafunzi ambao hawana umilisi wa lugha. Hii ni sababu mojawapo kwa nini ushairi wa Kiganda huwa rahisi kwa wanafunzi kwa kuwa maneno yote hutumika kama yalivyo kwenye lugha ya kawaida. Wakati mwingine, neno linapovunjwa ama kufanyiwa inkisari, linaweza kuonekana tofauti kabisa na kwa hivyo limchanganye mwanafunzi ambaye anajifunza lugha ya Kiswahili kama ilivyo kwa wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili nchini Uganda.

Mbinu hii ilijitokeza katika mashairi yote ya Kiswahili ambayo yalishughulikiwa katika utafiti huu. Kwa hivyo ikiwa na ugumu wowote, inamaanisha kwamba mashairi yote yanakuwa magumu kwa wanafunzi. Hii inamaanisha kuwa mashairi yote ya kimapokeo hushirikisha mbinu hii, na kuwa ngumu.

4.3.2 Kuboronga sarufi.

Wamitila (2002) anaifafanua kama kupanga upya mfuatano wa maneno katika sentensi kuipanga upya sarufi ya sentensi.

Katika shairi la *Kijungu jiko; Malenga wa ziwa kuu, uk 48;*

Kupata hizo rupia, mshororo wa pili ubeti wa pili
Msambe raha tapata mshororo wa pili ubeti wan ne
Mitihani nitapita, mshororo wa pili ubeti wa tano
Kazi njema sikupata, mshororo wa tatu ubeti wa tano

Katika shairi la *Siwani Ukuu; Malenga wa ziwa kuu, uk 43,*

Umaarufu wataka, mshororo wa kwanza ubeti wa tatu.
Kwenye ngazi taanguka, mshororo wa tatu, ubeti wa tatu.
Ujaze lako bunguu, mshororo wa kwanza ubeti wa nne.

Pia shairi la *Jisahhishe; Malenga wa ziwa kuu, uk 69,* lina uborongaji sarufi kama;

Wanyonge kuwaonea, katika kibwagizo.
Bunadama kwa kupima, mshororo wa pili ubeti wa pili
Wanyonge kusaidia, mshororo wa kwanza, ubeti wa tatu
Mnyonge ngalilia, mshororo wa kwanza ubeti wa nne.
Kote naona udma, mshororo wa pili ubeti wa nne.
Wanyonge kuwatumia, mshororo wa kwanza ubeti wa tano.
Za unyonge kwenea, mshororo wa kwanza ubeti wa sita.

Katika shairi la *Nimpe Mama Zawadi Gani; Malenga wa ziwa kuu, uk 107,* kuna

Iwe ni yake fidia, katika kibwagizo
Tumbo lake nakalia, mshororo wa kwanza ubeti wa pili.
Mate kwake ninatema, mshororo wa kwanza ubeti wa tatu.
Kinyeshi namtupia, mshororo wa pili ubeti wa tatu
Chakula hakuninyima, mshororo wa tatu ubeti wa tatu.
Kanipa nyingi huduma, mshororo wa tatu, ubeti wa saba.
Ya kumpa sijajua, mshororo wa tatu ubeti wa sita.
Nawapungia kwaheri, mshororo wa kwanza ubeti was aba.
Swali langu nawaachia, mshororo wa pili ubeti was aba.
Jibu lenu nangojea, mshororo wa tatu ubeti was aba.

Katika shairi la *Jipu; Sauti ya dhiki, uk 7,*

Kwani ni muhimu hayo, mshororo wa pili, ubeti wa kwanza.
Moyoni furaha huna, mshororo wa kwanza ubeti wa pili.
Yaujuwa wangu moyo, mshororo wa tatu ubeti wa pili
Kamwe sipati usono, mshororo wa pili ubeti wa tatu
Ni mingi mno miezi, mshororo wa pili ubeti wan ne.
Kubwa tumaini langu, mshororo wa mwisho ubeti wan ne.
Kutwa kuwa yangu kazi, mshororo wa pili, ubeti wa tano
Kutimu yake siku, mshororo wa kwanza ubeti wa saba.
Baada ya yote haya, mshororo wa kwanza ubeti wa kumi na moja.

Katika shairi la *Kufu Ya Umalenga; Malenga wa ziwa kuu, uk 156,*

Kaida sipigi chenga, mshororo wa pili ubeti wa saba.
Shairi na tia nanga, mshororo wa pili ubeti wa kumi
Umalenga na subiri mshororo wa pili ubeti wa kumi

Katika shairi *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34,*

Ziwate jeuri zako, mshororo wa tatu ubeti wa kwanza.
Viumbe na zao nyoyo, mshororo wa pili ubeti wa tatu.
Nasumbuwa wangu moyo mshororo wa pili ubeti wa nne

Katika shairi la *Lilokuudhi Ni Lipi?; Sauti ya dhiki, uk 15,*

Baruwa yako kupata, mshororo wa pili ubeti wa nane
Hiyo si yako tabia mshororo wa kwanza ubeti wa tisa

Shairi la ***Muwerevu Hajinyowi; Malenga wa ziwa kuu, uk 29,***

Na hicho chako kiburi, mshororo wa pili ubeti wa nne

Shairi la ***Lipi-Litakalokuwa? ; Sauti ya dhiki, uk 38,*** lina;

Bure lisitusumbuwe, mshororo wa pili ubeti wa nne.

Katika shairi la ***Kizazi Cha Fedheha; Malenga wa ziwa kuu, uk 60,*** kuna;

Yake mali, katika mshororo wa pili ubeti wa kwanza.

Kwake halali, mshororo wa tatu ubeti wa pili

Nyuma habaki, mshororo wa pili ubeti wa tatu

Njia hashiki, mshororo wa pili ubeti wan ne

Yenu amali, mshororo wa kwanza ubeti was aba.

Katika shairi la ***Mwanadamu Si Mtu; Malenga wa ziwa kuu, uk 51***

Ana kingi kisirani, mshororo wa pili ubeti wa pili.

Kwa Adamu kutokea, mshororo wa pili, ubeti wa tano.

Njia njema kupitia, mshororo wa pili ubeti wa sita.

Katika shairi la ***Siwi Nao; Malenga wa ziwa kuu, uk 49,***

Kwangu hawako” mshororo wa tatu ubeti wa kwanza

Kwao jitengeni, mshororo wa tatu ubeti wa tatu

Maoana masikio, mshororo wa pili ubeti wan ne

Vya kwake nyumbani, mshororo wa tatu, ubeti wa tano

Kwangu ni mwiko, mshororo wa kwanza ubeti wa sita.

Mashairi yote kumi na tano ya Kiswahili yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu yalikuwa na uborongaji sarufi. Kwa upande wa Kiganda mbinu hii haikujitokeza kwa kuwa hakuna haja ya kuitumia kwa vile hawazingatii vina katika utunzi wao wa mashairi. Washairi wa Kiswahili huzingatia sana uborongaji sarufi kwa kuwa hutaka baadhi ya maneno yatokee mwishoni na hivyo kusawazisha vina. Kwa kuwa mashairi ya Kiganda hayazingatii vina,

mtunzi huwa hana haja ya kuboronga sarufi. Kwa hivyo sarufi yao kwa kiwango kikubwa hubaki kama ilivyo.

Jambo la kutokuwepo kwa uborongaji sarufi katika ushairi wa Kiganda hufanya ushairi wa Kiganda kueleweka moja kwa moja. Hufanya sarufi inayotumika kuonekana na kukaribiana sana na ya lugha ya nathari ambayo ni rahisi kwa mwanafunzi. Hii ni sababu mojawapo kwa nini ushairi wa Kiganda ni rahisi kwa wanafunzi wa Kiganda. Hauna sarufi changamano kama ule wa Kiswahili. Upande wa Kiswahili mashairi yote kuwa na uborongaji sarufi inamanisha kuwa huwa na sarufi changamano ambayo huwashinda wanafunzi kuielewa. Ni mhimu kukumbuka kuwa hawa wanafunzi ambao huchambua mashairi haya nchini Uganda wilayani Mukono, huanzia somo la Kiswahili katika kidato cha kwanza na huwa ni mara yao ya kwanza kukumbana na ushairi wa Kiswahili wanapojiunga na kidato cha tano. Pia huwa bado wanajifunza sarufi ya kawaida ya Kiswahili. Mwanafunzi ambaye hajajifunza sarufi ya kawaida bila shaka atakuta ugumu na sarufi iliyoborongwa. Hii ni sababu mojawapo ya utendaji mbaya katika mtihani wa ushairi wa Kiswahili.

4.3.3 Tabdila

Sekoro (1987) anaeleza tabdila kama kubadilisha tahajia ya neno hasa silabi ya mwisho ya mwisho ili kusawazisha urari wa vina katika vipande vya shairi au kusawazisha mizani katika mshororo. Katika mashairi yaliyoshughulikiwa, tabdila ilijitokeza kama ifuatavyo;

Shairi la *Lilokuudhi Ni Lipi?; Sauti ya dhiki, uk 15,*

Ndoo, mshororo wa pili ubeti wa kwanza

Sinifite hata moyo, mshororo wa tatu ubeti wa kwanza na pia katika kibwafizo.

Sito juwa, mshororo wa pili ubeti wa nne.

Miswamaha, mshororo wa tatu ubeti wa tano

Sishi kudata, mshororo wa tatu, ubeti wa nane.

N'eleza, mshororo wa tatu ubeti wa tisa.

Ituza, mshororo wa kwanza ubeti wa kumi na moja.

Niletaya kwa upesi, mshororo wa pili ubeti wa kumi na moja.

Sijifai, mshororo wa tatu ubeti wa kumi na tatu.

Katika shairi la *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34,*

Ziwate ubeti wa kwanza.

Ndiya ubeti wa kwanza.

Nambiya, ubeti wa sita na wa saba

Katika shairi la *Lilokuudhi Ni Lipi?; Sauti ya dhiki, uk 15,*

Baruwa, katika mshororo wa pili ubeti wa sata na wa nane mfululizo.

Katika shairi la *Kufu Ya Umalenga; Malenga wa ziwa kuu, uk 156,* kuna

Mawala badala ya *Mwala*, mshororo wa tafu ubeti wa tisa.

Katika shairi la *Muwerevu Hajinyowi; Malenga wa ziwa kuu, uk 29,*

Muwerevu katika labwagizo.

Maivu mshororo wa tatu ubeti wa tatu

Uiwafe ndiya, ubeti wa tano.

Kumvundu, ubeti wa tano.

Mbiti ubeti wa tano.

Katika shairi la *Semani Wenye Kusema; Sauti ya dhiki, uk 28,*

Semani, katika kibwagizo

Mato, mshororo wa kwanza ubeti wa tano

Nafiye, mshororo wa pili ubeti wa sita.

Katika shairi la *Yatakoma; Malenga wa ziwa kuu, uk 30*

Uwa (ua), mshororo wa pili ubeti wa pili

Zakwe tashididi, mshororo wa tatu ubeti wa pili na pia katika mshororo wa kwanza ubeti wa tatu.

Kwa moyo mmoya mshororo wa pili ubeti wa nne.

Katika shairi la *Lipi-Litakalokuwa? ; Sauti ya dhiki, uk 38,*

Lataka naliwe, mshororo wa kwanza ubeti wa nne.

Mashairi nane ya Kiswahili kati ya yale kumi na tano yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu, yametumia tabdila. Tabdila hutumika sana katika ushairi wa Kiswahili wa kimapokeo kwa kuwa husaidia malenga kufikisha idadi ya mizani na kusawazisha vina vya mshororo. Kwa hivyo ni mbinu mhimu sana katika ushairi wa Kiswahili. Upande wa Kiganda, mbinu hii

haikujitokeza katika shairi hata moja, kwa kuwa katika ushairi wa Kiganda hakuna usawazishaji wa vina wala wa mizani kwa hivyo huwa hakuna haja ya malenga kubadilisha tahajia ya neno lolote katika utunzi wake.

Ubadilishaji wa tahajia za maneno hufanya maneno kuonekana mapya kwa wanafunzi hasa wanafunzi wilayani Mukono ambao bado huwa wanajifunza lugha ya Kiswahili kwa hivyo neno linapobadilishwa kidogo tu, huonekana kama mpya kwao kwa hivyo huwachanganya katika uchambuzi wao. Hii ni sababu mojawapo kwa nini ushairi wa Kiganda ambao hauna mbinu hii ni rahisi kwa wanafunzi kuuelewa kuliko ushairi wa Kiswahili. Ni sababu mojawapo kwa nini ushairi wa Kiganda unatendwa vizuri katika mitihani ya kitaifa kuliko ushairi wa Kiswahili. Wanafunzi wa Kiswahili hupata ugumu katika uelewaji wa maneno yanapobadilishwa kitabdila.

4.3.4 Mazda

TUKI (2021) inaeleza mazda kama kuongeza silabi katika neno ili kisawazisha idadi ya mizani. Yaani neno hurefushwa ili kuweza kufikisha idadi fulani ya mizani katika mshororo. Utafiti huu ulipata mbinu hii katika mashairi yafuatayo;

Katika *Siwani Ukuu; Malenga wa ziwa kuu, uk 43,*

Maguu, mshororo wa tatu, ubeti wa kwanza

Mashekuu, mshororo wa tatu, ubeti wa pili

Shafuu, mshororo wa tatu ubeti wa nne

Katika *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34,*

Enenda, mshororo wa kwanza ubeti wa kwanza.

Mbinu hii pia inajitokeza katika mashairi ya Kiswahili pekee. Mbinu hii inarefusha maneno na kuyafanya yaonekane tofauti ama mapya hasaa kwa wanafunzi wilayani Mukono ambao bado wanajifunza msamiati wa Kiswahili. Wanafunzi hawa hawajajifunza vizuri msamiati wa kawaida lakini katika ushairi wa Kiswahili wanatarajiwa kujifunza msamiati huu ambao umebadilishwa kitahajia na kuongezewa herufi. Hii ni sababu mojawapo kwa nini wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili huutenda vibaya ikilinganishwa na wale wa Kiganda katika mitihani ya ushairi ya kitaifa. Wanafunzi hawa huwa hawajapata uzoefu wa kutosha wa Kiswahili. Kwa hivyo neno unapofanyiwa mabadiliko yoyote ingawa kidogo, huwachanganya. Ushairi wa Kiganda hauna mbinu hii kwa kuwa hauna haja na usawa wa vina na mizani. Hili hufanya maneno ya ushairi wa Kiganda kubaki kama yalivyo na rahisi kueleweka kwa wanafunzi.

Uchambuzi wa mitindo hii ya uhuru wa mashairi ambayo inapatikana katika ushairi wa Kiswahili tu kama; inkisari tabdila na uborongaji sarufi vilichambuliwa kwa kutumia nadharia ya umitindo. Uteuzi wa kauli, katika uborongaji na maneno katika inkisari au tabdila viliangaziwa na athari za mitindo hii katika kufikisha ujumbe kwa hadhira kuonyeshwa. Iligunduliwa kuwa matumizi haya ya uhuru wa mashairi yanaweza kufanya uelewaji wa ujumbe kuwa mgumu ingawa pia yanarembesha muundo wa shairi.

Pia nadharia ya muundo ilitumika katika uchambuzi wa uhuru wa mashairi kaungazia uhuru huu kama vijenzi vyenye mchango katika kuunda mshororo na beti za mashairi. Pia mchango wake katika umbo, mitindo na maudhui au ujumbe wa ushairi kuonyeshwa. Uhuru huu humpa malenga fursa ya kurembesha muundo wa shairi, kutoa ujumbe wake kwa njia ya kisanaa huku akitumia mitindo hii inayofinyangwa kwa usanii. Hata hivyo ingawa inarembesha shairi kiumbo, utafiti huu ulitambua kuwa yaweza kutatiza upitishaji ujumbe kwa hadhira.

4.3.5 Mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza mtindo wa ushairi wa Kiswahili

Lugha inayotumika katika ushairi wa Kiganda kwa jumla ni lugha ya msamiati rahisi. Yaani msamiati ambao ni rahisi kueleweka kwa mwanafunzi. Jambo hili hufanya ushairi wa Kiganda kuwa rahisi kuchambua na kuelewa kwa mwanafunzi. Lugha ambayo inatumika katika ushairi wa Kiganda inakaribiana sana na lugha ya nathari. Hili huifanya kuwa lugha rahisi kueleweka kwa wanafunzi. Hii ni sababu mojawapo kwa nini wanafunzi wa ushairi wa Kiganda wanatenda vizuri katika mitihani ya kitaifa ya ushairi.

Upande wa Kiswahili, mtindo wa lugha unaotumika ni wa lugha ya mkato, tena nzito sana yenye msamiati mgumu. Jambo hili huifanya iwe ngumu kwa wanafunzi ambao wanachambua mashairi ya Kiswahili hasa nchini Uganda wilayani Mukono. Wanafunzi hawa wanaofanya somo hili la ushairi huwa bado wanajifunza lugha ya Kiswahili kwa hivyo msamiati huu mpya huwa mgumu kwao kuuchambua na kuelewa kimaana. Pia maneno yanayotumika katika ushairi wa Kiswahili hubadilishwa kidogo. Msamiati hubadilishwa kitabdila, kiinkisari na kimazida. Hili hufanya lugha hii ya ushairi na msamiati wake iwe mpya kwa wanafunzi ambao bado wanajifunza lugha ya kawaida. Na mwishowe hili huwaathiri katika uchambuzi na uelewaji wa maana ya ushairi wa Kiswahili na kuathiri utendaji wao katika mitihani wa kitaifa.

Ikiwa ushairi wa Kiganda ni rahisi kwa kuwa unatumia msamiati ulio rahisi kueleweka, inamanisha kuwa mwalimu wa Kiswahili akiwarahisishia wanafunzi msamiati unaotumika, ushairi utakuwa rahisi. Awafafanulie maana ya msamiati kwa mapana na pale inapowezekana, awaeleze maana za maneno hayo kwa lugha ya mama yaani Kiganda. Pia lugha ya mkato ambayo inatumika katika mashairi ya Kiswahili irahisishwe kwa kuwaelezea wanafunzi kwa lugha ya nathari. Pia wanafunzi wanaweza wakawekwa kwenye makundi ili wasaidiane kuandika beti za mashairi kwa lugha ya nathari. Jambo hili litawasaidia kufikiria kwa kina na kufanya utafiti wa kina kuhusu msamiati na maana ya virai na sentensi kinathari. Kwa kuwa ushairi wa Kiganda umetuonyesha kuwa wanafunzi wanauelewa vizuri kwa kuwa unatumia lugha ya nathari. Hii ni ishara kuwa wanafunzi huelewa lugha ya nathari vizuri kuliko lugha ya mkato. Kwa hivyo mwalimu akiwasaidia kuyaelewa mashairi kinathari, yatakuwa rahisi kwao kuyaelewa kama ilivyo kwa Kiganda.

Pia mitindo ya matumizi ya lugha yasiyo ya kawaida kama; tabdila, inkisari na mazda vifafanuliwe vizuri kwa wanafunzi. Mwalimu wa ushairi wa Kiswahili ahakikishe kuwa ameonyesha mwanafunzi msamiati ambao ulibadilishwa katika uasili wake. Amsaidie mwanafunzi kujua neno lilivyokuwa katika uasili wake kabla ya kubadilishwa. Hili litamsaidia na kumrahisishia mwanafunzi uelewaji wa maana ya shairi kama ilivyo kwa ufunzaji wa ushairi wa Kiganda ambao hautumii vipengele kama tabdila inkisari na mazda. Kutokana na hii, ushairi huu huwa rahisi kwa wanafunzi. Kwa hivyo, wanafunzi wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili wakirahisishwa vipengele hivi, wataelewa vizuri maana ya mashairi ya Kiswahili.

Pia ushairi wa Kiswahili hutumia mtindo wa uborongaji sarufi ambapo mtindo wa kawaida wa sarufi hubadilishwa. Upande wa Kiganda, sarufi ya kawaida hutumika. Kwa hivyo sarufi ya ushairi wao huwa si tofauti na ile ambayo wanafunzi wamezoea na kwa hivyo kuchambua na kuchanganua ujumbe katika mashairi ya Kiganda huwa ni rahisi kwa wanafunzi wa ushairi wa Kiganda kuliko wale wa ushairi wa Kiswahili.

Pia lugha ya ushairi wa Kiganda ni lugha sanifu tu, yaani watunzi wa mashairi ya Kiganda huzingatia lahaja sanifu ya Kiganda tu. Upande wa Kiswahili, watunzi huchanganya lahaja. Mchanganyiko huu wa lahaja hufanya uelewaji wa mashairi kuwa changamano kwa wanafunzi wa Uganda ambao huwa wamejifunza lahaja sanifu tu. Kwa wanafunzi wa Kiganda utumiaji wa lahaja sanifu tu hurahisisha ushairi wao kwa kuwa huwa wanajifunza lahaja hiyo hiyo sanifu ambayo mashairi hutumia. Wanafunzi wa wilayani Mukono

(Kyagwe) wangepata ugumu kuelewa lahaja ya wilayani Masaka (Buddu). Kwa hivyo jambo hili hurahisisha ujifunzaji wa ushairi wa Kiganda. Lahaja sanifu huwarahisishia wanafunzi wa Kiganda uelewaji wa mashairi na upande wa Kiswahili utumiaji wa lahaja zisizo sanifu huchanganya wanafunzi.

Mwalimu wa kiswahili anaweza kutumia uwepo wa lahaja tofauti tofauti katika kiganda kuwasaidia wanafunzi kuelewa kuwa pia kuna lahaja hizi katika Kiswahili pia. Vile vile awaelezee wanafunzi kuwa pia kuna lahaja hizi katika Kiswahili pia kama ilivyo kwa kiganda. Awaelezee wanafunzi kwa nini watunzi wa Kiswahili wanatumia lahaja. Awaelezee maana za maneno ya kilahaja ambayo yametumika katika mashairi kwa Kiswahili sanifu. Hili litatoa tatizo la msamiati wa kilahaja unaotumika na kuwasababishia wanafunzi ugumu.

Pia mashairi ya Kiswahili huchanganya Kiswahili cha kale na cha sasa. Jambo ambalo halifanywi katika mashairi ya Kiganda. Jambo hili hufanya ushairi wa Kiswahili mgumu kwa wanafunzi wilayani Mukono kuelewa. Na hufanya ushairi wa Kiganda rahisi kwa wanafunzi. Hili hufanya ushairi wa Kiganda utendwe vizuri katika mitihani ya kitaifa. Wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili nchini Uganda hawajakuwa kimsamiati kwa hivyo uchanganyaji wa msamiati wa sasa na wa kale huwachanganya wanafunzi.

Kwa hivyo mwalimu wa ushairi wa Kiswahili lazima awaelezee wanafunzi wa Kiswahili historia ya lugha ya Kiswahili. Afafanue mabadiliko ya kimsamiati ambayo lugha ya Kiswahili imepitia kwa kutoa mifano ya msamiati ambao umebadilika katika nyakati mbali mbali hadi ulivyo sasa hivi. Pia afafanue mabadiliko katika kanuni hizi ambayo yametokea katika viwango tofauti tofauti hadi sasa. Wanafunzi pia waelezwe kuwa msamiati wa Kiswahili uliathiriwa sana na lugha za kigeni. Pia virai na sentensi viliathiriwa na lugha za kigeni. Kuna msamiati ambao hautumiwi sana siku hizi kwa kuwa watu wanatumia sana msamiati wa mkopo.

Kihore (1984) anasema kuwa ushairi wa Kiswahili na lugha ya Kiswahili kwa jumla vimekuwa vinachangiwa na lugha ya Kiarabu. Mashairi ya kwanza na maandiko yote yaliandikwa kwa hati ya kiarabu. Pia msamiati mwingi ulikopwa kutoka Kiarabu hadi Kiswahili. Kwa hivyo baadhi ya msamiati wa Kiswahili cha kale ulipotea na maneno mengine yakabadilika.

Pia kulingana na Nyangwine (2009) baada ya kuja kwa wazungu, pia nao walichangia katika kubadilisha msamiati na tahajia zake. Katika kutunga kamusi na vitabu vya Kiswahili,

wazungu walifuatia kanuni za lugha zao za kimaandishi, kisarufi na tahajia. Kutokana na hii, lugha ya Kiswahili ilipata mabadiliko kidogo.

Kwa hivyo mwalimu wa Kiswahili anastahili kumwelezea mwanafunzi mwanafunzi wa ushairi wa Kiswahili historia hii na kumtolea mifano mwafaka ili kumrahisishia uelewaji wa msamiati wa kale katika ushairi wa Kiswahili. Uelewaji wa msamiati hurahisishia mwanafunzi uelewaji wa shairi zima kama ilivyo kwa wanafunzi wa ushairi wa Kiganda. Ingawa mashairi ya Kiganda hutumia msamiati wa kale katika mashairi, lugha ya Kiganda pia imekuwa inabadilika badilika kimsamiati na kanuni za kisarufi zimekuwa zinabadika badilika. Kwa hivyo, mwalimu wa Kiswahili anaweza kutumia mifano kutoka lugha ya Kiganda na kuwasaidia wanafunzi kuelewa dhana ya msamiati wa kale na wa sasa. Hivyo kuwarahisishia wanafunzi uelewaji wa Kiswahili ambacho hutumia kikale.

Jedwali 4.1: Msambao wa Mbinu katika Mashairi

Mbinu	IDADI YA MASHAIRI AMBAMO MBINU INAJITIKEZA	
	Kiswahili	Kiganda
Methali	3	1
Nahau	15	11
Tashibiha	3	6
Tanakali sauti	3	1
Mazda	15	00
Nidaa	1	5
Balagha.	2	10
Tabdila	15	00
Majazi	10	02
Inkisari	15	00
Kuboronga sarufi	15	00
Kejeli	02	06
Tafsida	02	06
Chuku	05	01
Uhaishaji	01	08
Utohozi	01	10
Takriri	3	9
Ndoto	01	01
JUMLA	157	77

Asili: Kutokana na matokeo ya utafiti huu (2021)

Kulingana na jedwali hili, ushairi wa Kiganda unatumia nusu ya mbinu ambazo ushairi wa Kiswahili unatumia. Hii ni ishara kuwa mashairi ya Kiswahili yanatumia sana mbinu za utunzi. Kulingana na walimu walioshiriki katika utafiti huu, baadhi ya mbinu huwa ngumu kwa wanafunzi kuzielewa. Hii ni sababu mojawapo kwa nini ushairi wa Kiswahili huwa

mgumu kwa wanafunzi kuuelewa. Kadri mbinu zinavyokuwa nyingi, ndivyo ujumbe unavyokuwa mgumu kueleweka kwa kuwa baadhi ya mbinu si rahisi kwa wanafunzi kuelewa. Kwa hivyo mwalimu wa ushairi wa Kiswahili lazima awekee msisitizo ufafanuzi wa maana wa mbinu zinazotumika katika mashairi ili wanafunzi waweze kuzielewa na kwa hivyo kuwarahisishia uelewaji wa ushairi.

Hii inaonyesha kuwa mashairi ya Kiganda yanatumia mbinu chache kuliko yale ya Kiswahili. Hilo huyafanya yawe rahisi kueleweka kwa wanafunzi. Walimu wote walikiri kuwa mbinu za lugha huwatatiza wanafunzi katika uchambuzi wa mashairi. Kwa mfano ni vigumu kwa mwanafunzi kuchambua na kuelewa maana ya methali kuliko kuelewa maana ya kirai cha kawaida. Kwa hivyo wingi wa mbinu hufanya shairi pia kuwa changamano na gumu kwa wanafunzi kuelewa.

Pia asilimia kubwa ya mbinu ambazo zinatumiwa katika ushairi wa Kiswahili ni zile ambazo walimu walisema kuwa zinawatatiza wanafunzi wao. Ilihali zile zinazotumiwa kwa Kiganda ni zile ambazo walisema kuwa ni rahisi kwa wanafunzi wao kuelewa. Kama jedwali lifuatalo linavyoonyesha.

Jedwali 4.2: Maoni ya Walimu Kuhusu Ugumu na Urahisi wa Mbinu kwa Wanafunzi

Mbinu	IDADI YA WALIMU WALIOSEMA KUWA MBINU NI RAHISI AMA NGUMU KWA WANAFUNZI			
	Kiswahili		Kiganda	
	Ngumu	Rahisi	Ngumu	Rahisi
Methali	5	0	5	0
Nahau	5	0	4	1
Tashibiha	0	5	0	5
Tanakali sauti	3	2	5	0
Mazda	5	0	-	-
Nidaa	4	1	3	2
Balagha.	0	5	0	5
Tabdila	4	1	-	-
Takriri	1	4	0	5
Majazi	0	5	1	5
Inkisari	5	0	-	-
Kuboronga sarufi	5	0	-	-
Kejeli	3	2	4	1
Tafsida	0	5	0	5
Misemo	3	2	4	1
Uhaishaji	1	4	0	5
Utohozi	1	4	0	5

Asili: Kutokana na matokeo ya utafiti huu (2021)

Mitindo ambayo walimu walisema kuwa ni migumu, ndiyo inajitokeza sana katika mashairi ya Kiswahili. Hii ni sababu mojawapo kwa nini wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili wanatenda vibaya katika mtihani wa ushairi wa Kiswahili. Kama ukilinganisha **jedwali 4.2** na **jedwali 4.2**, utaona kuwa mbinu ambazo zinajitokeza sana katika mashairi ya Kiswahili ni zile ambazo walimu walisema kuwa huwa ngumu kwa wanafunzi wao kuzielewa. Na zile ambazo waisema kuwa ni rahisi ndizo zinazojitokeza sana katika mashairi ya Kiganda. Hii ni sababu mojawapo kwa nini ushairi wa Kiswahili huwa mgumu kwa wanafunzi kuliko ushairi wa Kiganda.

Mashairi ya Kiganda yanazingatia sana ujumbe kuliko urembo wa lugha. Katika upande wa Kiswahili, mashairi huzingatia sana urembo wa shairi na lugha yake kiasi kwamba ujumbe huwa mgumu kueleweka. Kwa upande wa Kiganda, msisitizo huwekwa kwa ujumbe na uelewekaji wa ujumbe kwa msomaji. Kwa hivyo kama ilivyo kwa ushairi wa Kiganda. Ushairi wa Kiswahili uwekee msisitizo kwenye ujumbe kuliko lugha. Ushairi wa Kiganda waweza kuchangia kwenye ushairi wa Kiswahili na kuuendeleza kiujumbe. Yaani ushairi wa Kiswahili kama ushairi wa Kiganda uweke msisitizo kwenye ujumbe kuliko urembo na ufinyanzi wa lugha. Ujumbe katika mashairi ya Kiganda huwekwa msisitizo kuliko jambo lingine lolote. Pia huwa unaeleweka moja kwa moja. Kinyume chake ni ujumbe katika ushairi wa Kiswahili ambao huwa umefichama katika urembo wa lugha. Yaani lugha hupewa uzito mwingi sana ambao huubeba ujumbe na kuuficha ama kuufanya mgumu kueleweka. Tahajia za maneno huundwa upya, sarufi yenyewe hupangwa upya ili kulipa shairi urembo. Jambo hili hutatiza uwelewaji wa ujumbe.

Kwa hivyo kama ilivyo kwa ushairi wa Kiganda, lugha yaweza kupambwa lakini ujumbe ndio sababu kwa nini shairi huandikwa. Yani lengo muhimu la kuandika shairi ni kupitisha ujumbe kwa hadhira si kutumia mbinu za lugha. Kwa hivyo ushairi wa Kiswahili uweke msisitizo kwenye ujumbe kuliko lugha kama ilivyo kwa ushairi wa Kiganda.

Pia ushairi wa Kiganda waweza kupitisha utumiaji wa lahaja moja katika utunzi wa mashairi kwa ushairi wa Kiswahili. Kama Kiswahili, Kiganda kina lahaja kadhaa. Kiganda kinachozungumzwa katika eneo la Kyagwe ambapo wilaya ya Mukono ambapo utafiti huu ulifanyika inapatikana ni tofauti kidogo na kile cha Buddu, Busiro, Kyadondo na kadhalika. Inagawa tofauti hizi za kilahaja zipo. Hawatumii lahaja yao katika utunzi wa mashairi kama ilivyo kwa Kiswahili. Diwani zote zilizoshirikishwa katika utafiti huu, zinazingatia lahaja rasmi. Hili linasaidia kutochanganya wasomaji ambao huenda hawana uzoefu na lahaja kwa

mfano ya kimvita katika Kiswahili. Kwa hivyo watunzi wa Kiswahili kama wale wa Kiganda pia wanafaa kujifunza tabia ya kutumia Kiswahili sanifu tu katika utunzi wao. Mashairi yote yakitumia lahaja moja, yatakuwa rahisi kwa watu wengi kuelewa na hivyo yatapata hadhira kubwa. Hadhira ikiongezeka ushairi utaendelea. Kadri ushairi unavyovutia na kusomwa na watu wengi ndivyo unavyoendelea.

Ushairi wa Kiswahili waweza kukopa kutoka ushairi wa Kiganda matumizi ya mtindo wa lugha sanifu tu yaani lahaja moja iliyo rasmi katika utungaji mashairi. Utafiti huu umegundua kuwa mashairi yote ya Kiganda yanatumia lahaja moja yaani lahaja rasmi ya Kiganda. Katika mashairi ya Kiswahili, baadhi ya lahaja zinazotumiwa si rasmi. Unakuta maneno kama “Mato” “Mtanga” “Mtana” katika ushairi wa Kiswahili. Ushairi wa Kiswahili ukikopa matumizi ya lahaja sanifu tu, hili litafanya ushairi wa Kiswahili kuwa rahisi kwa wanafunzi kuelewa. Shule zote hufundisha Kiswahili sanifu, na wanafunzi wote na chini Uganda hujifunza lahaja sanifu lakini inapofika kwenye mashairi, wanafunzi wanakumbana na lahaja zisizo sanifu. Hili linawapa ugumu wa kuelewa mashairi ya Kiswahili. Kwa hivyo ushairi wa Kiswahili waweza kukopa kutoka ushairi wa Kiganda utumiaji wa Kiswahili rasmi tu katika utungaji wa mashairi. Jambo hili husaidia kuendeleza ushairi. Ni rahisi ushairi kuendelea ukiwa na mtindo mmoja wa lugha kwa kuwa hurahisisha uelewaji wa ushairi. Watu wengi wanaelewa lahaja sanifu kuliko wanaoelewa lahaja moja kwa hivyo ushairi ukitumia lugha sanifu tu, utakuwa rahisi kwa wanafunzi walio wengi kuelewa.

Vile vile, ushairi wa Kiswahili unatumia mtindo wa lugha ya kikale katika utunzi, tofauti na ushairi wa Kiganda ambao hutumia Kiganda cha kisasa tu. Kwa hivyo ushairi wa Kiswahili waweza kukopa tabia hii. Jambo hili hurahisisha uelewaji wa ujumbe kwa wasomaji. Kwa nini Kiswahili cha kale kitumike kuwaandikia wasomaji wa sasa. Kwa hivyo hili ni funzo zuri kwa malenga wa Kiswahili kutoka kwa malenga wa Kiganda. Ushairi wa Kiswahili ukitumia msamiati wa sasa, utavutia wasomaji wa sasa ambao ndio hadhira lengwa. Hili litaeneza ushairi kwa wasomaji wote badala ya wachache wanaofikiriwa kuwa wenye talanta.

Kwa hivyo ushairi wa Kiswahili, kama ilivyo kwa ushairi wa Kiganda waweza kuachana na mtindo wa lugha ya kale. Kikale kinatumika sana katika mashairi ya Kiswahili swala ambalo linawafanya wanafunzi wapate ugumu katika kuelewa ushairi wa Kiswahili. Katika mashairi ya Kiganda, lugha inayotumika ni ya sasa. Inayoeleweka, kwa wanafunzi ambalo wana chambua mashairi.

Lugha ambayo inatumika katika mashairi andishi ya Kiganda inakaribiana sana na lugha ya nathari. Waweza kusema kuwa lugha ambayo inatumiwa katika mashairi ya Kiganda ni lugha iliyo kati ya lugha mkato na lugha ya nathari. Jambo hili linafanya uelewaji wa mashairi kwa wanafunzi rahisi zaide kuliko wale wananojifunza mashairi ya Kiswahili.. Utafiti huu umegunduwa kuwa wanafunzi wanaelewa lugha ya nathari upesi kuliko lugha ya mkato.

4.3.6 Uhamishaji maarifa kurahisisha ujifunzaji wa mtindo wa ushairi wa Kiswahili

Utafiti huu uligundua kuwa kuna mfanano wa mbinu za utunzi au tamathali za usemi zinazotumika katika ushairi wa Kiswahili na Kiganda. Lakini vilele kuna tofauti. Asilimia kubwa ya mbinu za utunzi zinajitokeza katika mashairi ya lugha zote mbili. Hii ni ishara kuwa mwalimu wa ushairi wa Kiswahili anaweza kutumia ufanano huo kuwarahisishia wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili somo hili. Kwa mfano ili kumfanya mwanafunzi aelewe maana ya methali, aweze kutolewa mfano kutoka lugha yake ya mama-Kiganda. Pia wanafunzi waweza kutolewa mfano wa shairi la Kiganda kwanza na mbinu hizi kuchambuliwa kwanza kutoka shairi la Kiganda ili wajionee jazanda, tashibiha, misemo na kadhalika katika mashairi ya lugha ya mama, kisha badaye wapewe shairi la Kiswahili. Hii huwarahisishia wanafunzi uelewaji wa ushairi wa Kiswahili. Ufanano uliopo waweza kutumiwa na mwalimu kuwaonyesha wanafunzi mambo haya katika lugha yao ya mama. Jambo hili litawarahisishia uelewaji wa ushairi wa Kiswahili.

Kwa kuwa mtindo wa matumizi ya inkisari ni mojawapo ya mitindo ya utunzi inayofanya ushairi wa Kiswahili kuwa mgumu kwa wanafunzi, na kutokuwepo kwake katika ushairi wa Kiganda hufanya ushairi wao kuwa rahisi, Mwalimu wa Kiswahili awaelezee wanafunzi neno asili na jinsi lilivyokatwa na kufupishwa katika inkisari. Mwalimu achukue muda wake na kuwafafanilia maneno haya, kwa kuwaonyesha maneno asili ili wanafunzi wasiaone kama maneno mapya. Vile vile mbinu kama mazda na tabdila zifanyiwe hivi.

Uborongaji sarufi umegunduliwa kama mtindo wa utunzi unaofanya ushairi wa Kiswahili kuwa mgumu. Na kutokuwepo kwake kwa Kiganda hufanya mashairi ya Kiganda kuwa rahisi. Kwa hivyo mwalimu wa Kiswahili atumie mbinu za kufunza zinazowaonyesha wanafunzi sentensi asili hapo inakuwa rahisi kwao kuelewa maana yake.

Pia mwalimu afafanue mtindo wa kutumia msamiati wa kikale kwa kutumia msamiati wa Kiswahili cha sasa, kwa kuwa utafiti huu umegundua kuwa ushairi wa kiganda ni rahisi kwa kuwa hutumia msamiati wa kisasa tu. Ushairi wa Kiswahili hutumia sana msamiati wa kikale ukichanganywa na wa sasa, jambo ambalo hufanya ushairi wa Kiswahili kuwa mgumu. Kwa

hivyo mwalimu akielezea wanafunzi kwa kutumia lugha ya sasa, itafanya ushairi kuwa rahisi kwa wanafunzi. Pia afafanue misamiati ya kilahaja kwa wanafunzi ili kuwarahisishia uelewaji wa maana ya misamiati hiyo.

Pia mwalimu awasaidie wanafunzi kwa kufafanua maana ya shairi kwa lugha ya nathari. Lugha ya nathari ni rahisi kwa wanafunzi kuliko lugha ya mkato. Utafiti huu umegundua kuwa ushairi wa Kiganda hutumia lugha iliyo karibu sana na ya nathari na jambo hili hufanya ushairi wao kuwa rahisi. Kwa hivyo mwalimu wa Kiswahili akitumia lugha ya nathari, ushairi wa Kiswahili utakuwa rahisi kwa wanafunzi.

4.3.7 Ushairi wa Kiganda unavyosahilisha ufunzaji na ujifunzaji wa ushairi wa Kiswahili kimuundo

Utafiti huu pia ulilenga kufafanua jinsi muundo wa ushairi wa Kiganda unavyoweza kuendeleza muundo wa ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji na ujifunzaji. Malenga wa Kiganda hutumia mitindo mbali mbali kujenga muundo wa mashairi ya kiganda. Utafiti huu uliangazia mitindo hiyo na jinsi inavyoweza kuchangia na kuendeleza muundo wa ushairi wa Kiswahili kimuundo kama ifutavyo;

4.3.8 Uchambuzi wa muundo katika mashairi ya Kiganda

Muundo ni jinsi shairi linavyoonekana kiumbo linapoangaliwa kwa macho. Muundo wa ushairi wa Kiswahili hujengwa na mitindo ama kaida kama; ubeti, mishororo, vipande, mizani, vina na kituo/kibwagizo. Huu ni muundo wa mashairi ya kimapokeo. Utafiti huu pia utaangalia muundo wa masivina. Yaani mashairi yasiofuatilia baadhi ya hizi kanuni. Kwanza tuangalie muundo wa mashairi ya Kiganda yaliyoshughulikiwa kisha tuangalie ya Kiswahili. Ifuatayo ni mitindo inayotumiwa na malenga wa kiganda na Kiswahili katika kuunda mashairi yao.

4.3.9 Ulinganishaji wa muundo wa ushairi wa Kiganda na wa Kiswahili

Utafiti huu ulilinganisha na kulinganua muundo wa mashairi ya Kiganda na ya Kiswahili. Utafiti huu uligundua kuwa kuna kufanana na kutofautiana kama ifuatavyo;

4.3.9.1 Mtindo wa vina

Vina ni silabi za mwisho katika kila kipande. Mashairi ya kiganda na Kiswahili yanatumia mtindo wa vina kama ifutavyo;

Vina vya shairi la *Lujuuju; Aboluganda ab'enda emu, uk 21*vinabadilika badilika

Katika shairi la *Buyonjo Zikalina; Aboluganda ab'enda emu, uk 56*, vina vinabadilika badilika

Katika shairi la *Bannakibuga obuyonjo; Balya n'ensekeezi, uk 45* vina vyake vinabadilika badilika

Kwenye shairi la *Okufa nnakku; Aboluganda ab'enda emu, uk 20*, vina vinabadilika badilika

Katika shairi la *Leeta peesa; Aboluganda ab'enda emu, uk 59*, vina vinabadilika badilika

Shairi la *Abakazi kamuli ka looza; Balya n'ensekeezi, uk 8*, vina vinabadilika badilika

Katika shairi la *Mmengo ne Kampala obudde bukedde; Balya n'ensekeezi, uk 58* kuna; vina vinavyobadilika badilika

Shairi la *Nantagwa malambula; Balya n'ensekeezi, uk 30* vina vinabadilika badilika

Katika shairi la *Omusomesa taata; Balya n'ensekeezi, uk 46*, vina vinabadilika badilika

Shairi la *Ensi n'emala ekyuka; Balya n'ensekeezi, uk 41*, vina vinabadilika badilika

Shairi la *Taata abaawo; Balya n'ensekeezi, uk 3*, vina vinabadilika badilika

Shairi la *Obudde Buwungeera; Balya n'ensekeezi, uk 3*, vina vinabadilika badilika

Shairi la *Buganda ejja mu Yuganda ejja; Aboluganda ab'enda emu, uk 40* lina vina vinavyobadilika badilika

Shairi la *Naawe weebuze; Aboluganda ab'enda emu, uk 8* Vina vya ndani na vya nje vya mishororo yote vinabadilika badilika

Upande wa Kiswahili, mashairi yanatumia vina kama ifutavyo;

Shairi la *Kijungu jiko; Malenga wa ziwa kuu, uk 48*, lina vina kama inavyofafanuliwa hapa chini;

Vina vya katikati vina tofaufiana na vile vya nje vinafanana vyote kwa mfano vya kati ubeti wa kwanaza,

.....na

.....na'

.....na

.....li

ubeti wa pili,

.....a

.....a

.....a

.....li

ubeti wa tatu,

.....di

.....di

.....di

.....li

nakadhalika, vile vile vina vya nje huakilishwa na ni sawa yaani,

.....ta

.....ta

.....ta

.....na

Shairi la *Jipu; Sauti ya dhiki, uk 7*, linatumia vina kama ifuatavyo;

Kila ubeti una vina vyake tofauti kwa mfano ubeti wa kwanza vina vya ndani, ni;

.....yo

.....yo

.....yo

.....ni

vya nje ,

.....ni

.....ni

.....ni

.....ya

ubeti wa pili vina vya ndani,

.....na

.....na

.....na

.....yo

vya nje ,

.....yo
..... yo
..... yo
..... na
ubeti wa tatu vya ndani
..... nza
..... nza
..... no

vya nje

..... no
..... no
..... no
..... ya

na kadhalika.

Vina vya shairi la *Lilokuudhi Ni Lipi?*; *Sauti ya dhiki, uk 15*, ni kama ifuatavyo;

Vina vya ndani vinatofautiana, na vina vya nje vinafanana vyote ila tu kina cha mshororo mwisho ambacho kimebadilika katika umbo, nacho ni (“dhi”), kwa mfano ubeti wa kwanza vina vya ndani ..... bu

..... bu
..... bu
..... ya

ubeti wa pili,

.....ko
.....ko
.....ko
.....ya

ubeti wa tatu,

..... za
..... za
..... za
..... ya

na kadhalika, na vile vya nje, huakilishwa na vina kama

..... ya

..... ya

..... ya

..... pi

katika beti kumi na mbili, ubeti wa kumi na tatu dio kuna mabadiliko kama tulivyo sema hapo juu.

Vina vya shairi la *Siwi Nao; Malenga wa ziwa kuu, uk 49*, ni kama ifuatavyo;

Vina vya mwanzo, kati na vya mwisho vina mtiririko yaani vinafana kwa mfano vite vya mwanzo/ kipande cha kwanza ni,

.....o

.....o

.....o

.....ni

, vya kati,

.....ni

.....ni

.....ni

.....ko

vya nje ni,

.....ko

.....ko

.....ko

.....o

katika shairi zima.

Vina vya shairi la *Nimpe Mama Zawadi Gani; Malenga wa ziwa kuu, uk 107*, unafafanuliwa kama hivi;

Shairi hili ni la mtiririko, yaani vina vya ndani vinafanana kikamilifu na vilevile vya nje vinafanana vyote, kwa mfano vya ndani ni;

.....ma

.....ma

.....ma

.....ma

na vya nje ni

.....a

.....a

.....a

.....a

Vina vya shairi la *Semani Wenye Kusema; Sauti ya dhiki, uk 28*, ni kama ifuatavyo;

Vina vya kati kati au vya ndani vinatofautiana na vile vya nje hufanana katika beti zote sita, kwa mfano ubeti wa kwanza, vina vya ndani,

.....mi

.....mi

.....mi

.....mbe

ubeti wa tano,

.....yo

.....yo

.....yo

.....mbe

nakadhalika , lakini vina vya nje vina mfanano mbao ni

.....mbe

.....mbe

.....mbe

.....ma

Vina vya shairi la *Siwani Ukuu; Malenga wa ziwa kuu, uk 43*, ni kama ifuatavyo;

Shairi lina mtiririko yaani vina vya ndani vinafanana na vile vya nje pia vinafanana kwa mfano vya ndani,

.....ka

.....ka

.....ka

.....u

vile vya nje

.....u

.....u
.....u
.....ka

katika beti zote nne.

Shairi la *Kufu Ya Umalenga; Malenga wa ziwa kuu, uk 156*, lina vina kama ifuatavyo;

Vina vya ndani vinafanana na vilevile vya nje pia vinafanana katika beti zote kumi kwa mfano vya ndani ni;

.....nga
.....nga
.....nga
.....ri

na vile vya nje ni;

.....nga
.....nga
.....nga
.....ri

Shairi la *Kizazi Cha Fedheha; Malenga wa ziwa kuu, uk 60*, linatumia muundo kama ifuatavyo;

Vina vya ndani vinafanana vile vile vya nje pia vinafanana katika beti zote tisa kwa mfano vina vya ndani,

.....ki
.....ki
.....ki
.....li
.....ka

vina vya nje,

.....li
.....li
.....li
.....ki

katika shairi nzima.

Shairi la *Mwanadamu Si Mtu; Malenga wa ziwa kuu, uk 51*, lina vina kama ifuatavyo;

Vina vya ndani na vya nje vinafanana katika beti zote, kwa mfano vya ndani ni,

..... a

..... a

..... a

..... tu

vile vya nje,

..... ni

..... ni

..... ni

..... tu

katika beti zote.

Vina vya shairi la ***Jisahihishe; Malenga wa ziwa kuu, uk 69***, ni kama ifuatavyo;

Vina vya ndani katika kila ubeti vinafanana kwa mfano,

..... ma

..... ma

..... ma

..... a

na vilevile vya nje pia vinafanana katika beti zote sita, kwa mfano

..... a

..... a

..... a

..... ma

Vina vya shairi la ***Muwerevu Hajinyowi; Malenga wa ziwa kuu, uk 29***, ni kama ifuatavyo;

Vina vya ndani vinatofautiana ilhali vile vya nje vinafanana vyote, kwa mfano ubeti wa kwanza, vina vya ndani,

..... sha

..... sha

..... sha

..... vu

ubeti wa pili,

..... tu

..... tu

..... tu

..... vu

na kadhalika, lakini vina vyote vya nje katika beti zote tano huakilishwa na vina kama,

..... vu

..... vu

..... vu

..... we

Vina vya shairi la *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34*, ni kama ifuatavyo;

Kila ubeti una vina vyake tofauti kwa mfano ubeti wa kwanza vina vya ndani, ni;

..... ya

..... ya

..... ya

..... ko

vya nje ,

..... ko

..... ko

..... ko

..... ni

ubeti wa pili vya ndani,

..... ki

..... ki

..... ki

..... ri

vina vya nje ,

..... ri

..... ri

..... ri

..... si

ubeti wa tatu vina vya ndani

..... yo

..... yo

..... yo

..... sha

vya nje

..... sha
..... sha
..... sha
..... ya

na kadhalika.

Vina vya shairi la *Yatakoma; Malenga wa ziwa kuu, uk 30* ni kama ifuatavyo;

Shairi limeundwa kwa beti saba. Kila ubeti una vina vyake tofauti, kwa mfano, ubeti wa kwanza, vina vya ndani, ni;

..... yo
..... yo
..... yo

vya nje ,

..... ma
..... ma
..... ma
ubeti wa pili, vina vya ndani,
..... ma
..... ma
..... ma

vya nje

..... di
..... di
..... di

wa tatu ndani

..... di
..... di
..... di

vya nje-

..... ya
..... ya
..... ya

na kadhalika.

Shairi la *Lipi-Litakalokuwa?* ; *Sauti ya dhiki, uk 38*, Ni kama ifuatavyo;

Vina vya ndani katika shairi vinatofautiana na vile vya nje vinafanana kwa mfano, ubeti wa kwanza vina vyake vya ndani, ni;

.....wa

..... wa

..... wa

..... ne

ubeti wa tatu kwa mfano, vina vya ndani,

..... yo

..... yo

..... yo

..... ne

na kadhalika, lakini vile vya nje huwakilishwa na vina kama,

..... ne

..... ne

..... ne

..... lo

katika beti zote nne.

Kulingana na uchambuzi wa hapo juu, mashairi yote ya Kiganda yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu hayakuwa na mtindo wa vina. Vina vya mashairi ya Kiganda vinabadilika badilika kutoka mshororo mmoja hadi mwingine. Uchunguzi zaidi ulionyesha kuwa jambo la vina katika mashairi ya kiganda ni jambo ambalo watunzi hawajishughulishi nalo na linapotokea, hutokea kisdafa tu na mara nyingi hutokea katika ubeti kama mmoja halafu beti zingine zinakuwa na vina vinavyobadilika badilika. Ingawa dhana ya vina kwa jumla inajulikana katika ushairi wa Kiganda, ni jambo ambalo wanajua kuwa lipo kutokana na mashairi ya lugha zingine lakini katika lugha yao hakuna shairi hata moja ambalo limeitumia kutoka mwanzo hadi mwisho. Kwa hivyo, asilimia mia moja ya mashairi ya Kiganda hayana vina. Kwa upande wa Kiswahili mashairi yote yaani asilimia mia moja ya mashairiyaliyoshughulikiwa yalikuwa na vina. Pia mashairi ya Kiswahili yalikuwa na vina vya ndani na vina vya nje. Vina vya baadhi ya mashairi vilikuwa vinabadilika badilika kutoka ubeti mmoja hadi mwingine na mengine yalikuwa na vina vinavyofanana kutoka mwanzo

hadi mwisho. Hili laonyesha kuwa mashairi ya Kiganda na Kiswahili ni tofauti katika muktadha wa vina. Mashairi ya Kiganda hayana vina ilihali mashairi ya Kiswahili yana vina.

Kutokuwepo kwa vina katika mashairi ya kiganda huwarahisishia walimu mchakato wa ufunzaji na kwa wanafunzi ujifunzaji huwa rahisi. Hakuna haja ya kuchambua vina katika mashairi ya kiganda. Jambo hili humpunguzia mzigo na kumrahisishia ujifunzaji. Upane wa Kiswahili, ni lazima uchambuzi wa vina ufanyike kwa mwanafunzi kwa kuwa mashairi ya Kiswahili yana viana.

Pia katika kujaribu kuwa na vina vinavyofanana, malenga hubadilisha tabdila, hubadilisha mpangilio wa sarufi. Jambo hili hufanya ushairi kuonekana kuwa mgumu kwa wanafunzi. Inambidi mwalimu wa Kiswahili kutumia mbinu ya kukariri mashairi haya ili kumfahamisha umuhimu wa vina. Lazima asisitize umuhimu wake ili kuwarahisishia wanafunzi uelewaji wa umuhimu wake. Pia ashirikishe wanafunzi katika uimbaji na ughanaji wa mashairi ili waweze kusikia utamu unaoletwa na vina katika mashairi.

Ingawa mashairi ya kiganda hayana vina, malenga wa kiganda husisitiza mdundo (entunusi) katika mashairi yao. Hili huziba pengo la kutotumia vina, ili walimu kuwarahisishia ujifunzaji wa jambo hili, huwafanya wanafunzi waimbe mashairi ili mdundo huo ujitokeze vizuri. Jambo hili huwarahisishia wanafunzi wa ushairi wa kiganda ujifunzaji.

Utafiti huu uliongozwa na nadharia ya umuundo hasaa mhimili wa kwanza katika uchambuzi wa vina katika ushairi wa Kiganda na Kiswahili. Mhimili huu unasema kuwa fasihi inastahili kuchunguzwa kama muundo mmoja uliojengwa na vipengele tofauti tofauti vinavyoshirikiana katika kujenga kitu kizima. Kwa hivyo mchango wa vina na jinsi mchango huo unavyoweza kukopwa na kutumiwa katika ushairi wa Kiswahili ulichambuliwa na kuonyeshwa hapo juu. Vipengele vya muundo vinachangiana na kuendelezana kama ilivyoonyeshwa katika uchambuzi huu.

4.3.9.2 Kibwagizo

Ni mshororo wa mwisho katika ubeti; kibwagizo hujitokeza kama ifuatavyo katika mashairi ya Kiganda;

Shairi la *Lujuuju; Aboluganda ab'enda emu, uk 21*halina kibwagizo

Shairi la *Bannakibuga obuyonjo; Balya n'ensekezi, uk 45*halina kibwagizo

Shairi la *Okufa nnakku; Aboluganda ab'enda emu, uk 20* halina kibwagizo

Shairi la *Leeta peesa; Aboluganda ab'enda emu, uk 59* halina kibwagizo

Shairi la *Abakazi kamuli ka looza; Balya n'ensekeezi, uk 8* halina kibwagizo

Katika shairi la *Mmengo ne Kampala obudde bukedde; Balya n'ensekeezi, uk 58* halina kibwagizo

Shairi la *Nantagwa malambula; Balya n'ensekeezi, uk 30* halina kibwagizo

Shairi la *Omusomesa taata; Balya n'ensekeezi, uk 46* halina kibwagizo

Shairi la *Ensi n'emala ekyuka; Balya n'ensekeezi, uk 41* halina kibwagizo

Shairi la *Obudde Buwungeera; Balya n'ensekeezi, uk 3* halina kibwagizo

Shairi la *Taata abaawo; Balya n'ensekeezi, uk 3* halina kibwagizo

Shairi la *Buganda ejja mu Yuganda ejja; Aboluganda ab'enda emu, uk 40* halina kibwagizo.

Shairi la *Naawe weebuze; Aboluganda ab'enda emu, uk 8* halina kibwagizo

Upande wa Kiswahili, mashairi yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu yanatumia mtindo wa kibwagizo kama ifuatavyo.

Shairi la *Kijungu jiko; Malenga wa ziwa kuu, uk 48*, lina kibwagizo chake ambacho ni;

“si kazi sitiri hali, tufanyazo waungwana”

Shairi la *Jipu; Sauti ya dhiki, uk 7*, lina kibwagizo tofauti tofauti katika kila ubeti kwa mfano ubeti wa kwanza kibwagizo chake ni *“kwa hivyo fanya makini, upate kuyasikiya”* ubeti wa pili, *“si mwako na wayowayo, uliyonifikiliya”*.

Shairi la *Lilokuudhi Ni Lipi?; Sauti ya dhiki, uk 15*, lina kibwagizo chake ambacho kimetumika katika beti kumi na mbili nacho ni.

“Usinifite nambiya ,lilo kuudhi ni lipi”

Shairi la *Siwi Nao; Malenga wa ziwa kuu, uk 49*, lina kibwagizo ambacho ni;

“Hawamo moyoni, wanye vituko siwi nao”.

Shairi la ***Nimpe Mama Zawadi Gani; Malenga wa ziwa kuu, uk 107***, lina kibwagizo nacho ni “*Kipi cha kumpa mama, iwe ni yake fidia*”?

Shairi la ***Semani Wenye Kusema; Sauti ya dhiki, uk 28***, lina kibwagizo chake,

“*Musijifanye, migombe, semani wenye kusema*”.

Shairi la ***Siwani Ukuu; Malenga wa ziwa kuu, uk 43***, Siwani Ukuu; Malenga wa ziwa kuu, uk 43, lina vibwagizo tofauti kwa mfano ubeti wa kwanza na wa tatu, beti mbili zina vibwagizo vina vyo fanana kwa mfano. “*siwani kwenda juu, hata chini hujafika*” kwa upande mwingine ubeti wa pili na wan ne pia zina vibwagizo vinavyofanana navyo ni, “*siwani kwenda juu, hali chini hujashika.*”

Shairi la ***Kufu Ya Umalenga; Malenga wa ziwa kuu, uk 156***, lina kibwagizo ambacho ni

“*Tunu hii ya johari mwatuzaje umalenga?*”

Shairi la ***Kizazi Cha Fedheha; Malenga wa ziwa kuu, uk 60***, lina kibwagizo chake ambacho ni “Mnaumbuka hamuumbiki”

Shairi la ***Mwanadamu Si Mtu; Malenga wa ziwa kuu, uk 51*** lina kibwagizo ambacho kimerudiwa rudiwa katika kila ubeti.

Shairi la ***Jisahihishe; Malenga wa ziwa kuu, uk 69***, lina kibwagizo hiki; “*Wanyonge kuwaonea, kutenda mwaona vema*”

Shairi la ***Muwerevu Hajinyowi; Malenga wa ziwa kuu, uk 29***, lina kibwagizo;

“*Tangu lini muwerevu akajinyowa mwenyewe!*”

Shairi la ***Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34***, lina vibwagizo tofautitofauti, kwa mfano ubeti wa kwanza kibwagizo ni;

“*Jishughulishe na yako, yangu wayatakiyani?*”

Ubeti wa nne kwa mfano kibwagizo ni,

“*Ngo! Siyapati hayo ni bure najisumbuwa.*”

Shairi la ***Yatakoma; Malenga wa ziwa kuu, uk 30*** lina vibwagizo tofauti tofauti, kwa mfano ubeti wa kwanza kibwagizo chake ni;

“*Ta’wa mbali nayo, ufumwe mtima*” ubeti wa nne

“*Ungalimatiya, si kwamba sipati*”, nakadhalika

Tukiangalia kibwagizo kama mshororo wa nne katika mashairi, baadhi yamashairi ya Kiganda yana mtindo wa vibwagizo, ingawa mashairi mengi ya Kiganda yana mshororo zaidi ya nne. Lakini tukiangalia kibwagizo kama mkarara yani mshororo wa mwisho wa ubeti ambao unarudiwa rudiwa, mashairi ya Kiganda hayana mikarara. Ingawa kuna baadhi ya mashairi ambayo yana mshororo amabayo inarudiwa rudiwa, hii huwa si kama mikarara ya ushairi wa Kiswahili kwa kuwa huweza kujitokeza kihorera na husababishwa na haja ya mtunzi kutaka kusisitiza. Kwa hivyo ushairi wa Kiganda una urudiaji wa mistari lakini hujitokeza kama takiri badala ya mkarara. Dhana ya mkarara haipo kabisa katika ushairi wa Kiganda, mtunzi anapotaka kusisitiza dhana fulani, hutumia takriri ya mshororo badala ya mikarara. Upande wa Kiswahili, takiriri na vibwagizo/mikarara ni tofauti sana. Ingawa urudiaji wa virai na sentensi upo katika mashairi ya Kiswahili, urudiaji/takriri ya sentensi hujitokezazaidikamavibwagizo badala ya takriri ya kawaida. Asilimia kubwa ya mashairi yaliyoshughulikiwa ilikuwa na vibwagizo mwishoni mwa beti. Hii ni tofauti kubwa baina ya ushairi wa kiswahili na Kiganda.

Mhimili wa pili wa nadharia ya umuundo uliongoza uchambuzi wa kibwagizo katika ushairi wa Kiganda na Kiswahili. Mhimili huu unasema kuwa umuundo huchunguza vipengele mbali mbali vya mfumo na muundo kwa kuchunguza jinsi vinavyoshirikiana na kuhusiana katika kukamilisha kazi husika. Kibwagizo huchangia vipengele vingine na kushirikiana navyo katika kuunda mashairi. Vile vile kibwagizo kinaporudiwa rudiwa, huwa kinachangia katika kusisitiza na kuweka wazi maudhui katika ushairi kwa hadhira husika.

4.3.9.3 Vipande

Ni visehemu vya mshororo wa shairi. Mshororo wa shairi waweza kugawanywa katika sehemu tofauti tofauti, hizo sehemu huitwa vipande.

Shairi la *Lujuuju; Aboluganda ab’enda emu, uk 21* lina kipande kimoja

Shairi la *Buyonjo Zikalina; Aboluganda ab’enda emu, uk 56* halina vipande

Shairi la *Bannakibuga obuyonjo; Balya n’ensekeezi, uk 45* halina vipande

Shairi la *okufa nnakku; Aboluganda ab’enda emu, uk 20* halina vipande

Shairi la *Leeta peesa; Aboluganda ab'enda emu, uk 59* mishororo ina kipande kimoja

Shairi la *Abakazi kamuli ka looza; Balya n'ensekeezi, uk 8*halina vipande

Shairi la *Mmengo ne Kampala obudde bukedde; Balya n'ensekeezi, uk 58*halina vipande

Shairi la *Nantagwa malambula; Balya n'ensekeezi, uk 30* lina kipande kimoja

Shairi la *Omusomesa taata; Balya n'ensekeezi, uk 46*halina vipande

Shairi la *Ensi n'emala ekyuka; Balya n'ensekeezi, uk 41*halina vipande

Shairi la *Taata abaawo; Balya n'ensekeezi, uk 3*halina vipande

Shairi la *Obudde Buwungeera; Balya n'ensekeezi, uk 3* halina vipande

Shairi la *Buganda ejja mu Yuganda ejja; Aboluganda ab'enda emu, uk 40*halina vipande

Katika shairi la *Naawe weebuuzi; Aboluganda ab'enda emu, uk 40* Mishororo yote imegawanywa katika vipande viwili

Shairi la *Kijungu jiko; Malenga wa ziwa kuu, uk 48*, lina vipande viwili- ukupwi na utao

Shairi la *Jipu; Sauti ya dhiki, uk 7*, lina vipande viwili yaani ukwapi na utao.

Shairi la *Lilokuudhi Ni Lipi?; Sauti ya dhiki, uk 15*, lina vipande viwili yaani-ukwapi na utao

Shairi la *Siwi Nao; Malenga waziwa kuu, uk 49*, lina vipande vitatu yaani - ukwapi , utao na mwandamizi.

Shairi la *Nimpe Mama Zawadi Gani; Malenga wa ziwa kuu, uk 107*, lina vipande viwili yaani ukwapi na utao

Shairi la *Semani Wenye Kusema; Sauti ya dhiki, uk 28*, lina vipande viwili- ukwapi na utao.

Shairi la *Siwanie Ukuu; Malenga wa ziwa kuu, uk 43*, lina vipande viwili - ukwapi na utao

Shairi la *Kufu Ya Umalenga; Malenga wa ziwa kuu, uk 156*, lina vipande

Shairi la *Kizazi Cha Fedheha; Malenga wa ziwa kuu, uk 60*, lina vipande viwili- ukwapi na utao

Shairi la *Mwanadamu Si Mtu; Malenga wa ziwa kuu, uk 51* lina vipande viwili yaani- ukwapi na utao

Shairi la *Lipi-Litakalokuwa? ; Sauti ya dhiki, uk 38*, lina vipande viwili ukwapi na utao

Shairi la *Jisahihishe; Malenga wa ziwa kuu, uk 69*, lina vipande viwili yaani- ukwapi na utao

Shairi la *Muwerevu Hajinyowi; Malenga wa ziwa kuu, uk 29*, lina vipande viwili- ukwapi na utao.

Shairi la *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34*, ni kama ifuatavyo;

Shairi lina vipande viwili yaani ukwapi na utao

Shairi la *Yatakoma; Malenga wa ziwa kuu, uk 30* lina vipande viwili ukwapi na utao

Mashairi ya Kiganda hayatumii mtindo wa kugawanywa katika vipande. Mishoro yake huwa ni kipande kimoja, baadhi ya mishororo huwa na mikato kati kati, lakini hii hujitokeza kihorera tu si kama ile ya kutenganisha vipande katika mashairi ya Kiswahili. Mikato kati ya mishororo ya mashairi ya Kiganda, hujitikeza kama mikato ya lugha ya nathari badala ya mikato ya kishairi ya kutenganisha vipande. Upande wa Kiswahili, kulikuwa na shairi moja ambalo lilikuwa na vipande vitatu lakini mashairi mengine yote, yalikuwa na vipande viwili. Dhana ya vipande inashikiriwa sana katika ushairi wa Kiswahili. Asilimia mia moja ya mashairi yaliyoshughulikiwa yalikuwa yamegawanywa katika vipande. Hii pia ni tofauti kubwa baina ya mashairi ya kiganda na Kiswahili. Kuna shairi moja katika yale yaliyoshughulikiwa yaani; *Naawe webuuze* ambalo lilikuwa limegawanywa katika vipande viwili. Hata hivyo hili hujitokeza kiasadfa kuliko kimpango. Sehemu ya kwanza mtunzi alikuwa anatanguliza dhana na kukamilisha katika sehemu ya pili, lengo lake halikuwa kutumia vipande. Kwa hivyo vipande ni dhana geni kabisa katika ushairi wa Kiganda.

Ikiwa dhana ya vipande ni geni katika ushairi wa kiganda, inamaanisha kuwa pia ni geni kwa wanafunzi wa Kiswahili ambao ni waganda. Kwa hivyo mwalimu wa ushairi wa Kiswahili anastahili kuliwekea msisitizo na kutoa mifano ya kutosha ili wanafunzi waweze kuelewa.

Kwa kuwa ni jambo geni ambalo halipo kwenye utamaduni wao. Akifanya hivyo, ushairi wa Kiswahili utafunzwa vizuri na hivyo kuendelezwa vizuri. Kutokuwepo kwa vipande katika

ushairi wa Kiganda kwaweza kutatiza uelewa wa mwanafunzi kwa dhana ya vipande katika ushairi wa Kiswahili. Kwa hivyo lazima mwalimu wa Kiswahili alizingatie kwa undani.

Nadharia ya umuundo ambayo huzungumzia uchambuzi wa vijenzi vya muundo wa utungo wa kifasihi. Liliongoza utafiti huu katika kuchambua kijenzi cha mashairi cha vipande. Nadharia hii iliongoza kuangalia mtindo wa ushairi wa kiganda wa kuunda mashairi ambao hauzingatii vipande huku yakilinganishwa na ya Kiswahili ambayo huzingatia vipande. Nadharia ya umuundo, mhimili wa kwanza huangazia jinsi viunzi vya fasihi huweza kuchangiana ili kujenga tungo inayojitegemea ya kifasihi. Hili liliongoza katika kuangazia umuhimu wa vipande katika kujenga mashairi hasaa ya Kiswahili.

4.3.9.4 Mizani

Mizani ni idadi ya silabi katika mshororo wa shairi.

Shairi la *Lujuuju; Aboluganda ab'enda emu, uk 21* lina idadi ya mizani ambayo hailingani

Shairi la *Buyonjo Zikalina; Aboluganda ab'enda emu, uk 56*, lina idadi ya mizani ambayo hailingani

Shairi la *Bannakibuga obuyonjo; Balya n'ensekeezi, uk 45* lina idadi ya mizani isiyolingana

Shairi la *Okufa nnakku ; Aboluganda ab'enda emu, uk 20* lina idadi ya mizani ambayo hailingani katika mishororo

Shairi la *Leeta Peesa; Aboluganda ab'enda emu, uk 59*, lina idadi ya mizani ambayo hailingani

Shairi la *Abakazi kamuli ka looza; Balya n'ensekeezi, uk 8* lina idadi ya mizani ambayo hailingani

Katika shairi la *Mmengo ne Kampala obudde bukedde; Balya n'ensekeezi, uk 58* lina idadi ya mizani ambayo hailingani

Shairi la *Nantagwa malambula; Balya n'ensekeezi, uk 30* lina idadi ya mizani ambayo hailingani.

Shairi la *Omusomesa taata; Balya n'ensekeezi, uk 46* lina idadi ya mizani ambayo hailingani

Shairi la *Taata abaawo; Balya n'ensekeezi, uk 3* lina idadi ya mizani ambayo hailingani

Shairi la *Ensi n'emala ekyuka; Balya n'ensekeezi, uk 41* lina idadi ya mizani ambayo hailingani

Shairi la *Obudde Buwungeera; Balya n'ensekeezi, uk 3* lina idadi ya mizani ambayo hailingani

Shairi la *Buganda ejja mu Yuganda ejja; Aboluganda ab'enda emu, uk 40* lina idadi ya mizani ambayo hailingani

Shairi la *Naawe weebuuze; Aboluganda ab'enda emu, uk 40* lina idadi ya mizani ambayo ni tofauti tofauti katika kila mshororo.

Upande wa Kiswahili;

Shairi la *Kijungu jiko; Malenga wa ziwa kuu, uk 48*, Shairi hili lina mizani kumi na sita katika kila mshororo wa ubeti wake kwa mfano mishororo wa pili katika ubeti wa tatu mizani ni;

"wenye nyama baridi, jorafuni zimenata"

Una mizani kumi na sita

Shairi la *Jipu; Sauti ya dhiki, uk 7*; Shairi hili lina mizani kumi na sita katika kila mshororo wa ubeti, kwa mfano mishororo wa kwanza ubeti wa kwanza.

"Towa taka masikiyo, upulikize uneni"

Una mizani kumi na sita

Shairi la *Lilokuudhi Ni Lipi?; Sauti ya dhiki, uk 15*, Shairi lina mizani kumi na sita katika kila mshororo kwa mfano, mishororo wa kibwagizo

"usinifite nambiya, lilo kuudhi ni lipi"

Una mizani kumi na sita.

Shairi la *Siwi Nao; Malenga wa ziwa kuu, uk 49*, ; Mizani katika mishororo ya kwanza pili na tatu ni kumi na nane, isipokuwa tu, kibwagizo ambacho kina mizani kumi na tano, kwa mfano mishororo wa tatu katika ubeti wa nne,

"msiwe wapueao, onyo na maoni, bila mashiko"

Una mizani kumi na nane

Na kibwagizo chake;

“Hawamo moyoni, wenye vituko, siwi nao

Kina mizani kumi na tano.

Shairi la *Nimpe Mama Zawadi Gani; Malenga wa ziwa kuu, uk 107*; Mizani katika kila mshororo ni kumi na sita kwa mfano mshororo wa tatu katika ubeti wa kwanza.

“*Wazima hata vilema, rai zenu nanuia*”

Una mizani kumi na sita

Shairi la *Semani Wenye Kusema; Sauti ya dhiki, uk 28*, ; Kila mshororo wa ubeti una mizani kumi na sita kwa mfano mshororo wa kibwagizo,

“musijifanye migombe, semani wenye kusema” Una miza ni kumi na sita

Shairi la *Siwani Ukuu; Malenga wa ziwa kuu, uk 43*, Shairi lina mizani kumi na sita katika kila mshororo wa ubeti kwa mfano mshororo wa kwanza ubeti wa kwanza.

“Sioni ulichoshika, upande ule na huu”

Una mizani kumi na sita.

Shairi la *Kufu Ya Umalenga; Malenga wa ziwa kuu, uk 156*, Kila mshororo wa ubeti mmoja una mizani kumi na sita ila tu mshororo wa mwishoni mwa ubeti wanne ambapo una mizani kumi na saba;

“Elami nimejiunga, na wambuji wa ushairi

Una mizani kumi na saba

Mshororo mingine kama vile mshororo wa kwanza katika ubeti wa kwanza yaani ambao umerudiwa rudiwa ina mizani sawa.

Shairi la *Kizazi Cha Fedheha; Malenga wa ziwa kuu, uk 60*, lina mizani ni kumi katika kila mshororo kwa mfano mshororo wa kwanza katika ubeti wa sita.

“*Mnashiriki, mengi laili*”

Una mizani kumi

Shairi la *Mwanadamu Si Mtu; Malenga wa ziwa kuu, uk 51*, lina mizani kumi na sita katika mshororo wake mmoja kwa mfano mshororo wa mwisho mwa kila ubeti,

“Wanadamu sio watu, wenye utu ndio watu”

Una mizani kumi na sita

Shairi la *Lipi-Litakalokuwa? ; Sauti ya dhiki, uk 38*, Ni kama ifuatavyo;

Kila mshororo wa ubeti una mizani kumi na sita kwa mfano mshororo wa mwisho mwa kila ubeti,

“Halitakuwa jingine, ima ndilo au silo “

Una mizani kumi na sita

Shairi la *Jisahihishe; Malenga wa ziwa kuu, uk 69*, lina mizani kumi na sita katika kila mshororo wa ubeti kwa mfano mshororo wa tatu katika ubeti wa tatu.

“waso nacho kuwanyima, sina pa kukimbilia”

Una mizani kumi na sita

Shairi la *Muwerevu Hajinyowi; Malenga wa ziwa kuu, uk 29*, ni kama ifuatavyo;

Kila mshororo wa kila ubeti una vina/ mizani kumi na sita kwa mfano. Mshororo wa kwanza katika ubeti wa kwanza,

“mwenye nacho wajisha sha, wajiona kama .....”

Una mizani kumi na sita

Shairi la *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34*, ni kama ifuatavyo;

Kila mshororo wa ubeti una mizani kumi na sita kwa mshororo wa mwisho katika ubeti wa tano.

“Nisononeke moyoni, upate kufurahika”

Una mizani kumi na sita

Shairi la *Yatakoma; Malenga wa ziwa kuu, uk 30* ni kama ifuatavyo;

Kila mshororo wa ubeti una mizani kumi na mbili kwa mfano, mshororo wa kwanza katika ubeti wa pili.

“Utuwe mtima, na kutabaradi”

Una mizani kumi na mbili

Mashairi ya Kiganda hayazingatii mtindo wa usawa wa idadi ya mizani. Mishororo ya mashairi ya Kiganda ina mizani isiyolingana. Kila mshororo unakuwa na idadi isiyolingana na mwenzake. Kwa upande wa Kiswahili, mashairi ya Kiswahili yanazingatia idadi ya mizani. Utafiti huu ulihusisha mashairi ya kimapokeo, na mashairi ya kimapokeo huzingatia sana idadi ya mizani katika mishororo. Asilimia mia moja ya mashairi ya kiswahili yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu yalikuwa na idadi sawa ya mizani katika mishororo yake. Asilimia mia moja ya mashairi ya Kiganda hayakuwa na mizani sawa.

Hivyo basi mwalimu wa ushairi wa Kiswahili anayewafundisha wanafunzi Waganda, anastahili kuchukua muda na kuwafafanulia vizuri wanafunzi wake swala la mizani kwa kuwa ni swala geni kwao. Pia laweza kutatiza uelewa wao wa ushairi wa Kiswahili. Pia katika kutaka kuzingatia vina malenga hubadilisha tahajia za maneno/ tabdila, huboronga sarufi jambo ambalo laweza kusababisha ugumu katika ushairi wa Kiswahili kuliko wa Kiganda. Kwa hivyo mwalimu wa ushairi wa Kiswahili lazima atoe mifano ya kutosha na kurahisisha dhana hii.

4.3.9.5 Mishororo

Mishororo ni msitari katika shairi. Beti za mashairi huundwa na misitari tofauti tofauti, na misitari hii huitwa mishororo.

Shairi la *Lujuuju; Aboluganda ab'enda emu, uk 21*; Idadi ya mishoro katika kila ubeti inabadilikabadilika, yaani kila ubeti una idadi yake ya mishororo.

Shairi la *Buyonjo Zikalina; Aboluganda ab'enda emu, uk 56*, lina idadi ya mishororo ambayo pia hailingani katika kila ubeti.

Katika shairi la *Bannakibuga obuyonjo; Balya n'ensekeezi, uk 45*, idadi ya mishororo pia inabadilika badilika.

Kwenye shairi la *Okufa nnakku; Aboluganda ab'enda emu, uk 20*, idadi ya mishororo pia hailingani

Katika shairi la *Leeta peesa; Aboluganda ab'enda emu, uk 59*, mishororo hailingani katika beti zote

Katika shairi la *Abakazi kamuli ka looza; Balya n'ensekeezi, uk 8*, idadi ya mishororo katika beti hailingani

Katika shairi la *Mmengo ne Kampala obudde bukedde; Balya n'ensekeezi, uk 58*, idadi ya mishororo pia hailingani.

Kwenye shairi la *Nantagwa malambula; Balya n'ensekeezi, uk 30*, idadi ya mishororo katika kila ubeti inabadilika badilika

Katika shairi la *Omusomesa taata; Balya n'ensekeezi, uk 46*, idadi ya mishororo katika beti pia hailingani

Kwenye shairi la *Ensi n'emala ekyuka; Balya n'ensekeezi, uk 41*, idadi ya mishororo katika beti pia hailingani.

Katika shairi la *Taata abaawo; Balya n'ensekeezi, uk 3*, idadi ya mishororo pia hailingani

Katika shairi la *Obudde Buwungeera; Balya n'ensekeezi, uk 3* idadi ya mishororo pia hailingani

Kwenye shairi la *Buganda ejja mu Yuganda ejja; Aboluganda ab'enda emu, uk 40* idadi ya mishororo pia hailingani.

Shairi la *Naawe weebuuze; Aboluganda ab'enda emu, uk 40* lina beti tano katika shairi hili zina mishororo minne isipokuwa ubeti wa tano ambao una mishororo kumi.

Upande wa Kiswahili, mashairi yaliyoshughulikiwa yalitumia mtindo wa mishororo kama ifuatavyo;

Shairi la *Kijungu jiko; Malenga wa ziwa kuu, uk 48*, limeundwa kwa aina nne za mishororo yaani mwanzo, mloto, mleo na kibwagizo.

Shairi la *Jipu; Sauti ya dhiki, uk 7*, limeundwa kwa mishororo mine katika kila ubeti yaani, mwanzo, molto mleo na mwisho.

Shairi la *Lilokuudhi Ni Lipi?*; *Sauti ya dhiki, uk 15*, ni la tarbia, kwa sababu lina mishororo minne katika kila ubeti. Shairi limeundwa kwa aina nne za mishororo yaani, mwanzo molto, mleo, na mwisho.

Shairi la *Siwi Nao; Malenga wa ziwa kuu, uk 49*, limeundwa kwa aina nne za mishororo mwanzo, mloto mleo, na mwisho.

Muundo wa shairi la *Nimpe Mama Zawadi Gani; Malenga wa ziwa kuu, uk 107*, limeundwa kwa aina nne za mishororo kwa mfano mwanzo, mloto, mleo na kibwagizo. Shairi limeundwa kwa beti saba.

Shairi la *Semani Wenye Kusema; Sauti ya dhiki, uk 28*, ni kama ifuatavyo;

Shairi hili ni la tarbia kwa sababu limeundwa kwa mishororo mine katika kila ubeti. Shairi limeundwa kwa aina nne za mishororo yaani, mwanzo molto, mleo, na mwisho.

Shairi la *Siwanie Ukuu; Malenga wa ziwa kuu, uk 43*, ni kama ifuatavyo;

Shairi hili ni la tarbia kwa sababu limeundwa kwa mishororo minne katika kila ubeti.

Shairi limeundwa kwa aina nne za mishororo yaani mwanzo, mleo, mka na kipokeo

Shairi la *Kufu Ya Umalenga; Malenga wa ziwa kuu, uk 156*, lina mishororo kama ifuatavyo;

Shairi hili ni la tarbia kwa sababu limeundwa kwa mishororo minne katika kila ubeti wake.

Shairi limeundwa kwa aina nne za mishororo yaani mwanzo, molto, mleo na mwisho/kibwagizo

Shairi la *Kizazi Cha Fedheha; Malenga wa ziwa kuu, uk 60*, lina mishororo kama ifuatavyo;

Shairi hili ni la takimisa kwa sababu limeundwa kwa mishororo mitano katika kila ubeti.

Shairi la *Mwanadamu Si Mtu; Malenga wa ziwa kuu, uk 51* lina mishororo kama ifuatavyo;

Shairi hili ni la tarbia, kwa sababu linaundwa kwa mishororo minne katika kila ubeti. Shairi limeundwa kwa aina nne za mishororo yaani, mwanzo mloto, mleo, na mwisho.

Shairi la *Lipi-Litakalokuwa? ; Sauti ya dhiki, uk 38*, Linatumia mishororo kama ifuatavyo;

Shairi ni la tarbia, kwa sababu limeundwa kwa mishororo minne katika kila ubeti

Shairi limeundwa kwa aina nne za mishororo kwa mfano, mwanzo mloto, mleo, na kibwagizo.

Shairi la *Jisahihishe; Malenga wa ziwa kuu, uk 69*, lina mishororo kama ifuatavyo;

Shairi hili ni la tarbia kwa sababu limeundwa kwa mishororo mine katika kila ubeti. Shairi hili limeundwa kwa aina nne za mishororo kwa mifano, mwanzo, mloto, mleo na mwisho au kipokeo

Shairi la *Muwerevu Hajinyowi; Malenga wa ziwa kuu, uk 29*, lina mishororo kama ifuatavyo;

Shairi hili ni la tarbia kwa sababu lina mishororo mine katika kila ubeti.

Shairi limeundwa kwa aina nne za mishororo yaani, mwanzo, mloto, mleo na kibwagizo

Shairi la *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34*, lina mishororo kama ifuatavyo;

Shairi hili ni la tarbia, kwa sababu limeundwa kwa mishororo minne katika kila ubeti

Shairi limeundwa kwa aina nne za mishororo yaani, mwanzo mloto, mleo, na kibwagizo.

Shairi la *Yatakoma; Malenga wa ziwa kuu, uk 30* lina mishororo kama ifuatavyo;

Shairi hili ni la tathilitha, kwa sababu limeundwa kwa mishororo mitatu katika kila ubeti.

Shairi limeundwa kwa aina tatu za mishororo- mwanzo, mloto, mleo.

Mashairi ya Kiganda, yana mtindo wa idadi ya mishororo katika beti kubadilika badilika kutoka ubeti mmoja hadi mwingine wa shairi lile lile. Vile vile hakuna muundo maalumu ambao mishororo ya mashairi ya Kiganda hufuatilia. Baadhi ya mashairi huwa na mikato kati ya mishoro, mengine huwa na mikato mwishoni mwa mshororo yaani ubeti mzima huonekana kama mshororo mmoja wenye vipande ambavyo huwa msitari kivyake kwa mfano shairi la *Obudde Buwungeera; Balya n'ensekezi, uk 3*. Shairi hili lina mikato mwishoni mwa mshororo lakini pia kuna mashairi ambayo hayana mikato wala vituo;

*Obudde buwungeera,
Ssaawa zeewereekerera,
Wanjuba mmulaba akkirira,
Wa, Nabikande gy'alya ebiwata.*

*Kitangaala basindiikiriza,
Kasana kakomekkereza,
Mmunyeenye zirindirira,
N'akeezi kasemberera,
Ng'obudde buwungeera.*

*Obudde buwungeera,
Batambuze basaayirira,
Ow'emmwanyi ayanuulirira,
Bakomazi bafundikira,
Ab'ensejere banoonyereza,
Ng'obudde buwungeera.*

*Obudde buwungeera,
Ekvoto batindikira.
Emimuli gizingululwa.
Kyeggulo kirangirirwa,
Buri butinkuulwa,
Ezotulo zisemberera,
Obudde bwe buwungeera.*

*Obudde buwungeera,
Nsowera ziwummuuzibwa,
Ensiri zeekaaliisa,
N'ebiku bimwenyerera,
Nkukunyi zeesungirira.
Emmese zisooberera,
Ngobudde buwungeera.*

*Obudde buwungeera,
Omusezi asalinkiriza,
Obudde buwungeera,
Nsanyaagize zikungiriza,
Bunyenyenkule busaakaanya,
Nennyonyi zitendereza,
Biwugulu biringiriza,
Biryira bisambagala,
Enkoko zisoonooka,S
Enfo zizeesooka,*

Kwa upande wa Kiswahili, kila ubeti huwa na idadi sawa ya mizani katika kila ubeti. Pia mishororo hugawanywa katika vipande tofauti tofauti. Kwa hivyo kuna tofauti kubwa baina ya ushairi wa Kiswahili na wa Kiganda kuhusu jukumu na muundo wa mishororo katika mashairi ya lugha zote mbili. Hata hivyo, mashairi ya lugha zote yana mishororo ambayo huunda beti zake.

Katika uchambuzi huu, nadharia ya umuundo ilitumika kuchambua mshororo kama kipashio mhimu cha kimuundo na mchango wake katika kuunda umbo zima la mashairi ya Kiganda na Kiswahili kuonyeshwa. Ilitambulika kuwa mishororo ya ushairi wa Kiganda ni kama sentensi za kawaida na kwa hivyo ni rahisi kwa wanafunzi kuichambua. Upande wa Kiswahili, mishororo yake inazingatia kanuni nyingi kama vipande, idadi ya mizani na uwepo wa vina. Mambo haya yanaweza kufanya upitishaji ujumbe kwa hadhira/wanafunzi kutatizika na hivyo kufanya uelewekaji wake kutotokea. Mwalimu wa ushairi wa Kiswahili anastahili kuweka msisitizo kwenye miundo hii katika mishororo na kuifanya ieleweke kwa wanafunzi. Ushairi wa Kiganda unachangia kuonyesha mwalimu wa ushairi Kiganda unachangia kuonyesha mwalimu wa ushairi wa Kiswahili ugumu ambao wanafunzi wake wanaweza wakapata.

4.3.9.6 Muwala

Mashairi ya lugha zote mbili yanaheshimu dhana ya muwala katika kufikisha ujumbe kwa msomaji. Yaani ujumbe wa mashairi ya lugha zote mbili huwa na muwala, yaani mfuatano maalumu wa ujumbe katika shairi. Muwala ni mfuatano wa ujumbe katika shairi kutoka mwanzoni hadi mwishoni, yaani ni mpangilio wa mawazo, mfuatano wa mawazo ili kulipa

shairi maana. Shairi lazima liwe na mpangilio fulani unaoliunda. Ushairi wa lugha zote mbili unaheshimu na kufuatilia dhana hii.

4.3.9.7 Beti

Ni mgao wa vifungu katika shairi, na huwa unajitoshereza. TUKI 2003 wanaeleza kuwa; ubeti ni kifungu chenye kuleta maana kamili katika jumla ya vifungu vilivyomo katika utungo.

Shairi la *Lujuuju; Aboluganda ab'enda emu, uk 21* lina beti 13

Shairi la *Buyonjo Zikalina; Aboluganda ab'enda emu, uk 56*, lina beti sita.

Shairi la *Bannakibuga obuyonjo; Balya n'ensekeezi, uk 45* lina beti nne.

Shairi la *Okufa nnakku; Aboluganda ab'enda emu, uk 20* lina beti saba

Shairi la *Abakazi kamuli ka looza; Balya n'ensekeezi, uk 8* lina beti nne

Katika shairi la **Mmengo ne Kampala obudde bukedde; Balya n'ensekeezi, uk 58** lina beti mbili

Shairi la *Nantagwa malambula; Balya n'ensekeezi, uk 30* lina beti sita

Shairi la *Omusomesa taata; Balya n'ensekeezi, uk 46* lina beti nane.

Shairi la *Ensi n'emala ekyuka; Balya n'ensekeezi, uk 41* lina ubeti mmoja mrefu ambao umepangwa kwa njia ya mishororo isiyoanzia pahala pamoja.

Shairi la *Taata abaawo; Balya n'ensekeezi, uk 3* lina beti tano

Shairi la *Obudde Buwungeera; Balya n'ensekeezi, uk 3*; lina beti tisa

Shairi la *Buganda ejja mu Yuganda ejja Aboluganda ab'enda emu, uk 40* lina beti kumi

Shairi la *Naawe weebuuze; Aboluganda ab'enda emu, uk 40*, lina beti tano katika shairi

Shairi la *Mukama munene* lina beti tisa.

Upande wa Kiswahili;

Shairi la *Kijungu jiko; Malenga wa ziwa kuu, uk 48*, lenyewe limeundwa kwa beti nane

Shairi la *Jipu; Sauti ya dhiki, uk 7*, limeundwa kwa beti kumi na mbili.

Shairi la *Lilokuudhi Ni Lipi?*; *Sauti ya dhiki, Lilokuudhi Ni Lipi?*; *Sauti ya dhiki, uk 15*, limeundwa kwa beti kumi na tatu

Shairi la *Siwani Ukuu; Malenga wa ziwa kuu, uk 43*, limeundwa kwa beti sita

Shairi la *Nimpe Mama Zawadi Gani; Malenga wa ziwa kuu, uk 107*, limeundwa kwa beti saba

Shairi la *Semani Wenye Kusema; Sauti ya dhiki, uk 28*, limeundwa kwa beti sita.

Shairi la *Siwani Ukuu; Malenga wa ziwa kuu, uk 43*, limeundwa kwa beti nne.

Shairi la *Kufu Ya Umalenga; Malenga wa ziwa kuu, uk 156*, limeundwa kwa beti kumi

Shairi la *Kizazi Cha Fedheha; Malenga wa ziwa kuu, uk 60*, limeundwa kwa beti tisa.

Shairi la *Mwanadamu Si Mtu; Malenga wa ziwa kuu, uk 51* Mwanadamu Si Mtu; Malenga wa ziwa kuu, uk 51 limeundwa kwa beti sita.

Shairi la *Lipi-Litakalokuwa? ; Sauti ya dhiki, uk 38*, limeundwa kwa beti nne.

Shairi la *Jisahihishe; Malenga wa ziwa kuu, uk 69*, limeundwa kwa beti sita

Shairi la *Muwerevu Hajinyowi; Malenga wa ziwa kuu, uk 29*, limeundwa kwa beti tano

Shairi la *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34*, limeundwa kwa beti nane.

Muundo wa shairi la *Yatakoma; Malenga wa ziwa kuu, uk 30* limeundwa kwa beti saba.

Mashairi ya Kiswahili hugawanywa katika beti tofauti tofauti. Yaani yote yanatumia mtindo wa kugawanya mashairi katika beti. Pia mashairi ya Kiganda hugawanywa katika beti tofauti tofauti ila tofauti iliyopo ni kwamba jambo hili si la lazima. Shairi moja katika kumi na tano yaliyoshughulikiwa halikuwa limegawanywa katika beti . shairi la *ensi n'emala ekyuka Aboluganda ab'enda emu, uk 40*, lina ubeti mmoja. Mashairi mengine yote ya Kiganda yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu yamegawanywa katika beti;

Mwalimu wa ushairi wa Kiswahili anaweza kuwatolea mifano ya mashairi ya kiganda na kuwaonyesha beti kwa mashairi yao kisha aewaonyeshe dhana hiyo hiyo kwa ushairi wa Kiswahili. Jambo hili litawarahisishia wanafunzi uelewaji wa beti katika mashairi.

Olwagwawo ne mmala ndoota!

Ndiga,ngo bizannya wamu
Wambwa, Kkapa ne beekuba akawuna
Abafuzi ne bakwanagana
N'abafuge okukkaanya
Amawanga ne gateeseganya
Bush, Saddamu nga batudde wamu
Kabira ayaniriza Mobutu
Amerika, Libiya guzisaza mu kabu
Entalo ne ziggwaawo
Bayeekera nga byafaayo
Mmundu ne tuzisuula eri
Bbomu kugenda kimpoowooze
Masasi ne tukendeeza
Ttanka ne tuzisaanyaawo
Bakazi baggya nga bassa kimu
Nnyombo ne zifumwa bufumwa
Busungu ne bukendeera
Okutu ne kukira ekkonde
Omunafu okusaaga n'agalina
Munaku agabana ne ba bifeeke
Omuddu n'alya ne nnyinimu
Kyeruppe ne Kaddugala
Kwagalana na kussa kimu
Ng'enkuyege z'omu kiswa
Njegere, tumenya mmenyemu
Ensi n'etebenkeramu
Nkomera ne tuzibumbulula
Ne Katonda n'atukwatirako
Ensi eno n'emala ekyuka!
Awo we nazuukukira!

Ushairi wa Kiganda una muundo wa beti ambao ni rahisi na haufungwi sana na kanuni. Upande wa ushairi wa Kiswahili, beti zake zinafungwa na kanuni nyingi; lazima idadi ya mishororo lazima iwe na vipande na kadhalika. Hili hufanya upitishaji wa ujumbe ufichwe

ndani ya kanuni hizi zote na kwa hivyo huwa rahisi kutoa ujumbe. Kwamfano kuhakikisha kuwa umetimiza idadi ya mishororo kwaweza kufanya mtunzi aache ujumbe mhimu au autoe kwa njia isiyofafanua vizuri ili azidishe idadi ya mishororo.

Upande wa Kiganda, mtunzi ana uhuru wa kufanya ubeti mmoja kuwa mrefu kuliko mwingine. Kwa hivyo, ubeti haufungwi na kanuni; badala yake unafungwa na upitishaji ujumbe.

Nadharia ya muundo inasema kuwa lazima vipengee mbali mbali vichangiane ili kuunda umbo moja. Hili liliongoza mtafiti katika kuangazia mchango wa beti katika kupitisha ujumbe/ maudhui katika ushairi wa Kiswahili.

Mwalimu wa ushairi wa Kiswahili anastahili kuangazia tofauti hizi na kutambua changamoto ambazo wanafunzi wake watapata kutokana na tofauti hizi na kutumia mbinu za ufundishaji ambazo ni rahisi.

Baadhi ya mashairi ya Kiswahili huainishwa kulingana idadi ya mishororo katika beti. Kwa upande wa kiganda, mashairi hayainishwi. Hili ni jambo ambalo halifikiriwi katika mashairi ya kiganda. Katika Kiswahili, muundo wa shairi ni mhimu katika uainishaji wake ilihali katika ushairi wa Kiganda uainishaji hauzingatiwi sana. Asilimia kubwa ya mashairi ya Kiswahili yaliyohusishwa katika utafiti huu ni ya tarbia yaani yana mishororo minne katika kila ubeti. Jambo hili haliwezi kufanyika katika ushairi wa Kiganda kwa kuwa katika shairi lile lile ubeti wa kwanza waweza kutofautiana na ubeti wa pili.

Kama ilivyobainishwa hapo juu, muundo katika ushairi wa kiganda si jambo ambalo linatiliwa mkazo sana. Ushairi wa kiganda unampa mtunzi uhuru wa kufinyanga na kuchezea lugha atakavyo ili kuwasilisha ujumbe kwa hadhira. Haumpi mtunzi masharti mengi ya kuzingatia katika utunzi wake wa mashairi hasaa kimuundo. Masharti yaliyopo ni yale ya kijumla na ya kawaida kama uwepo wa beti na mishororo. Mashairi ya kiganda yanagawanywa katika beti tofauti tofauti na beti hizo husheheni ujumbe unaojitosheleza kutoa ujumbe wa malenga kwa hadhira. Beti hizo huundwa kylingana na kama zimejitosheleza kutoa na kupitisha ujumbe wa malenga kwa hadhira au la. Kwa hivyo malenga anweza akaandika ubeti wenye mishororo kumi na ubeyi unaofuata uwe na mishororo miwili bora ujumbe uwasilishwe katika mishororo hiyo miwili au kumi. Kwa hivyo muundo wa ushairi wa kiganda unaongozwa na utashi wa mwandishi kutaka kupitisha ujumbe kuliko utashi wake wa kutaka kuzingatia kanuni za muundo. Hii ndiyo sababu kigezo

cha idadi ya mishororo katika ubeti hakizingatiwi katika ushairi wa kiganda. Beti tofauti tofauti zaweza kuwa na idadi tofauti tofauti ya mishororo katika ubeti wa kiganda. Kwa hivyo ushairi wa kiganda una muundo rahisi wa kufanza na kujifunza pia ujumbe unapewa msisitizo kuliko muundo jambo ambalo linafanya uchambuzi wa maana yaker kuwa rahisi kwa wanafunzi.

Pia urefu wa mishororo katika mashairi ya kiganda unategemea ujumbe ambao mwandishi anataka kupitisha kwa hadhira. Ndiyo sababu ushairi wa Kiganda hauzingatii idadi ya mizani. Mwandishi ana uhuru wa kuandika urefu unaojitosheleza kupitisha ujumbe wake kwa hadhira. Kwa hivyo lengo ni kupitisha ujumbe, siyo kurembesha shairi. Katika ushairi wa kiganda, mshororo mmoja unaweza ukawa na mizani ishirini na mwingine ukawa na kumi. Hili linafanya ufundishaji wa mishororo kuwa rahisi kwa mwalimu wa ushairi wa Kiganda.

Vile vile, mashairi ya kiganda hayana vina. Silabi za mwisho katika mishororo ya mashairi ya kiganda zinabadilika badilika kutoka mshororo mmoja hadi mwingine. Kwa hivyo, ufundishaji na ujifunzaji wa ushairi wa kiganda ni rahisi kwa mwalimu akimweleza mwanafunzi. Urahisi huu unamrahisishia mwalimu na mwanafunzi kazi katika ufunzaji na ujifunzaji. Ndio sababu ushairi wa kiganda unatendwa vizuri kuliko ushairi wa Kiswahili.

Ushairi wa kiganda unaweka msisitizo kwenye ujumbe kuliko kaida za kimuundo ambazo wakati mwingine hificha ujumbe ama hupoteza ujumbe kabisa. Katika kujaribu kuzingatia masharti ya kimuundo, malenga anapata ugumu kuweka ujumbe wake bayana. Kwa mfano analazimika kuvunja sentensi akiwa katikati ili aweze kuwa na vina. Anaweza kufupisha sentensi ili aweze kuwa na idadi fulani ya mizani jambo ambalo linamshurutisha kuachana na kauli ambazo zingeweka wazi ujumbe kwa kuwa ni ndefu na zitafanya mshororo wake uzidishie mizani. Pia dhana ya vina yaweza kumfanya malenga kuweka maneno yanayopoteza ujumbe mwishoni mwa mshororo ili aweze kuwa na vina vinavyofanana.

Kwa hivyo ushairi wa Kiganda katika kupuuza kanuni hizi, unakuwa rahisi kuchambua kwa kuwa hauna kanuni nyingi ambazo zitamtatiza mwanafunzi. Mwanafunzi wa ushairi wa kiganda anachambua ujumbe tu jambo ambalo ni rahisi kwake kuutambua kwa kuwa ndio unawekewa msisitizo na malenga badala ya kanuni na masharti ya kimuundo.

Kwa hivyo mwalimu wa ushairi wa Kiswahili ana jukumu la kuweka wazi ujumbe katika ushairi. Lazima atumie mbinu ambazo zitamsaidia mwanafunzi kupata na kutambua ujumbe mhimu katika shairi badala ya kuchambua muundo mgumu wa ushairi.

Upande wa ushairi wa Kiswahili, unazingatia kanuni/kaida nyingi za kimuundo ambazo hufanya uchambuzi kuwa changamano. Mashairi ya Kiswahili yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu yalikuwa na muundo kama ifuatavyo. Baada ya kuangalia muundo wa mashairi ya Kiganda, huu ni uchambuzi wa muundo katika mashairi ya Kiswahili yaliyoteuliwa;

Nchini Uganda, mwanafunzi anatakikana na mtahini anapochambua muundo wa shairi kutambau aina ya shairi kulingana na kigezo cha idadi ya mishoro katika ubeti. Lazima ataje ikiwa shairi ni la tarbia, tathilitha n.k kabla ya kujadili vipengele vingine vya muundo. Kwa hivyo mwalimu wa ushairi wa Kiswahili pia lazima afundishe mwanafunzi uainishaji wa mashairi kulingana na idadi ya mishororo na vipengele vingine vya muundo. Katika mashairi ya kiganda, hili halipo kwa kuwa idadi ya mishororo hailingani. Ubeti mmoja katika shairi moja waweza ukawa na mishororo sita na mwingine kumi.

Pia mwanafunzi anahitajika kuchambua vipengele vyote vilivyoonyeshwa hapo juu kama vina, mizani, vipande n.k. Dhana hizi zote haziko katika ushairi wa kiganda. Kwa hivyo mwanafunzi wa ushairi wa kiganda halazimishwi kuzichambua. Anatakikana kuelewa ujumbe na dhana zingine chache. Upande wa ushairi wa Kiswahili, vipengele vya uchambuzi ni vingi jambo ambalo husababishia mwanafunzi wa ushairi wa Kiswahili ugumu katika ujifunzaji na kumfanya mwanafunzi wa ushairi wa kiganda asipate ugumu katika ujifunzaji na kumfanya mwanafunzi wa ushairi wa kiganda asipate ugumu katika ufunzaji na hivyo kufanya vizuri katika mitihani.

Mwalimu wa ushairi wa Kiswahili ana jukumu la kumwongoza mwanafunzi katika uchambuzi wa vipengele hivyo vyote vya muundo kimoja baada ya kingine kwa mfano anaweza kutumia nyimbo ili kuwaonyesha vina na mishororo. Nyimbo huwa vutia sana wanafunzi. Kwa hivyo akizitumia zitawavutia sana.

Ushairi wa Kiswahili unashikiria muundo ambao unapoteza ujumbe aukufanya ujumbe uwe mgumukutambulika. Katika kujaribu kuhifadhi muundo wa kimapokeo kama usawa wa mizani, vina n.k. mwandishi hupoteza ujumbe au huficha ujumbe jambo ambalo hufanya uchambuzi kuwa mgumu kwa mwanafunzi.

Jedwali 4.3: Msambao wa Kaida za Muundo na Jinsi Zinavyojitokeza Katika Mashairi ya Kiganda na Kiswahili

Kaida	Idadi ya mashairi yaliyo na kila kaida	
	Kiswahili	Kiganda
Vina	15	00
Beti	15	15
Mizani	15	00
Mishoro	15	15
Vipande	15	00
Kibwagizo	15	00
Muwala	15	15

Asili: Kutokana na matokeo ya utafiti huu (2021)

Kama inavyoonyeshwa katika **jedwali 4.3** ushairi wa Kiswahili unazingatia kaida nyingi kuliko ushairi wa Kiganda. Ushairi wa Kiganda unaweka msisitizo zaidi kwenye ujumbe kuliko kanuni za utungaji. Kwa upande wa ushairi wa Kiswahili kanuni za utungaji zinasisitizwa huku ujumbe pia ukiwekewa msisitizo. Utumiaji wa kaida nyingi, unafanya ushairi wa Kiswahili uwe na muundo mgumu kuchambua na kuelewa kwa mwanafunzi na upande wa ushairi wa Kiganda, muundo huu rahisi, unafanya uchambuaaji wa ushairi kuwa rahisi kwa mwanafunzi. Ndio sababu wanafunzi wa ushairi wa Kiganda wanatenda vizuri katika uchambuzi wa mashairi ya Kiganda kuliko wale wa Kiswahili. Utafiti huu uligundua kuwa ushairi wa Kiganda unatumia muundo sahili, yaani wa kawaida, kuwasilisha ujumbe mzito. Katika ushairi wa Kiswahili, ujumbe unapotelea katika kujaribu kusawazisha vina, kusawazisha mizani na kadhalika.

4.3.9.8 Mchango wa ushairi wa Kiganda kimuundo

Ingawa kulingana na matokeo yaliyo hapo juu, yanaonyesha kuwa ushairi wa Kiswahili una muundo ambao umeendelea zaidi kuliko ule wa Kiganda, ushairi wa Kiswahili una mengi ya kukopa kutoka ushairi wa kiganda.

Kwanza msisitizo uwekwe kwenye ujumbe kuliko kaida na kanuni za utungaji ambazo hufanya ushairi kuwa mgumu kwa wanafunzi. Umuhimu wa ushairi ni kupitisha ujumbe kwa hadhira yake si kuwa na urembo tu. Kwa hivyo ushairi wa Kiswahili kama ushairi wa Kiganda ujifunze kusesitiza ujumbe kuliko muundo.

Pili mwalimu wa Kiswahili aweke msisitizo katika uchambuzi na ufafanuzi kwenye kanuni hizi kwa kuwa kama ilivyoonyeshwa hapo juu, kaida hizi hufanya uchambuzi wa mashairi kuwa mugumu kwa wanafunzi. Kwa hivyo, njia moja ya kuendeleza kitu, ni kukifundisha

tena vizuri. Utafiti huu unahimiza walimu wa Kiswahili kuisisitiza umuhimu, na matumizi ya kaida hizo ili wanafunzi waweze kuzielewa na hivyo kuzichambua kwa urahisi.

Tatu, mashairi ya Kiganda yote kimuundo ni masivina. Hili ni jambo ambalo ushairi wa Kiswahili waweza kukopa ili kuendelea upesi. Ule muundo wa kimapokeo una kaida nyingi ambazo huwanyima baadhi ya watunzi fursa ya kuandika ujumbe walio nao kwa kuwa hawawezi kuzizingatia kaida hizi zote. Ikiwa ushairi wa Kiganda upo na unaeendelea vizuri bila kuzingatia hizo kanuni zote, pia ushairi wa Kiswahili waweza. Pia hili linatuonyesha kuwa masivina ni mashairi kamili ambayo yanaleta ujumbe kikamilifu. Umuhimu wa kwanza wa ushairi ni kupitisha ujumbe, si urembo na kupamba, kwa hivyo ushairi wa Kiswahili lazima uzingatie ujumbe zaidi kuliko kanuni za muundo. Ingawa ushairi wa Kiswahili unahitaji hizi kanuni, lakini ni bora ikubalike kuwa masivina pia ni mashairi kamili na kuyaendeleza pamoja na ya kimapokeo. Kwenye mtaala wa ushairi wa Kiswahili nchini Uganda, hakuna diwani ya mashairi huru/masivina ambayo inatumiwa. Diwani zote mbili ambazo zinatahiniwa ni za mashairi ya kimapokeo. Kutokana na ushairi wa Kiganda, tunaona kuwa pia mashairi huru ni mashairi kamili ambayo yaweza kufundishwa shuleni. Kwa hivyo yapewe hadhi sawa na mashairi ya kimapokeo. Na diwani za masivina pia ziteuliwe na kuwekwa kwenye silabasi. Jambo hili litawasaidia wanafunzi kuwa na ujuzi wa kuchambua masivina pia. Vile vile yataendelezwa. Na ushairipia utaendelezwa. Tukifanya hivyo, ushairi wa Kiswahili utaendelea upesi kwa kuwa hata wale watunzi ambao hawana uwezo wa kuzingatia kaida za kimapokeo lakini wenye ujumbe mhimu, watakuwa wamepewa fursa ya kuchangia. Idadi ya watunzi ikizidi, ushairi utaendelea upesi. Pia mashairi ya Kiganda yameonyesha kuwa rahisi kwa wanafunzi kuchambua kwa kuwa ni masivina na yana muundo rahisi kwa hivyo wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili watarahisishiwa na kupenda ushairi wakipewa fursa ya kuchambua masivina.

Harries (1966) anasema kuwa baadhi ya za utunzi wa ushairi wa Kiswahili zilitokana na muundo wa wa ushairi wa Kiarabu. Kwa hivyo baadhi ya kanuni za muundo wa ushairi wa Kiswahili ambazo zinaufanya kuwa mgumu kwa wanafunzi si kanuni asilia za ushairi wa Kiswahili. Kwa hivyo ushairi wa Kiswahili haukuwa na kanuni hizi zote kwa hivyo ukishika mkondo wa masivina kama ushairi wa Kiganda, utakuwa umerudi kwenye uasilia wake, siyo kupotoka kama baadhi ya wasomi wanavyodai.

Abdilatif (1973) anasema kuwa ushairi huwa na lugha tamu na lugha hii huwa na uwezo wa kuusa mtu kama ilivyokusudiwa. Anaongeza kuwa ushairi hudhihiri hali ya juu ya ubunifu

kimuundo. Kwa hivyo ubunifu wa mtunzi usifinywe na kuzuiliwa na kanuni za muundo. Mtunzi apewe uhuru wa kutoa ujumbe wake kwa kutumia lugha inayovutia na kueleweka kwa hadhira baali si kuzingatia kanuni zinazoua ubunifu wake. Ushairi wa Kiswahili ujifunze kuzingatia ujumbe kuliko kuzingatia kanuni za muundo kutoka ushairi wa Kiganda. Ushairi wa Kiswahili ukianza dhana hii, utakuwa umeendelea na kukua.

Kanuni hizi amabzo baadhi hazikuwa katika ushairi asilia, zikipunguzwa , ushairi hautakuwa mgumu tena kwa wanafunzi kuelewa, kama ilivyo kwa ushairi wa Kiganda, utatendwa vizuri na kuendelezwa.

Pia ikiwa wanafunzi wa ushairi wa Kiganda wanatenda vizuri katika ushairi wao ambao ni ushairi huru/masivina, ilihali wanafunzi wa Kiswahili wanatenda vibaya katika ushairi wa Kiswahili ambao ni ushairi wa kimapokeo, hii ni ishara kuwa masivina ni rahisi kwa wanafunzi kuchambua. Kwa hivyo kushikilia muundo wa kimapokeo tu ni kuwanyima wanafunzi fursa ya kuupenda ushairi na kuuchangamkia na pia kuendeleza. Wanafunzi wakiwa na fikira hasi kuwa ushairi wa Kiswahili ni mgumu, idadi ya wanaouchangamkia pia itapungua, kisha pia watunzi wa diwani watapungua. Wanafunzi wapewe fursa ya kujifunza miundo yote ya ushairi yani muundo wa kimapokeo na ule wa masivina kisha wajichagulie upi uliobora wa kuendelezwa. Tangu mwaka wa 2009 ambapo diwani ya “kichomi” ya Euphrase Kezilahabi iliondolewa kwenye orodha ya diwani zinazotahiniwa, diwani zote ambazo zimekuwa zinatahiniwa ni za mashairi ya kimapokeo. Utafiti huu haukuweza kulinganisha matokeo ya wakati diwani ya ushairi uhuru ulipotahiniwa na ya sasa ambapo ushairi wa kimapokeo tu ndio unatahiniwa kwa kuwa mitindo, na mpangilio wa mitihani pia imebadilika. Wakati huo ushairi ulikuwa ni swali tu katika karatasi ya fasihi lakini sasa ushairi ni karatasi huru yenye mtihani unaojisimamia kivyake.

Kwa hivyo muundo wa ushairi wa kiwahili uruhusiwe kuendelea. Mtunzi awe na uhuru wa kuzingatia kaida ali kutozizingatia kama ilivyo kwa mashairi ya kiganda. Kwa hivyo ushairi wa Kiswahili ukichukua mkondo huu wa mashairi ya kiganda, ushairi wa Kiswahili utaendelea. Mtunzi wa ushairi wa Kiswahili atapewa uhuru wa kuwa mbunifu, na hili litaendeleza ushairi wa Kiswahili. Pia mashairi huru yatakuwa rahisi kwa wanafunzi ushairi wa Kiswahili kuyachambua na kwyaelewa.

Pia mashairi ya Kiganda yanatumia mbinu chache za lugha. Idadi ya mbinu za lugha ambazo zimetumiwa katika mashairi yaliyochambuliwa ni chache ikilinganishira na Kiswahili. Mashairi ya Kiswahili yalukuwa na mbinu nyingi zaidi kuliko yale ya kiganda. Walimu wa

Kiswahili walisema kwamba wanafunzi wao wanakuta ugumu katika kuelewa maana za mbinu kama methali n.k. jambo hili linafanyo uchambuzi wa mashairi kuwa mgumu kwa mfano. Mwanafunzi ambaye hajaelewa maana ya methali hataelewa viziuri ujumbe wa shairi zima kwa kuwa methali hiyo inachangia kwenye ujumbe ulio katika shairi hilo. Kwa hivyo, mwalimu wa ushairi wa Kiswahili anastahili kuweka msisitizo wake kwenye uchambuzi wa mbinu/ tamathali za usemi. Awafafanulie wanafunzi tamathali za usemi na kuwaelezea viziuri ujumbe uliomo.

Katika lugha ya Kiswahili kuna mtindo ya mashairi miwili yaani mtindo wa kimapokeo na mtindo wa masivina/mashairi huru. Mashairi ya kimapokeo ndiyo yalishughulikiwa katika utafiti huu lilienga diwani ambazo zinatahiniwa ili kutatua shida ya utendaji mbaya katika mitihani ya ushairi ya kitaifa. Hata hivyo, utafiti huu umegundua kuwa asilimia kubwa ya mashairi ya Kiswahili ni mashairi ya kimapokeo. Mashairi ya yasiyo ya kimapokeo yanapuuzwa sana. Walimu walioshiriki katika utafiti huu hawachukulii masivina kama mashairi kamili. Mawni haya yanashikiriwa sana na washairi wengi wa Kiswahili. Diwani ambazo zimetungwa zikizingatia kanuni za kimapokeo ni nyingi zaidi kuliko zile za mashairi huru.

Kwa upande wa Kiganda, mashairi yote ni mashairi huru. Ni mashairi ambayo hayabanwi na kanuni isipokuwa kaida ya mahadhi mashairi ya kiganda lazima yawe yanaimbika. Mashairi ya Kiganda yanazingatia ujumbe kuliko kaida za utunzi.

Katika kujaribu kuzingatia kaida, tahajia za maneno huvunjwa (tabdila) maneno hufupisha (inkisari) maneno hurefushwa (Mazda) ili kuweza kuwa na idadi sawa ya mizani, na vina vinavyofanana uborongan saniti hili linafanya ujumbe usieleweke. Hasa wanafunzi wa Uganda ambao huunzia Kiswahili katika kidato cha kwanza na baadhi ya msamiati huwa mpya kwao. Kwa hivyo unapavanjwa huwa huwa na mgunda za kwa hivyo kumfanya asitende vizuri katika somo la ushairi kwa hivyo, watunzi wa ushairi wa Kiswahili wakuze pia mashairi huru kama ilivyo kwa kiganda. Mashairi huru yakubaliwe kama mashairi ya Kiswahili bila mjadala. Diwani ambazo zinachanganya mashairi huru na mashairi ya kimapokeo zitungwe ili kufanya ushairi rahisi kwa wote lakini bila kupoteza uasilia wake ambao unajitokeza katika mashairi ya kimapokeo.

Ingawa mashairi ya Kiganda hayana vina, lakini yanazingatia sana mdundo kuliko mashairi ya Kiswahili. Mashairi ya kiganda mara nyingi huambatana na ngoma za kitamaduni. Hata ingawa shairi limeandikwa, lazima liwe na sifa hii ya, mahadhi ambayo yanaweza

kuambatana na ngoma ili kuburudisha watu. Ilihali upande wa Kiswahili inagawa mashairi yanaimbika, kiutamaduni hayambatani na ngoma. Kwa hivyo sifa mhimu ya shairi la kiganda ni uwezo wake wa kuimbika. Swala la uimbikaji katika ushairi wa kiganda linasisitizwa sana kuliko katika ushairi wa Kiswahili.

Mwalimu wa ushairi wa Kiswahili yaweza kuhamisha maarifa kutoka ushairi wa Kiganda na kuendeleza muundo wa ushairi wa Kiswahili kama ifuatavyo;

Utafiti huu umegundua kuwa baadhi ya kaida zinajitokeza katika ushairi wa Kiganda na Kiswahili ni sawa. Kwa hivyo kufanana huku kwaweza kutumiwa na mwalimu wa ushairi wa Kiswahili kuwarahisishia uchambuzi wa muundo. Mwalimu awatolee wanafunzi mifano ya kaida hizi kutoka ushairi wa Kiganda ambao wamezoeana nao, kisha awaonyeshe kaida hizo hizo kwa Kiswahili. Wanafunzi wanaweza kupewa shairi la kiganda kwanza na kutambua beti zake, mishoro yake na kadhalika, kisha wapewe la Kiswahili na kutambua viungo vile vile. Jambo hili litawaonyesha kuwa ushairi wa Kiswahili ni sawa na ule ushairi ambao wameuzoea yaani ushairi wa Kiganda na hivyo kufanya uchambuzi kuwa rahisi kwao.

Mwalimu wa ushairi wa Kiswahili atumie shairi la kiganda na kuwaonyesha wanafunzi kuwa pia mashairi ya kiganda yana kaida ambazo zinaongoza utunzi wake, halafu awaonyeshe kaida hizo hizo katika mashairi ya Kiswahili. Kaida hizi zitajwe kwa kiganda kisha waonyeshwe kaida hizo kwa mashairi ya Kiswahili. Kwa kuwa wanafunzi tayari wamezoea kaida hizi kwa lugha zao, jambo hili litawarahisishia uelewaji wa kaida hizi kwa Kiswahili. Mwanafunzi ambaye tayari anajua beti, mishororo, vina na kadhalika katika lugha yake ya mama hatapata ugumu akionyeshwa mbinu hiyo hiyo katika lugha ya Kiswahili.

Pia kuna mashairi simulizi ambayo wanafunzi tayari wanajua. Mifano yaweza kutolewa kutoka mashairi hayo ya kiganda na kuwaonyesha wanafunzi kuwa mbinu hizi pia ziko kwa Kiganda.

4.4 Mashairi ya Kiganda yanavyoweza kukuza ushairi wa Kiswahili kimaudhui

Lengo la tatu la utafiti huu lilikuwa ni; Kutathimini jinsi ushairi wa Kiganda unaweza kukuza maudhui katika ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji na ujifunzaji. Utafiti huu ulichambua maudhui katika mashairi ya Kiganda na Kiswahili kwanza, kisha ulinganishaji ulifanyika yaani maudhui kutoka mashairi ya Kiswahili na Kiganda yalilinganishwa ili kutahimini pale ambapo ushairi wa Kiganda unaweza kuchangia maudhui katika ushairi wa Kiswahili.

4.4.1 Uchambuzi wa maudhui ya mashairi ya Kiganda na Kiswahili

Yafuatayo ni maudhui katika mashairi ya Kiganda na Kiswahili. Mashairi ya Kiganda na Kiswahili yanatumia mitindo mbali mbali katika uwasilishaji wake wa maudhui kwa hadhira. Malenga wanaweza kutumia mitindo kama; chuku, kinaya, kejeli, takriri, uhaishaji, uhalisia, tashibiha, na kadhalika ili kuwasilisha maudhui yake kwa hadhira. Maudhui na mitindo ya uwasilishaji maudhui inajadiliwa hapa chini;

4.4.1.1 Mtindo wa kejeli

Matei, (2016) anasema mtindo wa kejeli ni mbinu ya lugha ambayo hutumiwa kueleza maana kinyume na kile kinachoonyeshwa. Kejeli ni mtindo unaotumia maneno kudharau au kukemea kitendo au mtu fulani. Kejeli inawezatumia maneno ya madharau yanayojitokeza moja kwa moja au yaliyofichika. Malenga walitumia mtindo huu kama ifuatavyo;

4.4.1.1.1 Anasa

Katika shairi la *Bannakibuga obuyonjo*, ujumbe mhimu ambao unazungumziwa, ni usafi. Watu mjini wanaonekana wasafi lakini wanashindwa kudumisha usafi katika miji yao. Mwandishi mwandishi ametumia mtindo wa kejeli, anakejeli wakazi wa mjini kwa kupenda anasa na kushindwa kuzingatia usafi. Kwa kutumia kejeli, anasawiri maudhui ya ; **Anasa**

“Bannange mwecakalira mwayagala”

“Mweyagala mweriira ajula abula....”

Tafsiri; *Watu wa mjini mnajifurahisha*

Mnafurahia maisha bila kizuizi

Watu wa mjini wanaishi maisha ya anasa. Wanakula na kunywa na kujipumzisha tu. Ingawa wanafurahia maisha, hawazingatii usafi, wanavaa vizuri, wanakula vizuri na wanatarajiwa kuwa safi lakini uhalisi wa maisha yao ni kwamba ni wachafu unapowafuata nyumbani kwao. Wanaishi mahali pachafu ingawa wanavaa na kungaa unapowakuta mjini. Pia wanaishi maisha ya anasa na kula vizuri, kunywa vizuri ingawa wanashindwa kutumia pesa hizo kudumisha uchafu. Kwa hivyo anatumia mtindo wa kinaya kusawiri maudhui yake. Kinaya ni mtindo ambapo mtunzi hutoa mambo ambayo ni kinyume na matarajio ya hadhira. Kinyume na matarajio, watu wa mjini wanashindwa kudumisha usafi, badala yake wanadumisha anasa, hii ni kinaya. Mwandishi anatumia kinaya kuonyesha upenda anasa wa watu wa mjini.

“K’aryumya anyumya mwekkutiro gw’atenda.

Atenda masanyu na mubisi.....”

“Engobereze n’entalwa enjokerere Ekitokuse!

Ye ate akeggwanga?” Wanakula nyama hasa nyama ya nguruwe. Hata hivyo wanashindwa kudumisha usafi.

Uchambuzi huu uliongozwa na mhimili wa tatu wa umitindo unaosema kuwa matumizi ya lugha yawe na uwezo wa kuhakiki jinsi mwandishi ameteua lugha kuwasilisha ujumbe wake na kumletea msomaji kuuelewa ujumbe wake. Lugha ya kejeli iliyotumiwa kuelezea jinsi watu wa mjini wanavyoishi kwa starehe na anasa ilionyeshwa na mchango wake katika kusawiri maudhui ya anasa kuonyeshwa. Malenga alitumia mtindo wa kejeli na kuwakejeli wakazi wa mjini huku akipitisha ujumbe/maudhui yake kwao.

4.4.1.1.2 Usafi

Vile vile kwa kutumia kinaya anasawiri maudhui ya Usafi. Mtunzi wa shairi la *Buyonjo Zikalina; Aboluganda ab’enda emu, uk 56*, anatumia kejeli kusawiri maudhui ya usafi. Anasema kuwa watu wa mjini wanapenda anasa kuliko usafi.

Ingawa watu wa mjini wanaishi maisha ya anasa, wameshindwa kudumisha usafi.

Bumali abayitaba!

Obuyonjo lwa kubalema

Tafsiri; pesa zinawaitikia

Ni vile tu mlishindwa kuzingatia usafi

pia ni matajiri lakini wameshindwa kudumisha usafi.

Anawahimiza kudumisha usafi ingawa kwa kutumia mtindo wa kinaya. Anawaambia kuwa ni matajiri wachafu. Kinyume na matarajio, watu matajiri wangekuwa wanazingatia usafi

Pia katika shairi la *Buyonjo Zikalina; Aboluganda ab’enda emu, uk 56*, anatumia kinaya kuviita vyoo vyao maghorofa inagawa ni vichafu kupindukia, tena ni vya hali duni, yeye anaviita maghorofa.

Nadharia ya umitindo iliongoza kuangalia ubunifu wa malenga wa shairi hili la ***Bannakibuga obuyonjo; Balya n’ensekezi, uk 45***. Nadharia hii huzungumzia uchambuzi wa ubunifu wa mtunzi kuhusu jinsi anavyotumia lugha yake ili kubainisha mitindo mbalimbali anayotumia kuwasilisha ujumbe wake. Malenga wa shairi hili anatumia lugha yake kuwakejeli wakazi wa mjini kwa kuzingatia anasa kuliko usafi.

4.4.2 Mtindo wa kinaya

Mwaikusa (2000) anaeleza kinaya kama mbinu ya lugha ambayo hutumiwa kueleza dhana kinyume na maana yake halisi. Kinaya mara nyingi hutumiwa kutoa ujumbe wa kejeli na dhihaka.

Kwa mujibu wa nadharia ya mtindo, kinaya ni mbinu ya lugha ambayo hutumiwa kuunda maana ya pili. Maana hii ya pili inaweza kuwa kinyume na maana ya kwanza, au inaweza kuwa na maana tofauti kabisa.

Kinaya ni mtindo unaotumia maneno kudharau au kukemea kitendo au mtu fulani. Mtindo huu ulitumika kama ifuatavyo kusawiri maudhui;

4.4.2.1 Utajiri

Pia kwa kutumia kinaya, mwandishi wa shairi la ***Bannakibuga obuyonjo; Balya n’ensekezi, uk 45*** anasawiri maudhui ya **Utajiri**. Watu wa mjini ni matajiri kulingana na shairi hili;

“*Ab’ey’eyo bumaali abyitaba*” yaani hela zinaitika wanapoziita! Kumaanisha kuwa ni watu ambao wamefanikiwa kupata hela. Ni matajiri ingawa wameshindwa kuzingatia usafi. Matarajio ni kwamba hawa watu matajiri wangukuwa na pesa za kutosha kudumisha usafi, lakini kinyume na matarajio, watu hawa wanashindwa kudumisha usafi.

Katika uchambuzi huu, nadharia ya umitindo ilitumika kuangalia dhana za lugha ambazo zilitumiwa na mtunzi ili kuwasilisha ujumbe wake kwa hadhira yake kwa kinaya. Kwa kutumia mtindo wa kinaya anawasilisha ujumbe wake kwa hadhira yake. Wao ni watu matajiri ambao matarajio ni kuwa wanazingatia usafi lakini kinyume na matarajio, wanaishi kwenye mazingira machafu. Uchambuzi huu uliongozwa na nadharia ya umitindo kuonyesha jinsi mtindo huu unavyobainisha maudhui.

4.4.2.2 Uchafu

Mwandishi anatumia mtindo wa Kinaya kusawiri maudhui ya **uchafu** Katika shairi la ***Buyonjo Zikalina; Aboluganda ab’enda emu, uk 56,*** mwandishi vile vile anasisitiza ujumbe ule ule wa usafi, ila tu sasa anazingatia usafi wa vyoo. Mijini nchini Uganda, watu

hujenga vyoo ambavyo havina shimo. Badala ya kisima cha kuweka uchafu, wao hujenga vyoo vyao na kuviinua juu kama maghorofa. Ndio mwandishi akaviita “vyoo maghorofa”. Ujumbe mhimu ni kuzingatia usafi wa vyoo mijini. Maudhui katika shairi hili ni kama; **Uchafu** Shairi zima la *Buyonjo Zikalina; Aboluganda ab’enda emu, uk 56*, linazungumzia maudhui ya uchafu, hasa mjini. Uchafu huu unasababishwa na watu kuwa wengi ingawa vyoo ni vichache. Pia anatomia mtindo wa kejeli kukejeli vyoo vyao kwa kuviita maghorofa. Anatomia mtindo wa kukejeli kusawiri maudhui ya uchafu.

Bannage omugoteko!

Tafsiri; msongamano wa watu!

Ekibuga migoteko

Tafsiri; mjini kuna msongamano

Zikalina mawuuno

Tafsiri; maghorofa ajabu

Pia kulingana na kauli hizi hapo juu vyoo vinajengwa vibaya. Badala ya kuchimba mashimo, wanajenga na kuziinua juu. Kwa hivyo anavita “vyoo maghorofa”

Vijana wanakaa vizuri lakini wanashindwa kudumisha usafi

Lengera omutiini

Akagatto akasibye

Obudaala abulinnye

Atwaleyo ebitereke

Tafsiri; tazama huyo kijana

Kiatu ni maridadi

Anapanda vipandio

Anapeleka mafungu

Malenga wa kiganda wanatumia mtindo wa kinaya na kuonyesha maudhui ya usafi, uchafu anasa na maisha ya mjini. Matumizi ya kinaya huvutia wanafunzi na kuwafurahisha na kuwafanya wapende ushairi wa kiganda. Ushairi wa Kiswahili unastahili kukopa matumizi ya mtindo wa kinaya kutoka kwenye ushairi wa Kiganda. Maudhui yakisawiriwa kwa mtindo wa kinaya yanavutia zaidi kuliko yanapowasilishwa bila kianaya.

Mtindo huu wa kinaya katika mashairi ya Kiganda huyafanya yawe ya kicheshi, jambo ambalo lavutia wasomaji sana. Ingawa ni ya kicheshi, hupitisha ujumbe mzito kwa hadhira. Ujumbe ukisawiriwa hivi, utavutia zaidi kuliko ujumbe unaopitishwa kwa njia ya kawaida.

Kwa hivyo malenga wa Kiswahili wanaweza kusawiri maudhui yao kwa njia hii ya kinaya inayovutia hadhira. Kwa hivyo utunzi wa mashairi ya Kiswahili ukitumia sana mtindo wa kinaya katika usawiri wake wa maudhui kama ilivyo kwenye ushairi wa kiganda, utavutia hadhira kubwa na kwa hivyo kuendelea.

Uchambuzi huu uliongozwa na mhimili wa tatu wa nadharia ya umitindo unaosema kuwa lugha/mitindo inayotumiwa lazima iwe na uwezo wa kuwaelewesha hadhira kile ambacho mwandishi anataka hadhira ielewe yaani maudhui. Mwandishi anatumia mtindo wa kinaya ambao huvutia hadhira na kuifanya ielewe ujumbe vizuri na upesi. Kinaya hufurahisha na kuvuta nadhari ya hadhira na katika muktadha huu wanafunzi wa ushairi. Kwa hivyo kinaya ni mtindo mzuri wa kuhakikisha kuwa hadhira inapata na kuelewa ujumbe.

4.4.2.3 Mtindo wa chuku

Mwaikusa (2000) Mtindo wa chuku ni mtindo wa lugha ambao hutumia ulinganisho uliokithiri ili kuunda athari ya mshangao au ucheshi. Mtindo huu mara nyingi hutumiwa katika mashairi na hadithi.

Ni mtindo wa kutumia maneno yaliyotiliwa chumvi ili kusesitiza ujumbe fulani au kusifia kitu. *Kutilia Chumvi*. Mtindo huu ulitumika kusawiri maudhui yafuatayo;

4.4.2.3.1 Shukurani

Katika shairi la *Omusomesa taata; Balya n'ensekeezi, uk 46* ujumbe mhimu ni malezi ya baba. Anasifu baba yake kwa malezi bora aliyompa. Anamsifu kwa mafunzo bora aliyompa. Mafunzo hayo yamemrahisishia maisha.

Anamshukuru baba yake kwa mema alivyomtendea, kwa kazi nzuri aliyofanya

“Nze nkutenda lwa mulimu

Nze nkutenda lwa by'okoze

Nze nkutenda bya nsusso”

Tafsiri; nakusifia kwa kazi

Nakusifia kwa uliyoyafanya

Nakusifia sana sana

Katika shairi la *Omusomesa taata; Balya n'ensekeezi, uk 46* mwandishi ametumia mtindo wa chuku katika maelezo yake ya jinsi baba alivyomsaidia. Anatia chuku katika shukurani

yake, yaani mwandishi mwandishi anatumia mtindo wa chuku kusawiri maudhui ya shukurani. Huyu malenga wa Kiganda alitumia mtindo wa chuku katika kusawiri maudhui ya shukurani. Chuku ni mtindo wa kusawiri maudhui ambapo mwandishi hutia chumvi kwenye habari.

Kulingana na Kuhenga (1977) lengo kuu la kutumia chuku ni kutilia mkazo kitu au jambo au hata hali za mtu fulani. Mtindo wa chuku unachekesha, na kuvutia nadhari ya msomaji wa shairi. Mtindo huu unatumika sana kusawiri maudhui ya kiganda kuliko ya Kiswahili jambo ambalo hufanya ushairi wa kiganda kueleweka zaidi kwa wanafunzi wa kiganda na ushairi wa Kiswahili ambao hautumii sana mtindo huu huwa mgumu kwa wanafunzi wa Kiswahili.

Uchambuzi wa jinsi mtindo wa chuku unavyotumika kusawiri maudhui uliongozwa na mhimili wa pili. Mhimili huu unasema kuwa fasihi iwe na jukumu la kuiathiri jamii husika kutokana na tungo zitokanazo na utamduni. Baba aliweza kutekeleza majukumu yake vizuri na kusababisha shukurani kutoka kwa mototo wake. Maelezo yanatiliwa chuku kama njia ya kuonyesha kuwa mtoto huyu anashukuru baba yake. Yaani chuku imetumiwa kusawiri maudhui ya shukurani.

4.4.2.4 Mtindo wa taswira

Shafi (2012) anasema taswira ni mtindo wa lugha ambao hutumia picha za kitamathali ili kuunda picha ya wazi katika akili za wasomaji. Ni mtindo ambapo mwandishi hutumia lugha inayojenga picha katika kichwa cha msomaji. Mtindo huu ulitumika kusawiri maudhui kama;

4.4.2.4.1 Amani

Pia mwandishi wa ushairi wa kiganda anatumia mtindo wa taswira kusawiri maudhui. Katika shairi la *Ensi n'emala ekyuka; Balya n'ensekeezi, uk 41*, ujumbe mhimu ni Amani. Taswira ni picha inayojengeka kichwani mwa msomaji kutokana na maneno ya malenga. Malenga anaweza kutumia lugha ambayo inajenga picha Fulani katika fikira za msomaji. Picha hiyo huitwa taswira. Kuna taswira oni, taswira hisi na taswira sikizi. Mwandishi anaota juu ya dunia ambayo haina migogoro yaani anajenga taswira ya dunia hiyo katika kichwa cha msomaji. Dunia ambayo imejaa Amani. Dunia ambamo watu wake wanaishi kwa **upendo** na **amani**; anatumia mtindo wa taswira kuwasilisha maudhui ya **upendo** na **Amani**. Mwandishi anataka dunia ibadilike na kuwa na amani,

“Ensi n'ete benkeramu”

“Ttanka ne tuzisanyaawo”

Tafsiri; dunia iwe na Imani

Tanka tuzitokomezee

Yaani silaha ziharibiwe kabisa ili dunia iweze kuwa na amani.

“Ndiga ng’o bizanya wamu”

Wambwa, kkapa ne beekuba akawuna”

Abafuzi ne bakwanagana

N’abafuge okukkaanya”

Tafsiri; kondoo na chui wakicheza pamoja

Paka na mbwa wakicheza mwajificho

Watawala wakiwa marafiki

Na watawaliwa wakikubaliana

Wanyama waweze kuishi kwa amani kama kondoo na chui waishi pamoja mbwa nap aka waweze kucheza pamoja, watawala na wanaotawaliwa wakubaliane.

Mwandishi anatumia mtindo wa taswira ya wanyama kama paka na mbwa wakiishi kwa Amani. Katika uchambuzi huu, nadharia ya umitindo ambayo inazingatia utamaduni wa jamii katika uchambuzi wa mtindo unaotumika kusawiri ujumbe na maudhui ilitumiwa. Katika utamaduni wa Waganda, mbwa na paka wanachukuliwa kuwa maadui, kwa hivyo wakicheza pamoja, hii ni taswira kuwa uadui wao umeisha na kutakuwa na amani kati yao. Mwandishi ametumia mtindo wa taswira kusawiri maudhui ya amani.

4.4.2.4.2. Upendo

Anataka kuwe na **upendo** baina ya watu ambao wamekuwa wanachukiana, wanyama ambao wamekuwa wanachukiana na nchi ambazo zemekuwa zinachukiana. Kukiwa na upendo, **chuki** ambayo imesababisha vita baina yao itayeyuka.

“Bush ne Saddam,

Nga batudde wamu,

Kabira ayaniriza Mobutu,

Amerika Libiya guzisaza mu kabu .....”

Tafsiri; Bush na sadamu

Wakikaa pamoja

Kabira akimkaribisha Mobutu

Malekani na Libiya wakipendana sana

Anataka upendo baina ya hawa watu na nchi. Kwa kutumia mtindo wa taswira, hasa taswira oni, ametuonyesha picha ya nchi yenye amani, upendo na mabayo haina chuki, dunia ambayo chui na kondoo wanakaa pamoja na kucheza, paka na mbwa wanaishi pamoja. Ametumia picha wanyama kuishi pamoja na kusawiri maudhui yake. Pia amesawiri maudhui ya **Ubaguzi wa rangi** hiyo Amani itakayokuwepo, itakomesha ubaguzi wa rangi.

“Kyeruppe ne kaddugala / kwagalana na kussa kimu”

Nadharia ya umitindo iliongoza kuangalia dhana za lugha ambazo zilitumiwa na malenga kusawiri ujumbe wake kwa hadhira. Mwandishi aliteua lugha yake kwa mtindo unaojenga taswira kichwani mwa msomaji na kumfanya aelewe ujumbe wake barabara. Mtindo huu wa taswira vile vile unaweza kurahisisha uelewaji wa ushairi kwa msomaji, yaani mwanafunzi wa ushairi wa Kiswahili. Pia angepata taswira nyingi katika ushairi wa Kiswahili, hili lingeweza kumrahisishia uelewaji wa ushairi.

4.4.2.4.3 Vita

Yaani kukiwa na upendo, mtu mweusi na mzungu wataishi kwa amani. Pia Amani anayozungumzia itakomesha **Vita** ambavyo sasa hivi vipo baina ya nchi na nchi na watu na watu. Ametaja Mobutu na kabila ambao walikuwa nchini Kongo. Bush na Sadam ambao walikuwa watawala walioanzisha vita baina ya nchi zao. Amerika na Libiya pia walikuwa na vita baina yao. Angependa vita hivi vikomeshwe. Ametumia mtindo wa taswira kusawiri maudhui ya vita. Anatupatia taswira ya vita baina ya nchi na watu.

4.4.2.4.4 Umasikini

Pia shairi la *Buyonjo Zikalina; Aboluganda ab'enda emu, uk 56*, linatumia mtindo wa taswira kusawiri maudhui ya **Umaskini**. Watu hawa, wanajenga vyoo hivi kwa sababu ya umasikini. Wangukuwa na hela za kutosha, wangejenga vyoo vinavyostahili lakini umaskini ndio unaowazuia. Anatuchorea taswira ya uchafu wa vyoo vyao na hali ya umaskini ambamo wanaishi. Kwa kutumia mtindo wa taswira, anatuchorea picha ya mazingira yao na ni mazingira yenye umasikini.

4.4.2.4.5 Ubunifu

Shairi la *Omusomesa taata; Balya n'ensekeezi, uk 46* pia linatumia taswira kusawiri maudhui ya **Ubunifu**.

Amekuwa mbunifu kwa sababu ya ufunzaji mzuri ambao baba yake alimpa. Anaipa sifa hii kwa wazazi wa kiume wote. Wao hufundisha watu kuwa wabunifu na dunia ina watu wabunifu kwa sababu ya akina baba

Omusomesa owange

Olw'obukulu bw'alinawo

Olw'okutendeka abantu

Ne bayiiyayiiya ebijuna

Ebitebenkeza ffenna.

Tafsiri; kwa sababu ya ukuu alionao

Kwa kufundisha watu

Ili waunde vinavyosaidia

Vinavyotupatia amani

4.4.2.4.6 Malezi

Vile vile anasawiri maudhui ya **Malezi**; katika shairi la *Taata abaawo; Balya n'ensekeezi, uk 3*

Baba yake amempa malezi bora ambayo yamemfanya awe mtu wa heshima. Anaheshimiwa kwa ujuzi alio noa ujuzi huo aliupata kutoka kwa baba. Anamuita baba mwalimu kwa ujuzi ambao alimfundisha huku akimkuza.

N'otuleetera emmyanso

Tuyigeeyige eby'ensi

N'otulabisa abalala.

Tafsiri; ulituletea mwangaza

Tujifunze mambo ya dunia

Ukituonyesha wengine

Kwa kutumia mtindo wa taswira/picha ya mwangaza, anarejelea malezi ambayo alipewa na baba yake. Yalimtoa giza machoni na kumfanya ajifunze mambo ya dunia. Malezi bora ya baba yalimtoa gizani na kuweka mwangaza maishani mwake.

4.4.2.4.7 Wizi

Katika shairi la *Obudde Buwungeera; Balya n'ensekeezi, uk 3* ujumbe mhimu ni usawiri wa taswira ya wakati wa jioni nchini Uganda. Shughuli ambazo hutokea wakati wa jioni.

Katika ubeti wa saba anasema;

Ne kkondo afumiitiriza,

Omubbi alabinkiriza,

Omusiguze abuguumirira,

Omulogo asanyuukirira,

Obudde buwungeera,

Mwandishi anatumia mtindo wa taswira kuonyesha hali inavyokuwa wakati wa jioni na kutucholea picha ya wizi unavyotokea giza linapoingia. Anatumia mtindo wa taswira kusawiri picha ya mwizi anayekagua kagua kabla ya kuiba. Anasema kuwa wakati wa usiku unapofika, wezi huanza kazi yao ya kuiba. Wakati wa usiku ni wakati wa mwizi kuwa makini ili aweze kupata kitu cha kuiba.

4.4.2.4.8 Uchapakazi

Pia kuna maudhui ya **Uchapa kazi**. Kwa kutumia mtindo wa taswira, anatuonyesha shughuli mbali mbali ambazo wanashiriki katika jamii yake huku wakijiandalia wakati wa usiku. Anaonyesha picha ya hali ya jioni katika ufalme wa Buganda. Anachora picha ya watu wanavyoshughulika na kufanya kazi zao.

“Ekyoto batindikira”

Emimuli gizingululwa”

Kyeggulo larangiriwa

Buuri butinkuulwa”

Anatumia mtindo wa taswira kusawiri maudhui ya uchapakazi katika shairi la *Obudde buwungera*.

4.4.2.4.9 Utamaduni

Pia katika shairi la *Obudde Buwungeera; Balya n'ensekeezi, uk 3* tunaona utamaduni wa Waganda. Anataja vyombo vya kitamaduni ambavyo wanatumia. Kama, “*Emimuli*” hizi ni taa za kitamaduni ambazo wanatumia wakati wa giza

Ezitusojja emitima.

Ne tujulirira obeewo.

Otuyambe ku biriwo.

4.4.2.4.12 Heshima

Shairi la *Abakazi kamuli ka looza; Balya n'ensekeezi, uk 8* lina maudhui ya **Heshima**

Wanastahili kujiheshimu kama Waganda “*tusaana tukule mu bikorwa*”

Anatuchorea taswira ya uzuri wa mke kwa kutumia picha ya ua.

4.4.2.4.13 Amani

Anataka Uganda yenye amani “*yuganda eteese*” watu waishi kwa amani “abanaalimanga akambugu” anatuchorea picha na taswira ya jinsi watu wanavyoweza kuishi kwa amani.

4.4.2.4.14 Upumbavu

Katika shairi la *Muwerevu Hajinyowi; Malenga wa ziwa kuu, uk 29*, kuna maudhui ya

Upumbavu

Huyu mtu amepumbaa kwasababu ya utajmeuyiri ambao ameupata. Upumbavu huu amefmfanya asahua kuwa maisha si ya aushi ubeti wa pili mshororo wa kwanza

Tangu ukipate kitu, 'megeuka mpumbavu

Kattu huthamini mtu, ambaye kwamba mtovu

4.4.2.4.15 Ukatili

Katika shairi la *Muwerevu Hajinyowi; Malenga wa ziwa kuu, uk 29*, kuna maudhui ya

Ukatili

Anayeonywa, amejaa kiburi ambacho kimemletea ukatili. Ukijaribu kumuonya kuwa anapotoka, huenda atakuvunja mbavu ubeti wa tano.

Engani yatendekayo, mato yenu msifumbe

Kisikizeni kiliyo, waliyao ni viumbe

Yapimeni yasemwayo, msimili moja pembe

Msijifanye migombe, semani wenye kusema

Ukimuonya aache njia mbovu, atakutendea **ukatili**. **Anatumia picha ya ukatili.**

4.4.2.4.16 Mapenzi

Shairi la *Abakazi kamuli ka looza; Balya n'ensekezi, uk 8* lina ujumbe mhimu ambao ni mapenzi. Ni mwanamume akimsifu mwanamke anayempenda. Anamsifu urembo wake ulio kama wa ua la Rosa.

Anaonyesha mapenzi aliyonayo kwa wanawake

“Akamuli ka looza mpaawo akayitako gwe” ..... nga kalaha obulungi” Anamulinganisha mwanamke na ua la looza ambalo kwa sababu ya uzuri wake, linavutia nyuki (mwanamme) na kumfanya alipende. Anatumia mtindo wa taswira ya ua kutuchorea picha ya uzuri wa mwanamke. Mwanamke ni mrembo kama ua. Kwa sababu ya urembo wake anapendwa. Anatumia mtindo wa taswira kusawiri maudhui ya mapenzi.

Mhimili wa pili wa nadharia ya umitindo husema kuwa, mchambuzi wa fasihi ajikite kwenye uchambuzi wa miundo ya maneno na tamathali zinazoshirikishwa katika kazi ya fasihi. Utafiti huu uliongozwa na mhimili huu katikia uchambuzi wa mtindo wa taswira uliotumika kusawiri maudhui ya mapenzi, utamadunu, uchapakazi, malezi, wizi, ubunifu, umasikini, na vita ambayo yamejadiliwa hapo juu. Malenga wa Kiganda walitumia miundo ya lugha ambayo ilionyesha taswira. Na kwa kutumia mtindo huu wa taswira, wakasawiri ujumbe na maudhui yao.

Mtindo huu wa taswira huirahisisha sana uelewaji wa ujumbe kwa hadhira kwa kuwa humpa msomaji picha ya dhana ambayo inazungumziwa kichwani mwake. Maelezo na maneno yanayotumiwa na malenga humchorea picha kichwani juu ya lile linalozungumziwa kwa hivyo kumrahisishia ujumbe na maudhui.

Mashairi ya Kiganda yanatumia sana mtindo huu kuliko ya Kiswahili, hili huyafanya yaeleweke zaidi kwa wanafunzi kuliko yale ya Kiswahili. Malenga wa Kiswahili wakitumia sana mtindo huu, itakuwa rahisi kupitisha ujumbe. Vile vile mwalimu wa ushairi wa Kiswahili anastahili kutumia mtindo wa taswira kuwarahisishia mitindo na maudhui wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili.

Pia kuna maudhui mengine ambayo yamesawiriwa kwa mtindo wa taswira hapa chini:

4.4.2.4.17 Huzuni/ mateso

Ujumbe mhimu katika shairi la *Jipu; Sauti ya dhiki, uk 7*, ni maumivu ambayo mwandishi anapitia kwa sababu ya maumivu. Mwandishi anatumia mtindo wa taswira hisi kusawiri

maudhui ya ,mateso, maumivu na huzuni vinavyosababishwa na jipu alilo nalo. Maudhui yanayojitokeza katika shairi hili ni kama;

Hana furaha moyoni, usiku na mchana yote ni mamoja kwake. Moyo wake umeona mateso mengi. Ubeti wa pili;

Moyoni furaha sina, ningaitaka sinayo

Si usiku si mtana, ni mamoja kwangu hayo

Mateso n'nayoona, yaujua wangu moyo

Si mwako na wayowayo, uliyonifikiliya!

Kwa kutumia mtindo wa taswira hisi, mtunzi anasawiri huzuni na mateso ambavyo anapitia.

4.4.2.4.18 Maumivu/uchungu

Ana maumivu kutokanana jipu ambalo linampa tabu. Hapati usingizi kutokana na maumivu.

Ni mara yake ya kwanza kuwa na ugonjwa huu. Anataka litunguliwe kwa sindano. Ubeti wa pili mshoro wa tatu *Mateso n'nayoona, yaujua wangu moyo* na ubeti wa tatu

N'na jipu lin'tuza, linipalo tabu mno

Tangu liliponianza, kamwe sipati usono

Kwamba ni mara ya kwanza, kuuguwa ndwezi hino

Latoma kama sindano, utunguwe nakwambiya

Amekonda kama uzi kutokana na uchungu ubeti wa nne

N'nakonda kama uzi. Linamfanya akose usingizi. Maumivu hayamruhusu kulala. Kwa kutumia mtindo wa taswira, anasawiri maudhui ya uchungu.

4.4.2.4.19 Tumaini

Ana tumaini kuwa jipu litaiva kisha alipasue. Anatumia mtindo wa taswira kusawiri taswira hisi. Haya yanajitokeza katika ubeti wa kwanza hadi wa kumi na mbili;

Jambo nilingojevalo, ni kutimu yake siku

Ningojevalo ni hilo, tena kwa kubwa shauku

Itimupo ndimi nalo, ja mwewe na mwana kuku

Ni furaha hiyo siku, kwangu na wenzangu piya

*Siku ya kuiva kwake, hiyo ndiyo siku kweli
Huo ndiwo mwisho wake, na mwisho wa idhilali
Idhilali in'ondoke, mimi nayo tuwe mbali
Siku hiyo ni mawili, kuteka au kuliya*

*Taliminya litumbuke, lisinisumbuwe tena
Usaha wote utoke, utoke nikiuona
Midamu itiririke, kama ng'ombe alonona
Jipu hili mwana lana, M'ngu mbwalipa hizaya*

*Jasho jembamba litoke, ndiya mbili likitona
Na hapo nitetemeke, si kwa baridi kuona
Bali kwa utungu wake, utakaozidi sana
Hapo ndipo nitasona, na moyo kufurahiya*

*Baada ya yote haya, jarana niliuguze
Kwa madawa kulitiya, ili kwamba yalipoze
Irudi yangu afiya, na zaidi niongeze
Nirukeruke niteze, kwa furaha kuningiya*

*Kalamu sasa natuwa, kaditamati lisani
Nadhani nalotongowa, 'mekungiya akilini
Jipu nitalitumbuwa, libaki kovu mwilini
Suala kuu ni: lini? Ni siku ikitimiya*

Katika shairi hili, mwandishi anatuchorea picha hasa kuhusu jipu alilionalo na jinsi linavyomuuma. Lakini ana matumaini kuwa litapona.

4.4.2.4.20 Uovu

Pia katika shairi la *Muwerevu Hajinyowi; Malenga wa ziwa kuu, uk 29*, anatumia mtindo wa taswira kusawiri maudhui ya uovu; ameleweshwa na kitu kiasi kwamba hawezi kutambua uovu wake.

“Kitu kimekuleweshwa, huutambui uovu”

4.4.2.4.21 Kifo

Kuna wegine wengi ambao walikuwa wakijiona shupavu hadi wakati wao ulipofika. Ubeti wa tatu;

N'na jipu lin'tunza, linipalo tabu mno

Tangu liliponianza, kamwe sipati usono

Kwamba ni mara ya kwanza, kuuguwa ndwezi hino

Latoma kama sindano, utunguwe nakwambiya

Waliokuwa wakijiona shupavu walikufa. Kifo kiliwapata “leo hawako nasi na wamegeuka na kuwa jivu”

4.4.2.4.22 Uchapa kazi

Katika shairi la, *Semani Wenye Kusema; Sauti ya dhiki, uk 28*, kuna maudhui ya *Uchapa kazi*

Katika ubeti wa sita, anawatia moyo kuwa wachapa kazi. Kila mlima shamba anaambiwa kutia mpini kwenye jembe na kulima. Wanaojua kujenga wajenge kwa kuwa paa la nyumba lavuja na linahitaji kutengenezwa;

Lavuja paa la nyumba, wavimbaji nawavimbe

Na kila mlima shamba, natiye mpini jembe

Na wale waliyo simba, leo wangurume jumbe

Musijifanye migombe, semani wenye kusema

Anatumia anatumia mtindo wa taswira kuonyesha picha ya paa la nyumba linalovuja ili kusawiri maudhui ya uchapakazi. Kwa kutumia mtindo huo wa taswira, anawaita wajenzi waje na kuchapa kazi.

4.4.2.4.23 Chuki

Pia katika shairi la *Semani Wenye Kusema; Sauti ya dhiki, uk 28*, kuna chuki baina ya watu anaowaandikia na mwandishi. Lugha anayotumia inaonyesha chuki hii kwa mfano;

Msijifanye migombe, semeni wenye kusema

Katika kibwagizo hiki anawaambia kutojifanya migombe.

4.4.2.4.24 Masengenyo

Pia katika shairi la *Semani Wenye Kusema; Sauti ya dhiki, uk 28*, anawaita wenye kusema ili waseme. Wamekuwa wanamsema. Ni kawaida yao kusema. Mara hii anawaita peupe

kuwa waje waseme. Wao huwasema watu waliopatwa na matitizo ingawa si kutaka kwao. Shida wanazopitia huenda zikafikiria hao wanaosengenya. Anawataka wapime wasemayo.

4.4.2.4.25 Huzuni

Katika shairi la *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34*, kuna maudhui ya huzuni.

Katika ubeti wa tano;

Mara waja na habari, mambo yalivyo nyumbani

Ati mambo si mazuri, mambo yote tafashani

Wanitaka nifikiri, usemayo ni yakini

Nisononeke moyoni, upate kufurahika

Mwandishi anatumia mtindo wa taswira kutuonyesha mtu ambaye anapokea habari kuwa mambo hayako vizuri nyumbani. Habari hizo zinataka kumfanya ahuzunike.

Wasi wasi unamtaka ahuzunike na asononeke kwa kufikiria shida alizo nazo. Huyu mtu ana shida ambazo zinamletea wasi wasi na wasi wasi unamletea huzuni.

4.4.2.4.26 Shida

Katika shairi la *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34*, kuna maudhui ya shida. Huyu mtu ana shida na matatizo ambayo humletea wasiwasi. Ana shida nyumbani; afya za jamaa zake si nzuri, maisha magumu yanamungojea nje ubeti wa 7, 6, 5.

Mara waja na habari, mambo yalivyo nyumbani

Ati mambo si mazuri, mambo yote tafashani

Wanitaka nifikiri, usemayo ni yakini

Nisononeke moyoni, upate kufurahika

Au mara hunijiya, na kingine kisahani

Kukhusu zao afiya, hao waliyo nyumbani

Huwa hwishi kunambiya, hali zao taabani

Zingawa; watakiyani? Ni zako au ni zao?

Na mara huja nambiya, nitakapotoka humu

Ya kwamba yaningojeya, nde maisha magumu

Ulilonikusudiya, ni kunitiya wazimu?

Kama ndiyo yako hamu, basi unshatahayari

Anatumia mtindo wa taswira kuwasilisha maudhui ya shida.

4.4.2.4.27 Wasi wasi

Katika shairi la *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34,* kuna maudhui ya wasi wasi. Katika shairi zima anapigana na kupinga wasi wasi ambao unamsumbua. Anautaka uondokane naye uende zake.

4.4.2.4.28 Tumaini

Katika shairi la *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34,* kuna maudhui ya tumaini. Anatumaini kuwa matatizo yote anayopitia yatakoma ub3 na 4. Anajua kuwa atalivaa moja na anangojea muda huo. Anatumaini kuwa huo muda utafika.

4.4.2.4.29 Subira

Katika shairi la *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34,* kuna maudhui ya **subira**. Kwenye tumaini aliyonayo, ameongeza subira. Anajua kuwa atalivaa moja na analisubiri. Ubeti wa sita.

Talivaa moja, la yangu subira

Nipate natija, ilo barabara

Subira kwa mja, ndilo jambo bora

Subira yake ndiyo itamfikisha kwa analotarajia. Vile vile anasema kuwa subira kwa mja/mtu ndilo jambo bora.

4.4.2.4.30 Maumivu

Katika shairi la *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34,* kuna maudhui ya maumivu. Kutokana na shida anazopitia ana maumivu moyoni mwake.

4.4.2.4.31 Dhiki

Katika shairi la *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34,* kuna maudhui ya dhiki. Anapitia dhiki/matatizo mengi katika maisha yake.

4.4.2.4.32 Uvumilivu

Katika shairi la *Wasiwasi Enda Zako; Malenga wa ziwa kuu, uk 34,* kuna maudhui ya uvumilivu. Amevumilia shida anazopitia katika maisha yake. Ubeti wa tatu;

“Zingenilemeya....kuzivumiliya”

4.4.2.4.33 Jitihada

Pia anasawiri maudhui ya **Jitihada**

Ingawa anatumaini, hakai tu, anajitahidi kutoka kwenye shida anazopitia.

4.4.2.4.34 Huzuni

Mwandishi ana huzuni kwa kuwa amesoma lakini bado anateseka. Kazi haimpi hela za kutosha

“Lisiwajae huzuni, mimi yameshanipata

Nimesoma kwa makini, mitihani nikapita”

Amesoma na mitihani amepita lakini hakuweza kupata kazi njema. Jambo hili linamhuzunisha. Ametumia taswira ya mtihani kuonyesha huzuni alionao moyoni na jinsi alivyopitia shida kama ashindaye mtihani.

4.4.2.4.35 Uchapakazi

Katika shairi la *Semani Wenye Kusema; Sauti ya dhiki, uk 28*, kuna maudhui ya uchapakazi.

Ingawa mwandishi ni mchapakazi, kazi aliyonayo haimlipi vizuri. Sasa anatamani kurudi shambani na kufanya ukulima. Uchapakazi wake haumsaidii kwa sasa. Anatamani kwenda kufanya ukulima ambao huenda utamlipa vizuri. Katika ubeti wa sita;

Ninatamani kugura, nende shamba kutafuta

Mjini kunanikera, nikalimie mbatata

Kujibali ndiyo bora, ningali bado kujuta

Si kai, sitirihali, nufanyazo waungwana

Mwandishi anatumia mtindo wa taswira kusawiri maudhui ya uchapakazi. Anajenga picha katika kichwa cha msomaji huku akimpatia ujumbe katika shairi.

Kama ilivyo kwa Kiganda, pia malenga wa Kiswahili wanatumia mtindo wa taswira kusawiri maudhui haya hapo juu.

Taswira hutumika sana katika ushairi wa kiganda kuliko ule wa Kiswahili. Taswira humjengea msomaji picha kichwani mwake na kumrahisishia uelewaji wa ujumbe/maudhui

katika shairi. Malenga wa kiganda wanatumia sana mtindo wa taswira kusawiri maudhui yao jambo ambalo hufanya mashairi ya kiganda rahisi kueleweka. Pia picha ambazo zinajengwa kichwani huvuta nadhari ya msomaji na kumfanya apende ushairi. Kwa hivyo ushairi wa kiganda unatendwa vizuri kuliko wa Kiswahili. Mwalimu wa ushairi wa Kiswahili kwa kuwarahisishia ujumbe pale ambapo haueleweki. Ingawa ushairi wa Kiswahili pia unatumia mtindo wa taswira, si kwa kiwango kikubwa kama ushairi wa kiganda jambo hili hufanya ushairi wa kiganda kuwa rahisi kuliko ule wa Kiswahili na kwa hivyo kuvutia wanafunzi na kuwafanya wautende vizuri katika mihani wa kitaifa. Ushairi wa Kiswahili ukitumia mtindo huu, utaendelea sana.

Uchambuzi huu wa mtindo wa taswira katika ushairi wa Kiganda na Kiswahili uliongozwa na nadharia ya umitindo hasaa mhimili wa pili kwa kuangalia dhana za kiisimu zilizotumika katika kusawiri na kupigia msomaji picha na taswira katika kichwa chake ili aweze kuelewa vizuri na kupata vizuri maudhui yanayosawiriwa.

Nyanchama (2012) alichunguza matumizi ya taswira na ishara katika mashairi ya diwani ya *Sauti ya Dhiki*, jinsi yalivyofikisha ujumbe uliokusudiwa. Utafiti huo ulibaini kuwa matumizi ya taswira na ishara katika *Sauti ya Dhiki* yamesaidia sana katika kudhihirisha maudhui yaliyojitokeza katika diwani hiyo. Baadhi ya taswira na ishara zilizobainishwa ni mnazi, mamba, jipu, jimbi, nyundo, safari, mvua, moyo na ngome. Taswira hizo zimeakisi masuala ya kimaisha, kiuchumu na kisiasa. Pia utafiti huu uliangazia taswira na mitindo mingine katika uwasilishaji wa maudhui. Mitindo hii inasaidia katika kuweka wazi maudhui kama ilivyoonyeshwa katika utafiti huu pia.

4.4.3 Mtindo wa tashbiha

Ruhumbika (1997) anafasili tashbihi kama mtindo wa lugha ambao hutumia ulinganisho ili kueleza dhana au wazo. Huu ni mtindo unaolinganisha vitu au hali mbili tofauti kwa kutumia maneno ya kulinganisha; 'kama', 'mithili ya', 'sawa na', 'ja'. Pia malenga katika mashairi ya lugha zote wameweza kutumia mtindo wa tashbiha kama ifuatavyo;

4.4.3.1 Ubunifu

Katika shairi la *Omusomesa taata; Balya n'ensekezi, uk 46* kuna maudhui ya **Ubunifu** ambayo yanasawiriwa kwa kutumia mtindo wa tashbiha.

Amekuwa mbunifu kwa ufunzaji mzuri ambao baba yake alimpa. Anaipa sifa hii kwa wazazi wa kiume wote. Wao hufundisha watu kuwa wabunifu na dunia ina watu wabunifu kwa sababu ya akina baba

4.4.3.2 Malezi

Katika shairi la *Taata abaawo; Balya n'ensekeezi, uk 3* ujumbe mhimu vile vile ni malezi. Malenga anatamani uwepo wa baba ili amkinge na kumsaidia kutokana na shida ambazo anapitia duniani kama ilivyokuwa utotoni. Kwa kutumia mtindo wa tashbiha, anaonyesha malezi aliyopewa na baba yake na jinsi alivyomfunza ubunifu.

4.4.3.3 Wivu

Kuna watu wenye wivu wasiomtokia mema. Baba angekuwepo, angewasaidia ili waweze kuwashinda hawa wenye wivu

Batusonsasons ensonga.

Tebatwagaliza ebiriwo.

Bwe tusikisa emikono

Tebatwagaliza bubeewo.

Be tutwalira ebipimo.

Ebiringa ebya minzaani.

Ne batuleetera empiima.

Ezitusojja emitima.

Ne tujulirira obeewo.

Otuyambe ku biriwo.

Anajutia kutokuwepo kwa baba yake. Baba yake angekuwepo, angemsaidia kuwashinda watu wenye wivu wasiomtokia mazuri. Kwa kutumia mlinganisho wa tashbiha

“Be tutwalira ebipimo.

Ebiringa ebya minzaani.

Ne batuleetera empiima.”

Anaonyesha wivu wa watu dhidi yake.

4.4.3.4 Uchapa kazi

Shairi la *Buganda ejja mu Yuganda ejja; Aboluganda ab'enda emu, uk 40* lina maudhui ya

Uchapa kazi

Anawaita Waganda ili wakuje na kufanya kazi ya kujenga ufalme wao. Wajenge ufalme kwa kufanya kazi kwa bidii tena pamoja.

4.4.3.5 Umoja

Anawaita kujiunga pamoja na kujenga ufalme ambao unastahili kuwa katika Uganda iliyoendelea. Uganda inaendelea upesi kwa hivyo ni lazima ufalme pia uendelee na kufikia kiwango sawa na Uganda. Ili kuweza kuendeleza ufalme wa Buganda, wanahitaji umoja.

4.4.3.6 Elimu

Anawafunza wanawake kufunza watoto wao;

Abantu ba Buganda muluwa!

Abantu ba Buganda weetuli

Ka tusomese ffe abaana

Ka tubagunjule mu bicolwa

Ka bafuuke obusajja ebyasi

Bakolere Buganda agalimu

Anawahimiza kufunza watoto wao ili watoto wao hao wawe wanaume imara watakaosaidia na kujenga ufalme imara na kuuendeleza ufalme wa Buganda.

4.4.3.7 Ulevi

Anakashifu ulevi. Anawakanya kuwa ikiwa wataendeleza ufalme, lazima waache pombe na kuendeleza ufalme wa Buganda.

Abantu ba Buganda muluwa!

Abantu ba Buganda weetuli

Tukomye okukeera enguuli

Tukomye okubumba emmind

Tukomye okukekera kati

Twebejjeresa mbu omunyango

4.4.3.8 Tamaa

Maudhui ya Tamaa yanajitokeza katika shairi la *Siwani Ukuu; Malenga wa ziwa kuu, uk 43*, ; Anamuonya mwenzake ambaye ana pupa ya kwenda juu. Ana pupa ya kupata makuu. Anazunguka akitafuta ukuu na makuu anasaka. Anamuonya kuwa atavunjika maguu ubeti wa kwanza

Sioni ulichoshika, upande ule na huu

Sipokuwa kuzunguka, ukitafuta ukuu

Ni makuu unasaka, utavunjika maguu

Siwanye kwenda juu, hata chini hujafika

Pia katika ubeti wa tatu, anataka umaarufu na kuwa anayotamani si ya kiwango chake.

Huenda ataanguka

Umaarufu wataka, ili uwe juu juu

Bali nikikumulika, hukwei hata chuguu

Kwenye ngazi taanguka, kwa kishindo chini puu!

Siwanye kwenda juu, hukum chini hujafika

katika ubeti wa nne, Anamuonya dhidi ya tamaa/papara. Huwa na makuu.

Ungetaka faidika, ujaze lako bunguu

Usiende kwa haraka, papara zina makuu

Chembe chembe huumuka, huleta tija shafuu

Siwanye kwenda juu, hali chini hujashika

4.4.3.9 Onyo

Anamuonya mwenzake dhidi ya kuwania ukuu. Anamuonya kuwa ukuu una makuu, anamuonya vilevile kuwa mpanda ngazi hushuka. Pia anamuonya kuwa parara zina makuu.

Takiri hufanya uelewaji wa ujumbe kuwa rahisi kwa kuwa malenga huuwekea msisitizo ujumbe wake mhimu kwa kuukariri. Ushairi wa kiganda unakariri sana kuliko ushairi wa Kiswahili jambo ambalo hufanya uelewaji wa ushairi wa kiganda kuwa rahisi kuliko ule wa Kiswahili.

4.4.3.10 Kiburi

Katika shairi la Mwerevu hajinyowi kuna maudhui ya kiburi. Huyu mtu anajishasha na kijiona kama katika ndovu ubeti wa kwanza na ubeti wa nne. Malenga wanatumia mtindo wa tashibiha kusawiri maudhui. Tashibiha ni mtindo wa uandishi ambapo mtunzi analinganisha

vitu viwili vyenye sifa sawa kwa kutumia maneno ya mlinganisho. Pia ametumia mtindo wa maswali ya balagha kuonyesha tabia yake ya kiburi.

*Mwenye nacho wajishasha, **Wajiona kama ndovu***

Kitu kimekuleweshwa, huutambuwi uwovu

Ngoma yako itakesha, au ni nguvu za povu?

Tangu lini muwerevu, akajinyowa mwenyewe?

Mwenye nacho wajishasha, wajiona kama ndovu

Kitu kimekuleweshwa, huutambuwi uwovu

Ngoma yako itakesha, au ni nguvu za povu?

Tangu lini muwerevu, akajinyowa mwenyewe?

4.4.3.11 Utu

Shairi la **Kizazi Cha Fedheha; Malenga wa ziwa kuu, uk 60**, kuna maudhui yafuatayo;

Katika ubeti wa nne;

Ni unafiki, kwa mwanamwali

Njia hashiki, hawi mkali

Mfano nyuki, utu hajali

Hajisaili, njema tariki

Mnaumbuka hamuumbiki

Anawataka kuwa na utu. Anawataka waige mfano wa nyuki. Katika ubeti wa sita;

Mnashiriki, mengi laili

Hamkanyski, wala kujali

Soni na dhiki, kotozijali

Utu na hata mahuluki

Moaumbuke humuumbiki

Anawataka kuwa na soni, wakionywa wasikie, wajali hali za masikini, huo ndio utu.

Katika ubeti wa saba;

Sio riziki, yenu amali

Bali fasiki, utu kudhili

Na si laiki, kwa mwe akili

Kuyakubali, na kushiriki

Mnaumbuka hamuumbiki

Anawataka wasiweke mali mbele ya utu.

Mtindo wa kuwasilisha maudhui wa tashibiha unatumika sana katika mashairi ya Kiganda kuliko ya Kiswahili. Tashibiha hulinganisha vitu viwili vyenye sifa zinazofanana jambo ambalo hurahisisha uelewaji wa ujumbe kwa msomaji. Kwa hivyo malenga anapotumia sana tashibiha, huwarahisishia wanafunzi uelewaji wa ujumbe na maudhui katika mashairi. Hii ndiyo sababu ushairi wa kiganda unaeleweka zaidi kwa wanafunzi kuliko wa Kiswahili. Kwa hivyo malenga wa Kiswahili pia watumie mtindo wa tashibiha zaidi ili kufanya ujumbe wa ushairi wa Kiswahili kueleweka upesi kwa hadhira. Jambo hili litakuwa ni maendeleo makubwa kwa ushairi wa Kiswahili.

4.4.4 Mtindo wa uhalisia

Karigo (2014) anasema kuwa ni mtindo wa kusawiri maisha kama yalivyo katika jamii halisi. Malenga wameweza kutumia mtindo wa uhalisia kusawiri maudhui yafuatayo;

4.4.4.1 Elimu

Shairi la *Taata abaawo; Balya n'ensekeezi, uk 3* kuna maudhui ya Mwandisha alipoelimika, na kupata elimu ya kutosha walianza sitina yao

Bwe nafuna ag'essomero.

Ne bankikira ensingo.

Ne bandogaaloga mbireke.

Bwe nanyweza bye nnyinza.

Ne basikattira balabe.

Bwe mpezezza eby'ensi eno.

Ne baganoonya nze nveewo.

Singa Taata obaawo, n'otuyamba ku biriwo.

Anatumia mtindo wa uhalisia kuonyesha umuhimu wa elimu aliyopewa na baba yake.

Malenga wanaweza kutumia mtindo wa uhalisia katika kusawiri maudhui yao, yaani mtunzi anaweza kusawiri hali halisi katika jamii, kusawiri mambo kama yalivyo katika jamii.

4.4.4.2 Uchawi

Wanamroga kwa sababu ya mambo mazuri ambayo amepata maishani. Huu ni uhalisia, mwandishi ametumia mtindo wa uhalisia kusawiri uchawi ambao hutokea katika jamii hasaa mtu anapopata mambo mazuri.

Bwe nafuna ag'essomero.

Ne bankikira ensingo.

Ne bandogaaloga mbireke.

Bwe nanyweza bye nnyinza.

Ne basikattira balabe.

Bwe mpezezza eby'ensi eno.

Mtindo wa uhalisia hutumuka pale ambapo mtunzi anasawiri mambo kama yalivyo katika jamii halisi. Maudhui huwa ni ujumbe wa kinachotokea katika jamii halisi. Mtindo hufanya uelewaji wa ujumbe kuwa rahisi kwa kuwa wasomaji hutoka kwenye jamii. Kwa hivyo jamii ikisawiriwa kama ilivyo katika jamii wataelewa upesi kuliko jamii inaposawiriwa kinjozi tu. Mashairi yote ya Kiswahili na kiganda yanasawiri maudhui kihalisia, ingawa hivyo, ushairi wa kiganda unakuwa halisia sana kwa wanafunzi wa ushairi nchini Uganda kuliko ushairi wa Kiswahili kwa kuwa mambo amabayo yanazungumziwa katika ushairi wa kiganda yanatoka kwenye mandhari ambamo wanaishi. Upande wa Kiswahili, ushairi umeandikiwa kwenye mandhari tofauti. Kwa hivyo ingawa yana uhalisia, uhalisia wake si halisi kwa wanafunzi nchini Uganda ambao hawana mazoea na miktadha inayozungumziwa katika ushairi huu. Kwa hivyo mwalimu wa ushairi wa Kiswahili anastahili kufafanua na kuelezea wanafunzi miktadha na mazingira ambamo mwandishi alitungia shairi lake ili wanafunzi waweze kuelewa maudhui ya ushairi wa Kiswahili vizuri.

4.4.5 Mtindo wa maswali ya balagha

Mhina (2002) anafafanua maswali ya balagha kama aina ya maswali ambayo hayatarajiwa kupata majibu. Maswali haya mara nyingi hutumiwa kuunda athari ya kihisia au kuisitiza wazo au dhana. Ni mtindo wa kuuliza maswali ambayo hayahitaji majibu kwa kuwa majibu yanajulikana tayari. Watuzi wameweza kusawiri maudhui kwa kutumia mtindo wa maswali ya balagha kama ifuatavyo;

4.4.5.1 Ibada na dini

Katika shairi la *Mukama munene* kuna ujumbe mhimu ambao ni kuabudu Mungu.

Shairi hili ni la ibada. Ni shairi ambalo linaabudu na kumpa mungu sifa kwa kumpa mwanadamu uhai. Linamuhimiza mwanadamu kufikiria sana neema ya Bwana ambayo imemwezesha kupata yote aliyonayo kumwezesha kuishi.

Wali weekanze ne weewuunya:

Wali otudde ne weebuza:

Eyazimba obwengula?

N'atateekako nkondo?!

Eyatonda enkazaluggya?

Empungu ne ŋnaali?

Akamese n'oguyovu?

Ka munyeera akasirikitu?

Mpologoma n'entulege?

Omuntu kalimagezi?

Nnawolovu asoonooka?

Emigga emigolokofu?

Ebibira gaggadde?

N'enkulungo kwe bituula?

Engabi efuumuka?

Agasozi agagulumivu

Bw'oba tomuyiganga,

Leero mmukugamba,

Mukama afuga byonna,

Era ye yabibumba.

Wali osirise n'ofumiitiriza:

Ekisa gye yakiggya?

N'akuwa ebikuliisa?

Enkuba n'etonna?

N'akasana ne keememula?

Empewo ey'obulamu?

N'ataba na mpeera?

*Mpozzi tomulabanga,
Wuuno muyige kati,
Mukama ataweerwa
Byonna y'abikuwa ebyo.*

*Wali weekanze ne weewuunya:
Obulamu nnannyinibwo?
Eyakwazika n'ocakaza?
Omusolo n'atasaba?
Okusiima n'okugaya?
Amampaati ne gakuyinga?*

*Yabigamba ne bibaawo,
Bw'ayagala asaanyaawo
Obulamu y'atereka
Anti ye nnannyinibyo.*

*Wali otidde ne weebuza:
Magendere g'abafudde?
Ebibi bye baba bakoze?
Ekisa kye baba balaze?
Okulamula kuliba kutya?
Ng'obulamu buweddewo?*

*Oba ono tomatiranga,
Kaakati kitegeere,
Ssabalamuzi mukam'oyo,
Alikuyita abikubuuze.*

Mwandishi anumia mtindo wa maswali ya balagha kuabudu Mungu. Anauliza msomaji maswali ambayo yanasawiri maudhui ya ibada na dini. Mtindo huu umemsaidia kuwasilisha ujumbe wake kwa hadhira kirahisi. Mtindo huu hutumika pale ambapo mwandishi hujiuliza maswali bila kutarajia majibu au majibu yanajulikana tayari. Malenga huweza kuuliza maswali ambayo hayahitaji majibu katika kazi yao na maswali haya huitwa maswali ya balagha.

4.4.5.2 Haki

Katika shairi la *Kizazi Cha Fedheha; Malenga wa ziwa kuu, uk 60*, kuna maudhui ya haki. Mwandishi anatumia mtindo wa maswali ya balagha kusawiri maudhui ya haki.

Katika ubeti wa tisa;

Semeni haki, bila batili

Kizazi hiki, msiojali

Je hamtaki, zetu kauli?

Mtupwe mbali, mjimiliki?

Mnaumbuka hamuumbiki

Anawahimiza kusema haki. Waige mfano wa nyuki

4.4.5.3 Shukurani

Katika shairi la *Nimpe Mama Zawadi Gani; Malenga wa ziwa kuu, uk 107*, Kuna maudhui ya shukurani.

Anatafuta kitu cha kumpa mama kama malipo ya mema aliyomfanyia. Amejawa na shukurani kwa mama yake. Kichwa cha shairi chenyewe ni swali la balagha. Shairi zima limeegemea mtindo wa balagha kuuliza jinsi mwandishi anavyoweza kumlipa kwa mema aliyomtendea.

4.4.5.4 Mapenzi

Anaonyesha mapenzi kwa mama yake, vilevile mama yake alimlea kwa mapenzi

4.4.5.5 Malezi

Huyu mtoto aliyepewa malezi mema. Mama yake ni mlezi mwema katika ubeti wa tatu

Mate kwake nimetema, mama hakunichukia

Tumbo lungu likiuma, kinyesi namtupia

Chukula hakuninyima, na dawa ya malaria

Kipi cha kumpa mama, jwe ni yake fidia?

Anaonyesha matatizo amabyo mama anapitia ili kumlea mtoto wake. Anamalizia kwa kuuliza swali la balagha “*Kipi cha kumpa mama, jwe ni yake fidia?*” hapa mtunzi anatumia swali la balagha kusawiri maudhui ya malezi.

4.4.5.6 Heshima

Anamheshimu mama yake kwa mema yote aliyomtendea hii inajitokeza katika ubeti wa saba

Kwa heshima yake mama, kwa heri na wapungia

Naondoka hima hima, swali langu nawaachia

Nenda keti huko nyuma, jibu lenu nangojea

Kipi cha kumpa mama, iwe ni yake fidia?

Anakamilisha shairi kwa kuaga akituachia swali la balagha. Anasema kuwa anaaga kwa heshima ya mama.

4.4.5.7 Shida

Kuna watu wanaopitia shida/uovu Fulani wanaosema ubeti wa tatu

Uwovu kiwa kwa watu, ijapokuwa u tembe

Utaona kila mtu, yu mbiyoni akaimbe

Mbona leo u kwetu, twaambizana tusambe?

Musijifanye migombe, semani wenye kusema

Uovu na shida vinapokuwa kwa wengine, watu huambizana. Anawauliza; “*Mbona leo u kwetu, twaambizana tusambe?*” kutoka shairi la ***Semeni wenye kusema***.

4.4.5.8 Kiburi

Huyu mtu anajishasha na kijiona kama ndovu ubeti wa kwanza na ubeti wa nne

Mwenye nacho wajishasha, wajiona kama ndovu

Kitu kimekuleweshwa, huutambuwi uwovu

Ngoma yako itakesha, au ni nguvu za povu?

Tangu lini muwerevu, akajinyowa mwenyewe?

Maudhui haya ya kiburi yanajitokeza katika shairi la ***Mwerevu hajinyowi***. Huyu mtu ana kiburi na ameleweshwa na kiburi. Kama njia ya kumwonyesha na kumfanya atambue kuwa ana kiburi, mwandishi anamwuliza swali la balagha;

“Ngoma yako itakesha, au ni nguvu za povu?”

Tangu lini muwerevu, akajinyowa mwenyewe?”

4.4.5.9 Onyo

Anawaonya dhidi ya kusema ovyo. Wale wawasemao pia hawakutaka wanayopitia huenda siku yao pia itafika

Maudhui haya yote hapa juu, yanatoka kwenye shairi la *Nimpe Mama Zawadi Gani; Malenga wa ziwa kuu, uk 107*, Yanasawiriwa kwa kutumia mtindo wa balagha. Mwandishi anajiuliza anachoweza kumfanyia mama yake au ampe zawadi gani.

4.4.5.10 Ushujaa

Shairi la *Lipi-Litakalokuwa? ; Sauti ya dhiki, uk 38*,

Yuko tayari kukabiliana na lolote lijalo. Kama lataka kuwa liwe.

Katika shairi la *Lilokuudhi Ni Lipi?; Sauti ya dhiki, uk 15*, Kuna maudhui yafuatayo;

4.4.5.11 Urafiki

Kuna urafiki wa dhati baina ya mwandishi na anayeandikiwa. Anamwita “mhibu” wake. Ubeti wa kwanza anataka kujua kwa nini amekuwa kimya, linalomuudhi ni lipi? Kutokana na urafiki wao, kimya cha rafiki yake kinaudhi. Anatumia mtindo wa balagha ili kusawiri maudhui yake ya urafiki.

Mhibu wangu mhibu, nakwita niitikiya

Nakwita ndoo karibu, upate kunisikiya

Nakuuliza nijibu, sinifite hata moya

Usinifite nambiya, lilokuudhi ni lipi?

4.4.5.12 Shida

Anakisia kwamba huenda rafiki yake anapitia “maudhiko” angependa amwelezee hizo shida anazopitia ili ajue. Anapomuuliza kuhusu shida zinazomuudhi, anatumia swali la balagha. Anatumia mtindo wa balagha kuwasilisha maudhui yake.

4.4.5.13 Mapenzi

Kutokana na mapenzi aliyonayo kwake, angependa kujua linalomuudhi ili wapiti pamoja. Na anamuuliza swali la balagha kama njia ya kuonyesha mapenzi.

4.4.5.14 Msamaha

Kama linalotaka kuharibu urafiki wao latokana na kosa alilofanya, yuko tayari kuomba msamaha. Ubeti wa tano

Nieleza hicho kisa, ambacho 'mekutendeya

Kama ndiye nilokosa, nitakiri mara moya

N'ombe mswamaha sasa, kwa nililokukoseya

Usinifite nambiya, lilokuudhi ni lipi?

4.4.5.15 Wasi wasi

Kutokana na kimya cha rafiki yake anapata wasi wasi ubeti wa sita

Nambiya nipate juwa, nambiya sasa nambiya

Wasiwasi umekuwa, ni mwingi uloningiya

Juwa utanitunguwa, ndilo ulokusudiya?

Usinifite nambiya, lilokuudhi ni lipi?

Maswali ya balagha anayomuuliza yanaonyesha wasiwasi alionaokuhusu rafiki yake. Anatumia mtindo wa maswali ya balagha kuwasilisha

Malenga wa kiganda wanatumia maswali ya balagha kuliko wa Kiswahili. Ingawa malenga wa Kiswahili pia wanatumia maswali ya balagha. Matumizi ya maswali ya balagha husaidia kufanya ujumbe kueleweka upesi. Kwa hivyo malenga anapotumia sana maswali ya balagha, ujumbe wake unaeleweka upesi. Hii ndiyo sababu maudhui ya ushairi wa Kiganda yanaeleweka upesi kwa wanafunzi kuliko ya Kiswahili. Kwa hivyo mwalimu wa ushairi wa Kiswahili lazima achukue muda na kusaidia wanafunzi kuelewa maudhui katika ushairi wa Kiswahili kwa kuwauliza maswali na kuwafanya waelewe ujumbe katika mashairi.

4.4.6 Mtindo wa inkisari

Mhina (2002) anasema kuwa ni mtindo ambapo malenga hufupisha maneno. Malenga wameweza kusawiri maudhui kwa kutumia mtindo wa inkisari kama ifuatavyo;

4.4.6.1 Onyo

Mwandishi wa shairi la *mwerevu hajinyowi* anamuonya huyu mtu kuacha mienendo yake. Anamkumbusha kuwa hata muwerevu hawezi kujinyoa mwenyewe. Anamuonya kuwa siku itafika ajipate kwenye wavu. Ubeti wa pili na tatu.

4.4.6.2 Ukata/umasikini

Umasikini wa mwandishi umesababishwa na kutopata kazi inayomridhisha vizuri. Kisomo anacho ila kipato ndicho hana. Ubeti wa saba wa shairi la *Jisahihishe; Malenga wa ziwa kuu, uk 69,*

Ijara yangu si haba, bali sawa na mkata

Nachelea kina baba, kuishi jiji kwatata

Msite kutahayari, mkabakia kubwata

Si kazi, sitirihali tufanyazowaungwana

4.4.6.3 Ukosefu wa kazi

Shairi zima la *Jisahihishe; Malenga wa ziwa kuu, uk 69*, ni malalamishi ya mwandishi kuhusu ukosefu wa kazi.

4.4.6.4 Dhiki

Shairi la *Jisahihishe; Malenga wa ziwa kuu, uk 69*, lina maudhui ya **Dhiki**

Yeye mwenyewe ni mnyonge /maskini kama wale anaowatetea. Pia dhiki zimemwandama na hana pahali pa kukimbilia. “*Dhiki zimenisakama, sina pakukimbilia*”

4.4.6.5 Huruma

Katika ubeti wa kwanza, ana jambo la kusema lakini anawahurumia wale ambao huenda litawaumiza. Pia anataka matajiri wawe na huruma, wawahurumie wanyonge.

4.4.6.6 Utu

Katika ubeti wa tatu wa *Jisahihishe; Malenga wa ziwa kuu, uk 69*,

Wenye nguvu muwe wema, wanyonge kusaldia

Thama muwe na huruma, usawa kuutetea

Waso nacho kuwanyima, sio utu si murua

Wanyonge kuwaonea, kutenda mwaona vema!

Anawataka wenye nguvu kuwa wema, kuwa na utu na kusaidia wanyonge. Wasonacho kuwanyima si utu. Katika shairi zima anataka wanadamu hasa matajiri kurejesha utu wao, kuheshimu masikini na kuwaona kama binadamu wengine.

4.4.6.7 Ubaguzi

Katika ubeti wa pili wa *Jisahihishe; Malenga wa ziwa kuu, uk 69*,

Kwa hakika ni unyama, usawa kuususia

Binadamu kwa kupima, ni wamoja asilia

Ni kwa hivyo sio vema, ubaguzi kuuza

Wanyonge kuwaonea, kutenda mwaona vema

Anatetea usawa na kukashifu ubaguzi. Pia katika kibwagizo anasema kuwa “wanyonge kuwaonea, kutenda mwaona vyema”.

Mtindo wa kusawiri maudhui wa inkisari hufanya ujumbe ufichwe na kuwa mgumu kueleweka hasa kwa watu ambao bado wanajifunza lugha kama ilivyo kwa wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili nchini Uganda. Mtindo huu unatumika katika ushairi wa Kiswahili tu na

haupo katika ushairi wa kiganda. Hii ndio sababu ushairi wa kiganda ni rahisi kwa wanafunzi kuliko ule wa Kiswahili ambao unatumia mtindo huu mgumu wa utunzi wa mashairi.

4.4.6.8 Wizi

Katika shairi la *Siwi nao* kuna maudhui ya **Wizi**

Katika ubeti wa pili

Hata na wezi nao, wenye kutamani kila mfuko

Wanopatwa na mwao, usio kifani, na mishituko

Wapiga dafurao, vibeti njiani, wapate shiko

Hawamp moyoni, wenye vituko, siwi nao

hawezi kuwa na wezi ambao wanatamani kila mfuko. Wanaopiga vibeti dafurao, wenye tamaa isiyo na kikomo.

4.4.6.9 Ulevi

Katika ubeti wa tatu wa shairi la *Siwi nao*

Siwi na walewa, ulevi na shani, wenye udhiko

Watu mithili hao, wana kisirani, hawana mbeko

Wanaleta kilio, kwao jitengeni, mwende mwendako

Hawamo moyoni, wenye vituko, siwi nao

Ha taki kuwa na walevi. Anasema kuwa wana kisirani na hawana mbeko. Usipojitenga nao, wanaleta kilio.

4.4.6.10 Ukabila

Katika ubeti wa sita wa shairi la *Siwi nao*

Watu wabaguo, kabila nchini kwangu ni mwiko

Ndiwo wachafuao, ya kwetu amani, raha na cheko

Na wote wabebao kiyongo moyoni, siwi waliko

Hawamo moyoni wenye vituko, siwi nao

Anawatenga watu wenye ukabila. Wanaobagua wenzao kulingana na ukabila. Anasema kuwa kwake watu hao ni mwiko.

4.4.6.11 Utu

Katika shairi la *Mwanadamu Si Mtu; Malenga wa ziwa kuu, uk 51* kuna maudhui ya **Utu**

Kulingana na mwandishi, wanadamu wenye utu ndio watu. Shairi zima linazungumzia utu.

4.4.6.12 Tabia nzuri

Katika ubetu wa sita

Muwe watu kwa tabia, wenye nyoyo za imani

Njia njema kupitia, pasizoke nuksani

Hayo ninawaachia, neno UTU mjuweni

Wanadamu sio watu wenye utu ndio watu

Anataka watu wawe na tabia njema pia wenye nyoyo za imani

4.4.7 Mtindo wa nathari

Kulingana na Karigo (2014) nathari ni mtindo unayotumia lugha ya kawaida na ya kila siku kuelezea hadithi, kueleza mawazo, au kueleza hisia. Nathari inaweza kupatikana katika aina mbalimbali za maandishi, kama vile riwaya, hadithi fupi, makala, insha, na barua. Mtindo wa nathari umetumika kusawiri maudhui kama ifuatavyo; Huu ni mtindo wa kuwasilisha maudhui ambapo mwandishi hutumia lugha ya kawaida.

4.4.7.1 Utajiri

Malenga wa kiganda ndio hutumia mtindo huu. Mashairi ya Kiswahili ambayo hutumia mtindo huu ni mashairi huru. Lugha ya kawaida huwa rahisi kwa wasomaji kuelewa. Hii ndiyo sababu mashairi ya kiganda ambayo hutumia huu mtindo wa lugha ya nathari hueleweka Zaidi kwa wanafunzi kuliko ule wa Kiswahili.

Katika shairi la *Shairi la Taata abaawo; Balya n'ensekeezi, uk 3* kuna maudhui kama;

Pia mwandishi ametajirika ndiyo sababu watu wana muonea wivu na kumtakia kifo.

Bwe mpezeza eby'ensi eno.

Ne baganoonya nze nveewo.

Tafsiri; Vile nimepata mali ya dunia

Wananichimba ili nitoweke

4.4.7.2 Malezi

Mwandishi katika shairi zima analalamikia kutokuwepo kwa baba yake mzazi. Anafikiria kuwa baba yake angekuwepo, kazi, maisha na jinsi ya kuishi na watu vingekuwa rahisi. Baba

yake nagemfundisha jinsi ya kuishi na watu wenye wivu, anglminda na kumkinga dhidi ya watu kama hao. Anadai kuwa maisha yangukuwa rahisi kama angekuwa na baba yake. Anatamani malezi ya baba.

Shairi la abakazi kamuli ka looza

4.4.7.3 Umoja

Buganda inahitaji umoja. Lazima washirikiane na kupenda ufalme wao. Ushirikiano huu ndio utaendeleza ufalme wa Buganda.

*Buganda ey'ekyasa kino,
Tusanawo okuleeta amaanyi
Tubereko kale n'enteesa
Tusaanira okumegga enkwe ezo
N'ogutima oгуzaala enkwe ezo
Mmwe abakulu abatudde e Mmengo
Temugiryamu olwa Yuda
Temukonaganya mmwe Mmengo
Temugiboozesa ab'e Kampala
Musaana okuba n'enteesa*

4.4.7.4 Migogoro

Anawakanya kutoanzisha migogoro katika ufalme. Waache migogoro na kushirikiana na kufanya kazi pamoja.

*Ekiseera kituuse kiyita
Abakulembeze baffe mmwe
Tusaana tukole mu bikolwa
Temuzanyira ku Nkuluze, ate
Temwekomyakomya bya bandi
Mututabaganye ku Kampala
Tubere mu Buganda eradde
Ate mu Yuganda eteese
Kati eno Buganda Nnyaffe
Etude mu Yuganda Eyaffe
Kampala wamu ne Mmengo*

Mugire mubeere abataka

Abanaalimanga akambugu.

Mashairi ya kiganda tu ndio yanatumia mtindo wa lugha ya nathari. Ushairi wa Kiswahili unatumia lugha ya mkato katika ushairi wa kiganda kwa upande wake unatumia lugha ya nathari. Kutokana na ukawaida wa lugha ya nathari, inakuwa rahisi kwa wanafunzi kuelewa maudhui yanapowasilishwa kwa kutumia lugha ya nathari. Hii ndio sababu maudhui ya ushairi wa kiganda yanaeleweka kwa wanafunzi kuliko yale ya ushairi wa Kiswahili. Mtindo wa nathari ungetumiwa katika utunzi wa ushairi wa Kiswahili, ushairi wa Kiswahili ungekuwa rahisi kwa wasomaji hivyo kuvutia hadhira zaidi na kueleweka.

Ushairi wa kiganda kwa kiasi kikubwa unatumia lugha ya nathari ambayo ni lugha ya kawaida kuwasilisha maudhui yake. Wanafunzi wote tayari huwa wanaongea kiganda cha nathari kwa hivyo hivyo huwa wanaona ushairi wa kiganda kama unaotumia lugha ya kawaida hauwatatizi sana wanapojaribu kuchambua maudhui. Upande wa Kiswahili kama inavyoonyeshwa hapo juu, mashairi yote hutumia lugha ya mkato ambayo huwa ngumu kwa wanafunzi kuelewa na hivyo kufanya uelewaji wao wa maudhui kutatizwa na hivyo ushairi huwa mgumu kwao.

4.4.8 Mtindo wa kilahaja

Mwaikusa (2000) anasema ni mtindo ambapo mwandishi hutumia lahaja zisizo rasmi.

Mtindo wa kilahaja umeweza kutumika kama ifuatavyo;

4.4.8.1 Ukatili

Lahaja ni vilugha chini ya lugha moja. Malenga wanaweza kutumia lahaja za kwao badala ya lahaja sanifu katika utunzi wa mashairi yao. Ushairi wa Kiswahili ndio hutumia mtindo wa lahaja. Ushairi wa Kiganda hautumii mtindo wa kilahaja.

Katika shairi la *Muwerevu Hajinyowi; Malenga wa ziwa kuu, uk 29*, kuna maudhui kama;

Anayeonywa, amejaa kiburi ambacho kimemletea ukatili. Ukijaribu kumuonya kuwa anapotoka, huenda atakuvunja mbavu ubeti wa tano.

Engani yatendekayo, mato yenu msifumbe

Kisikizeni kiliyo, waliyao ni viumbe

Yapimeni yasemwayo, msimili moja pembe

Msijifanye migombe, semani wenye kusema

Ukimuonya aache njia mbovu, atakutendea ukatili.

4.4.8.2 Onyo

Mwandishi anamuonya huyu mtu kuacha mienendo yake. Anamkumbusha kuwa hata muwerevu hawezi kujinyoa mwenyewe. Anamuonya kuwa siku itafika ajipate kwenye wavu. Ubeti wa pili na tatu.

Moyoni furaha sina, ningajtaka sinnyo

Si usiku si mtana, ni mamoja kwangu hayo

Mateso n'nayoona, yaujuwa wangu moyo

Si mwako na wayowayo, uliyonifikiliya

N'na jipu lin'tunza, linipalo tabu mno

Tangu liliponianza, kamwe sipati usono

Kwamba ni mara ya kwanza, kuuguwa ndwezi hino

Latoma kama sindano, utunguwe nakwambiya

Mtindo wa lahaja hufanya ushairi wa Kiswahili kuwa mgumu. Mwandishi akitumia lahaja ambayo msomaji haielewi, inafanya uelewaji wa maudhui katika shairi kuwa mgumu. Ushairi wa Kiswahili unapotumia sana lahaja, hili huufanya kuwa mgumu kwa wanafunzi na kufanya utendaji kwenye mtihani kuwa mbaya.

Malenga huweza kutumia msamiati ambao haupo katika lugha ya sasa, bali ulikuwa unatumika katika lugha hiyo. Mtindo huu wa utunzi unatumika sana katika ushairi wa Kiswahili na hautumiki katika ushairi wa kiganda.

4.4.9 Mtindo wa kikale

Ni mtindo wa kutumia lugha ya kale Ruhumbika (2008) Hapa mwandishi hutumia lugha ya kale. Mtindo wa kikale umetumika kama ifuatavyo;

4.4.9.1 Elimu

Shairi la *Kijungu jiko* lina maudhui ya **Elimu**

Katika ubeti wa nne anawaonya wanaosoma kuwa raha watapata kwa sababu ya elimu yao.

Eti ni bora kulima na kufuga kuku na bata kuliko kufanya kazi hizi za wasomi.

Haya ninayoyasema, ni ya kweli ya kufata

Kwenu wana nnosoma, msambe raha tapata

Afadhali kwenda lima, kufuga kuku na bata

Si kazi, sitirihali, tufanyazo waungwana

Katika ubeti wa tano, mwandishi amesoma. Ingawa ni msomi, elimu yake haijamsaidia kupata kazi anayostahili kuwa nayo.

*Lisiwajae huzuni, mimi yameshanipata
Nimesoma kwa makini, mitihani nikapita
Na kuingia mijini, kazi njema sikupata
Si kazi, sitirihali, tufanyazo waungwana*

4.4.9.2 Onyo

Katika shairi la *Muwerevu Hajinyowi; Malenga wa ziwa kuu, uk 29*, kuna maudhui ya **onyo**

Mwandishi anamuonya huyu mtu kuacha mienendo yake. Anamkumbusha kuwa hata muwerevu hawezi kujinyoa mwenyewe. Anamuonya kuwa siku itafika ajipate kwenye wavu. Ubeti wa pili na tatu.

*Moyoni furaha sina, ningajitaka sinnyo
Si usiku si mtana, ni mamoja kwangu hayo
Mateso n'nayoona, yaujuwa wangu moyo
Si mwako na wayowayo, uliyonifikiliyal

N'na jipu lin'tunza, linipalo tabu mno
Tangu liliponianza, kamwe sipati usono
Kwamba ni mara ya kwanza, kuuguwa ndwezi hino
Latoma kama sindano, utunguwe nakwambiya*

Mtindo huu wa kikale hufanya wasomaji wa ambao asilimia kubwa hawajui lugha ya kale kushindwa kuelewa maudhui na kwa hivyo kufanya uelewaji wa ushairi kuwa mgumu. Ushairi wa lugha ya Kiswahili hutumia lugha ya kikale na ushairi wa kiganda hautumii mtindo huu. Ndio sababu ushairi wa kiganda hueleweka Zaidi kwa wanafunzi na kuwafanya waelewe Zaidi kuliko wale wa Kiswahili.

4.4.10 Mtindo wa ndoto

Pia hujulikana kama njozi. Mtindo wa ndoto ulitumika kama ifuatavyo;

4.4.10.1 Ndoto

Katika shairi la *Ensi n'emala ekyuka; Balya n'ensekeezi, uk 41* mwandishi amepata ndoto ya kuona dunia nzima ikishi kwa amani, upendo. Shairi zima linaeleza ndoto ambayo anapata

kuhusu dunia yenye Amani. Anatumia mbinu hii kusawiri maudhui ya Amani na upendo katika dunia.

“Olwagwawo ne mmala ndoota”

4.4.10.2 Malezi

Katika shairi la Taata abaawo ujumbe mhimu vile vile ni **malezi**. Malenga anatamani uwepo wa baba ili amkinge na kumsaidia kutokana na shida ambazo anapitia duniani kama ilivyokuwa utotoni.

4.4.11 Mtindo wa stiara

Ruhumbika (2008) anasema kuwa ni mtindo wa kulinganisha kwa kutumia kiunganishi “ni”

4.4.11.1 Urembo

Shairi la *Abakazi kamuli ka looza; Balya n’ensekezi, uk 8* kuna maudhui kama;

Anasifia urembo wa mwanamke ambao huvutia wanaume. Abakazi balungi Kamuli ka Looza. Shairi zima ni istiara. Anatumia mtindo wa istiara kusifu urembo wa wanawake. Anawaita wanawake ua zuri amabalo limejaliwa urembo usio na kifani. Anatumia istiara ya ua kusifia urembo wa wanawake;

*Kamuli ka Looza akeegombewa abalungi.
Abalungi kwe banoga bateeke mu maka omwo.
Mu maka omwo keeyagaza nnyinimu nkugambye.
Nnyinimu nkugambye n'asanyulwa akamuli ke.
Akamuli ke aka Looza akayooyebwa akalungi.*

*Enjuku be basaja beeyuna akamuli ako.
Beeyuna akamuli ako nga baagala okulyako
Baagala okulyako ku mubisi omuwoomu.
Omubisi omuwoomu mu kamuli akavubufu.
Akamuli akavubufu ak'omubisi omuka ogwo.
Omubisi omuka gubejjaza okufaako*

*Mu kamuli akavubufu ate mubawa obuyinza.
Obuyinza ne bafuna.ossiga akamuli ako..
Akamuli ako ne kabuna ne gye katali eyo.*

*Gye kalayo ne bafuna omukisa omulungi.
Omuka omulungi olk'omubisi omuwoomu.
Omubisi omwvooomu mu kamuli akalungi*

*Akamuli ka Looza mpaawo akay itako ggwe.
Mpaawayitako ggwe nga kalaga obulungi.
Nga kalzga obulungi okusikiriza obulungi.
Okusikiriza obulungi abakayitako abo.
Abakayitako abo banoge bakatwale.
Bakatwale beeyagale balye ku birungi.
Ebirung ve biri mu kamuli ka Looza.
Akamu ka Looza kayooyebwa nkatenda.*

Tafsiri

Wanawake ni ua la Looza

*Wanawake wazuri ni ua la Rosa
Ua la Rosa linalotamaniwa na wazuri
Wazuri wanalipeleka nyumbani kwao
Nyumbani kwao linamfurahisha mwenye nyumba
Mwenye nyumba anafurahishwa na ua lake
Ua lake la Rosa linalotamaniwa, zuri*

*Wanaume ni nyuki wanaotamani ua hilo
Wanatamani ua hilo wakitaka kuonja
Wanataka kuonja asali tamu
Asili tamu ya ua change
Ua change la asali tamu sana
Asali tamu inayoshibisha sana*

*Katika ua changa wamepewa ruhusa
Ruhusa ya kupanda ua hilo
Ua hilo linamea kote hata ambapo halikuwa
Ambapo halikuwa wanapata bahati nzuri
Bahati nzuri ya kupata asali tamu
Asali tamu ya ua zuri*

Ua la Rosa hakuna anayelipita

Hakuna anayelipita likionyesha urembo

Likionyesha urembo wa kuvuta vizuri

Kuvuta vizuri wanaopita

Wanaopita walichukue kupeleka

Kupeleka ili wafurahie na kula vizuri

Vizuri vilivyopo katika ua la Rosa

Ua la Rosa linatumiwa, nalisifu.

maudhui yake ya wasiwasi.

Kadenge (1982) anaelezea kuhusu dhana za ukiushi na uchimuzi. Anazifafanua kuwa ni hali ya kukiuka sheria zinazotawala matumizi ya lugha. Ni ukiushi wa kimakusudi wa lugha kwa madhumuni ya kusisitiza ujumbe katika kazi fulani ya kifasihi. Anaonyesha kuwa vipengele vya ukiushi huchukua jukumu la mawasiliano na hivyo kuchukuliwa kuwa mwandishi huvitumia ili kupitisha ujumbe kwa msomaji. Ukiushi kama mtindo ulitumiwa na ushairi wa kiganda kuliko wa Kiswahili. Washairi wa Kiganda hutumia mtindo wenye uhuru sana unaokiuka kanuni nyingi za utunzi wa mashairi. Hili hufanywa hasaa kwa kutaka kupitisha ujumbe kwa hadhira kwa njia inayoeleweka. Kwa upande wa ushairi wa Kiswahili, kanuni nyingi hazikiukwi na zinafuatiliwa, jambo ambalo linaathiri upitishaji maudhui na kufanya uelewaji wa maudhui kuwa mgumu.

Kwa mjibu wa Eagleton (1988), akimrejerea Jakobson anaifafanua lugha ya ushairi kama 'nguvu za kimabavu zinazotendewa lugha ya kawaida'. Anavyosema Jakobson, lugha ya kishairi hujivimbisha kiasi cha kuvuta nadhari za wasomaji au wasikilizaji wa tungo hizo. Kwa sababu hiyo, ushairi una uwezo wa kuzungumzia maudhui mengi kwa muhtasari kuliko maelezo yanayotolewa na waandishi wa tanzu nyinginezo za fasihi kama vile riwaya, tamthilia na hadithi fupi (Webstar, 1990). Uwezo huo wa ushairi kuzungumzia mambo mengi kwa ufupi unatokana na kutumika kwa mbinu mbalimbali za lugha. Maudhui yakiwasilishwa vizuri, yanaweza yakavuta nadhari ya msomaji. Kwa hivyo mtunzi wa ushairi wa Kiswahili anastahili kutumia mitindi inayovutia ili kuvuta nadhari ya msomaji yaani wanafunzi.

Nzuki (2003) ameshughulikia mwingiliano wa fani na maudhui katika ushairi wa Kithaka wa Mberia. Nzuki amechanganua vipengele vya fani na maudhui. Kumaanisha kuwa mtindo unaweza kutumika kuwasilisha maudhui. Maudhui huweza kuwasilishwa kwa mitindo; kwa

kuwa vipengele vya fasihi vinaweza kuingiliana. Na kusaidiana ili kufikisha ujumbe kwa hadhira.

Swaleh (1992) ameshughulikia maudhui katika *Utenzi wa Mwana kupona*. Katika uhakiki wake, alisema kuwa maudhui ya dini yamejikita katika mafundisho ya dini ya kiislamu yanayomtunukia mwanamke nafasi anayostahiki katika jamii yake. Utafiti huu umegundua kuwa mashairi mengi ya Kiswahili yanajikita sana katika dini ya kiislamu. Hili ni swala ambalo mwalimu anastahili kulizingatia, yaani kueleza wanafunzi mitindo ya dini ya kiislamu na kuihusisha na dini yao ili waweze kuelewa ushairi.

Wa Mutiso (1985) ameshughulikia swala hili la maudhui, ameangazia maudhui ya hurafa na uyakinifu katika *Utenzi wa Hamziyya*. Mhakiki huyu ameshughulikia sifa apewazo Mtume Mohammed (S.A.W) na zile za mashujaa wengine duniani. Pia katika utafiti huu, dini inayojitokeza sana katika ushairi wa Kiswahili ni dini ya kiislamu.

Karanja (2014) alifanya utafiti kuhusu nafasi ya tamathali za semi za ulinganisho katika diwani ya *Sauti ya Dhiki*. Utafiti wake ulionesha kuwa diwani hiyo ina utajiri mkubwa sana wa matumizi ya tamathali za semi za ulinganisho ambazo ni istiara, tashbiha na taashira. Aidha, utafiti huo ulionesha kuwa tamathali hizo zimetumika katika kuyapamba mashairi na kuibua uzuri wa kisanaa. Kadhalika, tamathali hizo za semi zimetumika kwa ufundi kwa ajili ya kufumbata dhamira na kuficha maudhui yaliokusudiwa. Hali hiyo imetoa fursa na kuichochea hadhira kudadisi yale yote yaliyokusudiwa, ambayo yasingepaswa kuelezwa na kufahamika moja kwa moja na hadhira yake. Pia, utafiti huu ulionesha kuwa tamathali za semi zimetumika katika kuunda na kujenga mshikamano wa kisemantiki na kuleta uhusiano wa ishara zilizotumika katika mashairi ya diwani hiyo na hivyo kufikisha ujumbe uliokusudiwa. Kazi hii imehusiana kidogo na utafiti huu kwa kuwa imeangazia nafasi ya tamathali za semi katika ushairi kipengele ambacho kimeangaliwa katika utafiti huu. Pia mchango wake katika kuendeleza maudhui uliangaziwa. Kwa hivyo, tamathali na mitindo tofauti tofauti ya kuitunzi inasaidia katika kubainisha.

Salem (2013) alichunguza usawiri wa jinsia katika lugha ya mashairi kutoka mashairi ya Shaaban Robert. Alichunguza jinsi tamathali za semi zinavyojitokeza katika mashairi ya Shaaban Robert na jinsi zinavyoakisi jinsia katika diwani za *Pambo la Lugha* na *Maisha Yangu na Baada ya Miaka Hamsini*. Utafiti ulionyesha kuwa diwani hizo zimeshamiri tamathali za semi ambazo ni sitiari, takriri, tafsida na tashbiha. Tamathali za semi hizo

zimeakisi suala la jinsia kwa kuonyesha mahusiano baina ya mwanamme na mwanamke katika jamii. Kwa kutumia tamathali za semi katika mashairi hayo, mwanamke amechorwa kama kiumbe dhaifu, tegemezi na asiyeweza kutoa maamuzi yake binafsi. Aidha, mwanamme amechorwa kuwa ni mtu hodari, jasiri na mwenye maamuzi. Utafiti huu uliangazia mitindo na tamathali na mchango wake katika kuwasilisha maudhui ya mwandishi.

Nzuki (2003) anashughulikia mwingiliano wa fani na maudhui katika ushairi. Anathibitisha kuwa vipengele vya fani huingiliana katika kujenga fasihi kwa hivyo katika kusawiri maudhui, kuna mchango wa mitindo ya utunzi wa mashairi. Mitindo ya utunzi wa mashairi ya kiganda na Kiswahili yaweza kuchangia na kuendeleza maudhui kama inavyoonyeshwa katika utafiti huu. Watunzi wa ushairi huwa na mitindo yao ya kuwasilisha maudhui kama ilivyochanganuliwa hapo juu.

Lugha inayotumiwa katika ushairi wa kiganda kuwasilisha maudhui ni ya moja kwa moja. Mtindo wa malenga wa kiganda ni mtindo wa moja kwa moja.

Katika ushairi wa Kiganda, mwandishi anataja maudhui yake yake moja kwa moja. Hili linarahisishia mwanafunzi utambuaji wa maudhui katika ushairi wa Kiganda. Upande wa Kiswahili, malenga wanatumia mtindo changamano kuwasilisha maudhui yao. Lugha inayotumiwa huwa si ya moja kwa moja jambo ambalo linawatatiza wanafunzi na kuwapa ugumu wanapojaribu kutambua maudhui.

Upande wa ushairi wa lugha ya Kiswahili, unatumia lugha ya mkato tu. Kwa kuwa wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili bado wanajifunza lugha ya Kiswahili, inakuwa vigumu kwao kutambua maudhui ambayo yamewasilishwa kwa kutumia lugha ya mkato. Inakuwa vigumu kwao kuelewa lugha ya mkato kwa kuwa bado wanajifunza ile ya kawaida/nathari. Mtindo wa uwasilishaji wa maudhui ya ushairi wa Kiganda ni wa kinathari ilihali wa ushairi wa Kiswahili ni wa mkato.

Msisitizo katika mashairi ya Kiganda unawekwa kwenye uwasilishaji wa maudhui. Malenga wa kiganda wanakuwa na lengo moja muhimu, yaani kupitisha ujumbe kwa hadhira. Upande wa Kiswahili, ingawa maudhui yanapewa kipaumbele, mitindo inazingatiwa sana, katika utekelezaji wa mitindo hii, ujumbe na maudhui vinakuwa vigumu kutambulika. Hili linawasababishia wanafunzi ugumu katika utambuaji wa maudhui katika shairi. Upande wa

kiganda kwa kuwa maudhui ndio hupewa kipaumbele tu, ni rahisi kwa wanafunzi kuyatambua, jambo ambalo huwarahisishia ujifunzaji wa ushairi wa kiganda.

Uchambuzi wa maudhui katika ushairi wa Kiganda na Kiswahili uliongozwa na nadharia ya umitindo. Mitindo mbali mbali inayotumiwa na malenga kusawiri maudhui ilichambuliwa na kuwekwa wazi.

Mhimili wa kwanza wa nadharia hii uliongoza katika uchambuzi wa lugha, yaani maneno na semi vilichambuliwa na kuangazia ujumbe au maudhui yaliyosheheniwa katika lugha hiyo. Ujumbe huo ndiyo maudhui yaliyosheheniwa hapo juu.

Mhimili wa pili uliongoza utafiti huu katika kuchambua utamaduni wa jamii ya Waganda na Waswahili na ulivyoathiri na kusababisha matumizi ya mitindo iliyotumika katika kusawiri maudhui katika mashairi ya lugha zote mbili. Taswira, kinaya, kejeli na kadhalika vinatumika kulingana na utamaduni husika wa jamii inayohusika katika fasihi. Kwa hivyo hili liliongoza katika uchambuzi wa utamaduni uliomfanya malenga kutumia mitindo aliyotumia.

Mhimili wa tatu uliongoza katika kuangalia jinsi lugha iliyotumiwa na malenga ilivyoweza kuwasilisha ujumbe na kumfanya msomaji au msilikilizaji kupata na kuelewa ujumbe. Hadhira katika utafiti huu ni mwanafunzi wa ushairi wa Kiganda na Kiswahili. Athari ya lugha iliyotumika katika ushairi wa Kiswahili katika kuelewa ujumbe katika mashairi ilionyeshwa. Hili liliongozwa na mhimili wa tatu wa nadharia ya umitindo.

Nadharia ya umuundo inaangalia vijenzi mbalimbali na umuhimu wake katika kufanikisha uunzi wa kitu kizima. Yaani viunzi vinachangiana katika kuunda umbo moja. Maudhui yanayochukuliwa kama mojawapo ya viungo ambavyo vyaweza kuchangia kuunda mashairi, yaani yaliyomo. Mashairi bila ujumbe/maudhui yanakuwa hayajakamilika. Hili liliongoza utafiti huu katika kuangazia maudhui katika kila shairi maana hakuna shairi lililokamili ambalo halina ujumbe. Ikiwa halina ujumbe hivyo basi litakuwa si kamilifu.

4.4.12 Mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili kimaudhui

Mashairi ya Kiganda yanazungumzia maudhui/mada ambazo ni rahisi kuelewa kwa wanafunzi wa ushairi wilayani Mukono kwa kuwa yanahusisha maisha ambayo wanafunzi wanayajua vizuri. Kwa mfano shairi la *obudde buwungeera* na *banakibuga buyonjo*. Shairi la banakibuga buyonjo, linaelezea hali ya usafi nchini Uganda. Hali ambayo wanafunzi mijini kama Mukono wanajua vizuri. Kwa hivyo wanapoikuta katika mashairi, huwa ni rahisi kwao

kuelewa, kwa hivyo huwarahisishia uchambuzi wa mashairi. Pia shairi kama *buyonjo zikalina* linaelezea hali ya vyoo ambavyo watu masikini wanaoishi mijini kama Mukono huwa navyo nyumbani kwao. Maudhui kama haya huwa rahisi kwa wanafunzi kuelewa kwa kuwa yanazungumzia hali wanayoiona nyumbani kwao. Pia shairi kama *obudde buwungeera* linaelezea hali ya jioni na jinsi inavyokuwa nchini Uganda. Hali ambayo kila mwanafunzi hujionea kila siku. Upande wa Kiswahili, mashairi yanazungumzia maudhui ambayo yanahusisha mikutadha kutoka nchi za ngambo ambayo wanafunzi nchini Uganda hawajaizoea.

Mashairi ya Kiganda hutungwa kwa kurejelea hali halisi nchini Uganda zaidi kuliko mashairi ya Kiswahili. Hali halisi katika mashairi ya Kiswahili huwa si halisi kwa wanafunzi wa Kiswahili wilayani Mukono kwa kuwa watunzi wa ushairi wa Kiswahili huwa wanalenga wanaotoka nchi zao. Hili hufanya hali zinazorejerewa katika ushairi wa Kiswahili kutoeleweka sana kwa wanafunzi nchini Uganda. Upande wa ushairi wa Kiganda, hali huwa ni halisi kwao, kwa kuwa mambo yanayozungumzwa ni yale yale katika mazingira yao.

Ikumbukwe kwamba kinachochukuliwa kama uhalisia kwa mtu mmoja, huenda si uhalisia kwa mtu mwingine kulingana na mazingira yao. Kwa hivyo, ingawa maudhui ya ushairi wa Kiswahili ni halisia, kwa wanafunzi amabao hawajalelewa katika mazingira hayo si uhalisia. Mashairi ya Kiganda husawiri hali halisi ambayo wanafunzi huwa wamelelewa na kwa hivyo huwa rahisi kwaokuyaelewa maudhui.

Kulingana na Mulokozi (1982) mashairi hutumia tamathali za usemi kuwasilisha maudhui katika mashairi. Maudhui hujengwa kwa kushirikisha uhalisia, yaani mambo halisi katika jamii ya hadhira tarajiwa. Kwa hivyo hadhira ikikosa hali halisi katika mashairi ambayo inasoma, itakosa kuelewa ujumbe au maudhui vizuri. Jambo hili ndilo huwatatiza wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili.

Pia ushairi wa Kiganda unazungumzia mada ambazo zinavutia kama mapenzi ambazo zinawavutia sana wanafunzi. Shairi kama *abakazi kamuli ka looza* na shairi la *nantagwa malambula*, ni mashairi ya kimapenzi. Pia katika diwani zilizoshirikishwa katika utafiti huu kulikuwa na mashairi mengine mengi yanayozungumzia mapenzi. Mada ya mapenzi ni mada pendwa katika ushairi wa Kiganda. Mada kama hii ya mapenzi huvutia sana wanafunzi. Pia ni rahisi kwa mwanafunzi kuelewa mashairi ambayo yanazungumzia mada kama hii. Upande wa Kiswahili mashairi yote yaliyoshughulikiwa, kulikuwa na shairi moja ambalo liligusia mapenzi lakini haikuwa dhamira kuu. Pia lilizungumzia mapenzi kwa jumla.

Halikuzungumzia mapenzi katika muktadha wa bibi na bwana. Maudhui ya mashairi ya Kiganda yanavutia zaidi kuliko yale ya mashairi ya Kiswahili.

Utamaduni ambao unarejelewa katika mashairi ya Kiganda ni wa Kiganda ambao wanafunzi wilayani Mukono wanauelewa sana. Asilimia kubwa ya wanafunzi wilayani mukono ni wa kabila la Waganda. Utamaduni ambao unazungumziwa katika mashairi ya Kiganda, ni utamaduni wao ambao wanaujua vizuri. Utamaduni ambao wameelewa katika muktadha wake. Ilihali utamaduni unaozungumziwa katika ushairi wa Kiswahili ni mpya kwa wanafunzi wilayani Mukono. Ni utamaduni ambao wanafunzi hawana mazoea nao. Kwa hivyo huwa si rahisi kwao kuielewa miktadha ambamo malenga anazungumzia. Jambo hili hufanya uchambuzi wa maudhui ya ushairi wa Kiswahili mgumu kwa wanafunzi wilayani mukono na nchini Uganda jambo ambalo hufanya somo la ushairi kutendwa vibaya katika mitihani ya kitaifa ya ushairi wa Kiswahili. Upane wa Kiganda, huwa ni rahisi kwa wanafunzi kuuchambua utamaduni ambao unazungumziwa kwenye maudhui kwa kuwa ni utamaduni wao.

Indede (2009) anajenga mjadala juu ya kuihusisha jamii na utamaduni wake katika kuibua maana zinazotokana na ushairi. Mtafiti amenufaika na kazi hiyo kwa kuwa mjadala huo umeendana na misingi ya nadharia ya Umuundo ambayo imetumika katika utafiti huu. Hata hivyo utafiti huu umeangazia mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili jambo ambalo halikugusiwa katika utafiti wake.

Ushairi wa Kiganda unazungumzia maudhui sahili kwa wanafunzi kwa mfano shairi la “*taata abawo*” na shairi la *omusomesa taata*. Mashairi haya yanazungumzia mapenzi ya baba. Yanamsawairi baba kama mtu ambaye ana uwezo wa kutatua matatizo yote ambayo mtoto wake ako nayo. Mbele ya mtoto, baba huwa na uwezo huu. Watoto wote hufikiria hivyo. Kwa hivyo mashairi kama haya huwa ni rahisi kwa mtoto kuelewa. Upane wa Kiswahili, maudhui yanayozungumziwa ni ya jumla tu na huenda asilimia kubwa ieleweke zaidi kwa watu wazima kuliko wanafunzi. Ushairi huu wa maudhui ya ushairi wa Kiganda, hufanya uchambuzi wa maudhui ya ushairi wa Kiganda rahisi kuliko ya ushairi wa Kiswahili na kusababisha utendaji mzuri katika mitihani ya ushairi wa Kiganda kuliko ushairi wa Kiswahili.

Dini ambayo inazungumziwa katika mashairi ya Kiganda ni ya kati kati. Yaani si rahisi kutambau kama ni ya kikristo ama ya kiislamu. Kwa mfano shairi la *mukama munene*

linamzungumzia Mungu kwa jumla. Dini zote duniani zinamwamini Mungu ila tu njia na mbinu za kumwaabudu huyo Mungu, na sifa za Mungu huyo na majina yake hubadilika kulingana na dini. Kwa hivyo shairi ambalo linamsifu tu mungu linamvutia kila mwanafunzi na halitamletea fikira hasi. Ilihali upande wa Kiswahili mashairi mengi yanapozungumzia dini huwa ni ya kiislamu. Jambo hili huwapa fikira hasi wanafunzi ambao si waisilamu na kuwafanya wafikirie kuwa hilo shairi ambalo si la dini yao, pia haliwahusu. Watunzi wa mashairi ya Kiganda wanatuzungumzia dini iliyo rahisi kwa kila mtu kuidhania kuwa ni yake. Fikira hasi ambaozo zinatokana na dini katika mashairi zaweza kuathiri uwezo wa mwanafunzi kisaikolojia kuchambua mashairi.

Swaleh (1992) akihakiki ushairi wa Kiswahili, anagundua kuwa ushairi wa Kiswahili una umitindo wa kuegemea sana dini ya kiislamu. Maudhui mengi katika ushairi wa Kiswahili husawiriwa yakiegemea dini ya kiislamu. Utafiti huu pia uliangazia swala la mitindo ya dini na kugundua kuwa mashairi ya Kiswahili yanaegemea sana dini ya kiislamu. Upande wa kiganda, dini ni ya kati kati, yaani si rahisi kutambua dini ya malenga. Malenga wa Kiganda wanazungumzia Mungu tu, lakini malenga wa ushairi wa Kiswahili kwa upande wao wanazungumzia Mungu wa dini ya kiislamu. Mungu anavyozungumziwa katika ushairi wa Kiganda, husaidia kupunguza fikira hasi za wanafunzi zinazosababishwa na dini. Mashairi ambayo yanaegemea dini moja yanaelekea kutopendwa na wanafunzi ambao hawaamini hiyo dini, nay ale ambayo yanamtaja tu Mungu, yanaelekea kupendwa wote kwa kuwa dini zote humuamini Mungu. Swala hili vile vile litaathiri upendo wao dhidi ya ushairi na kuathiri utendaji wao katika ushairi wa Kiswahili. Kwa hivyo mtindo wa dini katika kusawiri maudhui katika ushairi wa Kiswahili usiegemee dini moja.

Mandhari katika mashairi ya Kiganda ni sawa na yale ambayo wanafunzi wa ushairi wa Kiganda wamelelewa. Ni mandhari ambayo wanayaelewa sana. Mashairi kama *buyonjo zikalina*, *obudde buwungera*, yanazungumzia mandhari ambayo ni rahisi kwa wanafunzi kuelewa. Ilihali mandhari ya ushairi wa Kiswahili ni mageni kwa wanafunzi wa Kiswahili wilayani mukono. Hii ni sababu mojawapo kwa nini ushairi wa Kiganda hutendwa vizuri katika mtihani wa kitaifa kuliko ushairi wa Kiswahili wilayani Mukono. Ikiwa mambo ambayo yanazungumziwa na malenga ni mambo yanayopatikana katika mandhari ya mwanafunzi, huwa rahisi kwa mwanafunzi kuelewa kuliko yakitoka katika mandhari ambayo hajayazoea.

Pia mashairi kama “*zuukuka yuganda muzzukulu wa Buganda*” ni shairi ambalo lavutia sana wanafunzi ambao ni wa kabila la Baganda. Asilimia kubwa ya wanafunzi wilayani Mukono ni ya Waganda. Kwa hivyo huwa ni rahisi kwao kuvutiwa na maudhui kama haya kuliko maudhui ya Kiswahili ambayo huzungumzia maudhui ya nchi zingine. Kabila la waganda hupenda sana ufalme wao kwa hivyo ujumbe unaozungumzia ufalme wao huwavutia sana. Pia mashairi kama “*Buganda ejja mu yuganda ejja*” “*mmengo ne kampala obudde bukedde*” “*Buganda mu yuganda eradde*”. maudhui yake ni maudhui ambayo huvutia sana kwa wanafunzi wa kabila la Waganda kwa kuwa Waganda wanajulikana kote kuwa wanapenda ufalme wao

Kijumla, ni rahisi kutambua maudhui au ujumbe mhimu katika mashairi ya Kiganda kuliko mashairi ya Kiswahili. Ujumbe katika mashairi ya Kiganda husemwa moja kwa moja kuliko katika ushairi wa Kiswahili. Maudhui katika mashairi ya Kiswahili hufichwa kidogo lakini ujumbe katika mashairi ya Kiganda hujitokeza na kutambulika moja kwa moja. Ujumbe katika ushairi wa Kiswahili hufichwa sana kwa kuwa watunzi huzingatia sana muundo na mtindo kwa hivyo ujumbe hufichama katika mambo haya mawili. Nadhari ya malenga huvutwa sana na urembeshaji wa shairi kimuundo na kimtindo jambo ambalo hufanya maudhui kufichwa ama wakati mwingine kutojitokeza sana. Kwa mfano ni vigumu kutambua ujumbe mhimu katika shairi la *kufu ya malenga*. Mtunzi aliweka msisitizo wake katika kulirembesha shairi kuliko kutoa ujumbe. Jambo hili hufanya uchambuzi wa maudhui katika mashairi ya Kiganda kuwa rahisi kuliko ushairi wa Kiswahili. Hii ni sababu mojawapo kwa nini ushairi wa Kiganda unatendwa vizuri katika mitihani ya kitaifa kuliko ushairi wa Kiswahili.

Kwa hivyo, baada ya kuona tofauti iliyopo kati ya maudhui ya ushairi wa Kiswahili na Kiganda, utafiti huu uligundua kuwa ushairi wa Kiganda waweza kuchangia katika kwendeleza ushairi wa Kiswahili kimaudhui kama ifuatavyo;

Nchini Uganda, malenga wapya wajitokeze na kutunga mashairi ambayo yanazungumzia maudhui yanayoendana na hali ya maisha nchini Uganda. Tuwe na watunzi ambao wanaelewa hali ya maisha nchini Uganda. Utafiti huu umegundua kuwa ushairi wa Kiswahili huwa mgumu kwa wanafunzi wa ushairi nchini Uganda kwa kuwa hali ya maisha inayozungumziwa ni ngeni kwa wanafunzi. Na upande wa Kiganda uchambuzi wa maudhui huwa rahisi kwa kuwa hali ya maisha ni ile ambayo wanafunzi wameizoea. Hii ni kwa sababu ushairi wa Kiganda hutungiwa kwenye mandhari yale yale na watunzi ambao

wanayaelewa maisha nchini. Kwa hivyo utokeaji wa malenga nchini Uganda, utasaidia sana katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili nchini Uganda. Watunzi wa fasihi nchini Uganda wameupuza sana uwanja wa ushairi kiasi kwamba miongoni mwa diwani zinazotahiniwa hakuna hata diwani moja ambayo imetungiwa nchini Uganda. Zote zinatoka nje, ilihali upande wa tamthilia na riwaya, kuna vitabu kadhaa ambavyo vinatahiniwa na vimetungiwa nchini Uganda. Kwa hivyo watunzi waendeleze ushairi wa Kiswahili kama ilivyo kwa washairi wa Kiganda ambao wameendeleza ushairi wa Kiganda nchini.

Mada pendwa zishirikishwe sana katika mashairi ya Kiswahili. Mada kama mapenzi zinavutia sana wasomaji. Mambo ya ndoa na familia kwa kuwa kila mtu hutoka kwenye familia, hizo ni mada ambazo zinavutia sana wasomaji. Kwa hivyo watunzi wa mashairi ya Kiswahili wanaweza kujifunza utungaji wa mashairi yenye mada sahili tena pendwa kutoka kwa washairi wa Kiganda. Jambo hili litawavutia wasomaji. Tukivutia wasomaji wengi, ushairi wa Kiswahili utaendelea sana na kuwafikia wasomaji zaidi. Ushairi ukivutia wasomaji wengi, inamaanisha kuwa watunzi watatiwa moyo na kwa hivyo ushairi utaendelea sana. Pia mada hizi zitakuwa rahisi kwa wanafunzi kuzisoma na kuzichambua. Hili litaendeleza ushairi wa Kiswahili katika uwanja wa elimu. Jambo lolote likiendelea katika ufundishaji wake, linapitishwa kwa kizazi kipyua kupitia elimu. Hayo ni maendeleo.

Pia maudhui ambayo ni sahili kwa wanafunzi yazingatiwe kwa kuwa maudhui sahili yatakutia kizazi kichanga na kusaidia katika kuendeleza mashairi. Kizazi kipyua kikichangamkia mashairi, hayo ni maendeleo ya ushairi kwa kuwa hadhira kubwa ndio huendeleza fasihi yoyote ile. Tungo lolote bila hadhira ni upotezaji wa nguvu kwa watunzi. Kwa hivyo ushairi wa Kiswahili ukivutia wasomaji zaidi, utaendelea.

Pia ushairi wa Kiswahili waweza kujifunza kutoka maudhui ya ushairi wa Kiganda kuwa swala la dini huambatana na mihemko ya wasomaji. Kwa hivyo ni lazima dini izingatiwe. Ushairi ukizungumzia dini ya kati bila kuegemea upande wa dini moja, inakuwa rahisi kuvutia wasomaji wa dini zote. Fasihi haina dini ingawa inaweza kuzungumzia dini. Kwa hivyo, ushairi wa Kiswahili utenganishwe na dini ya kiislamu kwa kuwa hadhira yake ni ya dini zote. Kwa hivyo maudhui ya ushairi wa Kiswahili lazima yaendeleo na kuhusisha dini zote.

Mwalimu wa Kiswahili anaweza kuhamisha maarifa yafuatayo kutoka ushairi wa Kiganda ili kuwarahisishia wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili ujifunzaji kama ifuatavyo;

Utafiti huu umegundua kuwa mashairi ya Kiganda huwa rahisi kwa wanafunzi wilayani Mukono kwa kuwa wanafunzi wamezoeana na mandhari ambayo yanazungumziwa katika ushairi huu. Kwa hivyo mwalimu ahusishe mandhari ya ushairi wa Kiswahili na mandhari ya wilayani Mukono. Awapatie mifano ya sehemu ambazo wanafunzi wanazijua na kuzihusisha na zile ambazo zinazungumziwa katika mashairi.

Pia utamaduni unaozungumziwa katika ushairi wa Kiswahili uhusishwe na ule wa mashairi ya Kiswahili. Mifano itolewe kwenye utamaduni wao na kulinganishwa na ile ya utamaduni wa Kiswahili.

Uchambuzi wa maudhui uliongozwa na nadharia ya umuundo ambayo hulenga kwenye matini ya kifasihi yaani maudhui yaliyo kwenye matini na kupuuza maswala mengine nje ya fasihi kama anavyosema (Wamitila 2002). Kwa mfano, inapuuza muktadha wa kijamii na mawazo ya mtunzi. Mashairi haya yaliangaliwa kama matini za kifasihi na maswala yasiyohusiana na ujumbe wa mashairi haya hayakuingizwa. Pia nadharia ya umuundo huzungumzia ushirikiana wa viunzi tofauti tofauti vya fasihi kuunda kitu kimoja. Utafiti huu uliangazia jinsi maudhui ya ushairi wa Kiswahili yanavyoweza kuchangiwa na kuendelezwa na yale ya Kiganda huku ukiongozwa na nadharia hii kuangalia ujumbe uliomo kwenye mashairi ya lugha zote mbili.

Shule zote tano ambazo zilishirikishwa katika utafiti huu, zilikuwa na walimu zaidi ya watatu wa Kiganda. Kwa upande wa Kiswahili. Shule tatu kati ya tano zilizoshirikishwa katika utafiti huu, zilikuwa na mwalimu mmoja tu wa Kiswahili. Shule mbili zilikuwa na walimu wawili tu wa Kiswahili. Hii inamaanisha kwamba katika shule nyingi wilayani Mukono, kufundisha pamoja (team teaching) ni jambo ambalo haliwezekani jambo hili ndilo hauthiri utendaji wa wanafunzi katika mitihani ya ushairi. Wanafunzi hawapewi muda wa kutusha na walimu wao ambao huwa na madarasa sita ya kufundisha. Shule ikiwa na mwalimu mmoja, huyo mwalimu anafundisha wanafunzi kuanzia kidato cha kwanza hadi cha nne na karatasi tatu katika kidato cha tano na cha sita. Hii kazi ni nyingi kwa mwalimu mmoja na inaathiri utendaji wa wanafunzi. Kwa hivyo shule zingeajiri walimu zaidi wa Kiswahili, utendaji katika mitihani ya ushairi wa Kiswahili ungebadilika na kuwa mzuri.

Pia walimu wa Kiganda huita washairi mashuhuri wa Kiganda kutoka jamii yao na kuwatia moyo wanafunzi, kuwafanya wapende sana ushairi, na kuwaelezea taajiriba zao kama watunzi ambazo huwafanya wanafunzi kuelewea mashairi kwa kina. Wanafunzi wanajifunza zaidi kutoka kwa mtu mwenye taajiriba ambayo ni zaidi ya ile mwalimu wao aliyonayo.

Upane wa walimu wa ushairi wa Kiswahili nchini Uganda, wanapata ugumu wa kutumia mbinu hii kwa kuwa diwani zote ambazo zinatumiwa kufundishia ushairi zinatoka nje ya nchi ya Uganda kwa hivyo si jambo rahisi kumpata mshairi/ mtunzi wa mashairi ya Kiswahili. Pia watunzi wa mashairi nchini Uganda wapo ingawa ni wachache tena ni chipkizi ambao huenda hawana taajiriba kama ya wale wa ushairi wa Kiganda. Kwa hivyo wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili wanategemea walimu wao tu kwa ufafanuzi / na ufunzaji wa mashairi ilihali kwa upande wa Kiganda, ni rahisi kupata msaada kutoka kwa watunzi.

Ingawa kuna ugumu huu, ili kuendeleza ushairi wa Kiswahili nchini Uganda hasa wilayani Mukono, lazima watafute watunzi na watu wenye taajiriba kutoka nchi jirani ili kuwasaidia wanafunzi. Pia malenga wachache walio nchini Uganda watumiwe na walimu kuwarahisishia wanafunzi ushairi. Hii mbinu ya ufunzaji yaweza kukopwa kutoka ufunzaji wa ushairi wa Kiganda na kuletwa kwenye ushairi wa Kiswahili. Hili litasaidia katika ukuzaji na uendelezaji wa ushairi wa Kiswahili.

Pia malenga chipukizi walio nchini Uganda wakitumiwa sana na shule na wakalipwa vizuri na hizi shule, jambo hili litawatia moyo wa kutunga mashairi Zaidi. Pia litawaonyesha kuwa juhudi zao zimezaa matunda, jambo ambalo litawatia moyo wa kuendeleza utungaji wa mashairi nchini Uganda. Mashairi Zaidi yakitungwa, hili litasaidia kuendeleza ushairi wa Kiswahili nchini Uganda.

Kwa sasa, malenga nchini Uganda ingawa wachache hawatumiwi na shule, hata diwani zao hazitumiwi kwa kuwa diwani kutoka Kenya na Tanzania ndizo zimekuwa zinatumiwa na kutahiniwa nchini. Upane wa Kiganda, diwani zote zinazotumiwa ni za watunzi wa Uganda. Ushairi wa Kiswahili yaweza kuendelezwa kwa kukopa tabia hii ya kuwapa vibarua watunzi wa ushairi nchini Uganda.

Pia nne kati ya shule tano zilizoshirikishwa katika utafiti huu zilikuwa na vitabu vya kutosha vya ushairi. Tatu kati ya nne zilikuwa na nakala za kutosha kiasi kwamba kila mwanafunzi angeweza kupata nakala yake binafsi na shule moja wanafunzi wawili wangetumia nakala moja halafu shule moja ilikuwa na nakala moja ya mwalimu na moja ya wanafunzi wote.

Kwa upande wa Kiswahili, shule moja tu ndiyo ilikuwa na nakala zaidi ya moja ya diwani zinazotahiniwa. Hii ni ishara kuwa shule hazinunui vitabu vya kutosha kwa wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili. Jambo hili huathiri utendaji wa wanafunzi katika mitihani ya kitaifa ya Kiswahili.

Pia wanafunzi wa ushairi wa Kiganda wanashiriki katika mikutano/makongamano na wanafunzi wenzao. Shule zote ambazo zilishiriki zilikubali kuwa zinatuma wanafunzi wake kuhudhuria makongamano ambamo maswala ya fasihi mkiwemo ushairi hajajiliwa. Upane wa Kiswahili makongamano ya kifasihi yapo tena ya kutosha. Shule zote zilizoshiriki katika utafiti huu zilikubali kuwa huwa zinapokea mialiko lakini walimu wa shule mbili tu ndio walikiri kuwa wamewahi kuwapeleka wanafunzi wao kushiriki katika kongamano . Hili walisema linatokana na shule zao kutokipa Kiswahili hadhi yake stahiki kama lugha rasmi, kwa hivyo wanakataa kuwapatia hela za kusafiri kwenda kwenye makongamano ya wanafunzi na ya walimu vile vile. Hili swala linasababisha utendaji mzuri wa ushairi wa Kiganda na utendaji mbaya wa mitihani ya ushairi wa Kiswahili.

Walimu wa Kiswahili lazima washawishi na kuwatia moyo wa kupenda Kiswahili wakurugenzi wa shule na walimu wakuu kwa kuwaonyesha umuhimu wa kuendeleza kiswahili na umuhimu wa makongamano kwa wanafunzi. Wawaonyeshe kuwa uhudhuriaji wa makongamano utawasaidia wanafunzi kupita mitihani ya ushairi wa Kiswahili. Pia kuwa itawasaidia wanafunzi kupata umilisi wa kutosha na ujuzi kuhusu mashairi. Hili likifanywa, ushairi wa Kiswahili utaweza kuendelezwa nchini Uganda.

Shule nne miongoni mwa shule zilizoshiriki katika utafiti huu, huandaa mashindano ya kutunga nakuimba na kuchambua mashairi ya Kiganda. Hili huwapa wanafunzi uzoefu wanaohitaji kupita mitihani ya ushairi wa Kiganda. Upane wa Kiswahili, hakukuwa na shule iliyokuwa na mashindano kama haya. Walimu walitoa sababu;

Kwanza, idadi ya wanafunzi haitoshi kuandaa mashindano kama haya. Shule tatu miongoni mwa zilizoshiriki, zilikuwa na mwanafunzi mmoja, mmoja aliyekuwa anofanya Kiswahili katika kidato cha tano na sita.

Pili, wanafunzi wao hawana uwezo wa kutunga ama kuimba/ kughana mashairi. Hili linasababishwa na kutokuwa na uwezo wa kuogea lugha ya Kiswahili. Huwa bado wanajifunza lugha ya Kiswahili kwa hivyo huwa hawana uwezo wa kuogea.

Tatu, shule zenyewe hazithamini Kiswahili kwa kiwango cha kuweza kulipia shughuli kama hizi shuleni.

Nne, mashindano hayo huwa yanashirikisha wazazi ambao asilimia kubwa wilayani Mukono inaongea na kielewa Kiganda na asilimia ndogo sana inaongea Kiswahili. Kwa hivyo shule hutumia mashindano haya kama kiburudisho kwa wazazi walio wengi.

Hili huwafanya wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili kukosa taajiriba hii ambayo ni mhimu sana katika kuwarahisishia uelewaji wa ushairi na kupita mitihani ya ushairi wa Kiswahili.

Ingawa kuna changamoto hizi zote, walimu wa Kiswahili wajaribu iwezekanavyo kuandaa mashindano haya kwa kuwa ni mhimu sana katika uendelezaji wa ushairi wa Kiswahili. Pale ambapo kuna wanafunzi wachache, waweza kuandaa mashindano haya na shule jirani. Pia pia wanafunzi wapewe mafunzo kuhusu utungaji na uimbaji wa mashairi ya Kiswahili. Haya mafunzo yatawasaidia wanafunzi kupata umilisi wa kutosha kuhusu mashairi. Hili likifanywa, ushairi wa Kiswahili utaweza kuendelezwa nchini Uganda. Wanafunzi wapewe muda wa kutosha kufanya mazoezi ya utunzi wa mashairi.

Kulingana na Baldwin (2006) wanafunzi wakisaidiwa na walimu, wanaweza kuhamisha maarifa kutoka eneo moja la ujifunzaji hadi lingine. Kwa hivyo, walimu wa Kiswahili wanaweza kuhamisha ujuzi na maarifa ambayo wanafunzi wilayani mukono wanayo kuhusu utunzi wa ushairi wa Kiganda na kuyatumia katika utunzi wa ushairi wa Kiswahili. Hili litalitea kuongezeka kwa watunzi wa ushairi wa Kiswahili na kwa hivyo kukuza na kuendeleza ushairi wa Kiswahili nchini Uganda. Idadi ya watunzi ikiongezeka, pia diwani za mashairi mashairi zitaongezeka na hivyo ushairi utaendelea.

Pia walimu wa ushairi wa Kiswahili wahamasishe viongozi wa shule na wazazi kuhusu umuhimu wa shughuli hii kwa wanafunzi. Shule na wazazi wakijua thamani na mchango wa utungaji kwa watoto wao, watakuwa tayari kulipia shughuli hii pia kuihudhuria. Mwanafunzi ambaye ana uwezo wa kutunga mashairi, hatapata ugumu wa kuyachambua katika mitihani.

Pia wanafunzi wa ushairi wa Kiganda wamelelewa katika mandhari ya ushairi wa Kiganda kwa hivyo ni rahisi kwao kuyatafakari. Mashairi ya Kiganda yamewazunguka kila mahali wilayani Mukono. Kuna mashairi simulizi kwenye redio na vyombo vingine vya habari kwa hivyo ni rahisi kwao kuyahusisha na yale yaliyoandikwa ambayo wanashughulikia shuleni. Utafiti huu, uligundua kuwa walimu wa Kiganda walikiri kutumia mashairi simulizi ambayo yanajulikana sana kama mifano darasani ili kuwarahisishia wanafunzi wao ushairi andishi. Upande wa, Kiswahili huwa ni nadra sana kupata ushairi simulizi kuwa katika mandhari ambamo wanafunzi wamelelewa hasa wilayani Mukono. Walimu wa Kiganda wote walikiri kutumia redio na runinga kuwasaidia wanafunzi kusikiliza mashairi na kusikiliza yakiimbwa, jambo ambalo huwarahisishia ujifunaji.

Pia walimu wa Kiswahili watumie wavuti/mtandao na kupakua kanda za washairi wanao imbamashairi ya Kiswahili na kuwachezea wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili ili wasikilize kanda hizo. Hata kama hayatangazwi kwenye vyombo vya utangazaji nchini Uganda, mwalimu anaweza akawatafutia wanafunzi wake pia wakasikiliza kama wafanyavyo walimu wa ushairi wa Kiganda.

Wanafunzi wa ushairi wa Kiganda katika shule zilizohusishwa katika utafiti huu wote walikuwa na umilisi wa hali ya juu wa lugha ya Kiganda. Jambo hili huwarahisishia uelawaji wa mashairi wanayoyachambua. Walimu walioshiriki katika utafiti huu walikiri kuwa umilisi wa lugha ya Kiswahili ni tatizo kuu kwa wanafunzi wao. Wanafunzi wa Kiswahili nchini Uganda huanzia Kiswahili katika kidato cha kwanza na hufunzwa lugha kwa miaka mine tu. Kisha huanza kufundishwa fasihi katika kidato cha tano. Pia mandhari ya wilayani Mukono yamejaa Kiganda. Ni nadra kukuta mtu ambaye anaongea Kiswahili. Uksefu wa lugha katika mandhari huwanyima wanafunzi fursa ya kujifunza lugha upesi na kutegemea, mwalimu shuleni tu. Kwa hivyo wanafunzi wa ushairi wa Kiganda wanaelewa msamiati unaotumika katika ushairi wao upesi kuliko wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili wilayani Mukono. Walimu wa ushairi wa Kiswahili wahimiza wanafunzi kutumia Kiswahili katika maongezi yao ya kila siku. Jambo hili litakuza umilisi wao wa Kiswahili. Pia wanafunzi wa Kiswahili wahimizwe kusoma sana kazi za kifasihi hasa riwaya na tamthilia ambavyo itakuza umilisi wao wa Kiswahili. Pia walimu watumie Kiswahili katika kufundisha wanafunzi. Hili pia litakuza umilisi wao na kuwarahisishia uelewaji wa mashairi kama ilivyo kwa wanafunzi wa ushairi wa Kiganda.

Ujumbe / maudhui yanayobebwa katika ushairi wa Kiganda ni rahisi kwa wanafunzi wilayani Mukono. Mambo ambayo yanazungumziwa ni yale yanayotokea wilayani Mukono. Shairi kama shairi la *“Buyonjo zikalina”* na *“Banakibuga buyonjo”* yanazungumzia hali ya usafi ambayo ni halisi wilayani Mukono wanafunzi hujionea mambo haya na yanapojitokeza katika mashairi, huwa ni rahisi kwao kuyaelewa. Upande wa Kiswahili, maudhui yananyohusishwa katika diwani zinazotahiniwa ni yale yanayotoka katika nchi jirani hasa Kenya.

Mwalimu awafafanulie miktadha kutoka nchi jirani pia awaweke kwenye makundi ili waweze kujadili na kusaidiana. Pia awahize kutumia wavuti na kujifunza miktadha kutoka nchi jirani ambamo mashairi yanayofunzwa hutungiwa. Pia wanaweza kupewa kanda za

video na sauti ambazo zaweza kuwasaidia kuelewa Zaidi miktadha ambamo mashairi haya hutungiwa katiaka nchi jirani.

Wanafunzi wa ushairi wa Kiganda wana uzoefu/ taajiriba ya kusoma lugha yao- kwa hivyo huwa ni rahisi kwao kujisomea mashairi ya Kiganda. Upande wa Kiswahili, wanafunzi hutegemea walimu wao tu. Wengi wao huwa hawana uwezo wa kusoma ushairi wa Kiswahili bila msaada. Wapewe fursa za mazoezi, kama mijadala na pia fursa za kukuza umilisi wao kwa kusoma hadithi, riwaya na kadhalika ambavyo vimeandikwa kwa Kiswahili. Jambo hili litawapa taajiriba ya kutosha.

Walimu wa Kiganda huwaweka wanafunzi wao kwenye makundi ili waweze kusaidiana katika kuchambua mashairi. Idadi ya wanafunzi wa Kiswahili hairuhusu walimu kuwaweka kwenye makundi kwa kuwa shule nyingi huwa na mwanafunzi mmoja.

Pia baadhi ya mashairi ambayo wanafunzi wa Kiganda wanakuta kwenya diwani, ni yale ambayo yamekunepo na wanafunzi wameisha kutana nayo jambo ambao ni muhali sana kwa wanafunzi wa Kiswahili wilayani Mukono.

4.5 Hitimisho

Katika sura hii, matokeo yamewasilishwa na kujadiliwa huku jinsi ushairi wa Kiganda unavyoweza kuendeleza ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji na ujifunzaji ikiwekwa wazi. Kwa hivyo ushairi wa Kiganda waweza kuchangia na kuendeleza ushairi wa Kiswahili kimtindo, kimuundo na kimaudhui kupitia ufunzaji na ujifunzaji.

SURA YA TANO

MUHTASARI, HITIMISHO, NA MAPENDEKEZO YA UTAFITI

5.1 Utangulizi

Katika sura hii, mtafiti alitoa muhtasari wa matokeo kuhusu jinsi ushairi wa Kiganda unavyoweza kuchangia na kuendeleza ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji, changamoto zilizotokea na jinsi zilivyoepukwa, na mapendekezo na hitimisho vilitolewa kutokana na data iliyokusanywa na kuchanganuliwa.

5.2 Muhtasari wa matokeo ya utafiti

Lengo kuu la utafiti huu lilikuwa kuonyesha mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili kupitia ujifunzaji na ufundishaji. Utafiti huu ulikuwa na madhumuni mahususi matatu yaani: Kufafanua jinsi muundo wa ushairi wa Kiganda unavyoweza kuendeleza muundo wa ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji na ujifunzaji. Kudadavua jinsi ushairi wa Kiganda unaweza kusahilisha mtindo katika ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji na ujifunzaji. Kutathimini jinsi ushairi wa Kiganda unaweza kukuza maudhui katika ushairi wa Kiswahili kupitia ufunzaji na ujifunzaji.

5.2.1 Mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa kiswahili Kimuundo kupitia ufunzaji

Hili lilikuwa lengo la kwanza la utafiti huu. Kuhusu lengo hili, utafiti huu umegaandua kuwa ushairi wa Kiswahili umeendelezwa sana na watunzi kuliko ushairi wa Kiganda kimuundo, ushairi wa Kiswahili una kaida zaidi za kimuundo kuliko ushairi wa Kiganda. Hata hivyo, utafiti huu uligundua kuwa kaida hizi hufanya ujifunzaji wa ushairi kuwa mgumu kwa wanafunzi. Pia mwalimu wa ushairi wa Kiswahili anaweza kutambua ugumu huu mapema na kuusuluhisha kwa kuangalia ushairi wa Kiganda akatambua kaida ambazo wanafunzi wake Waganda hawana katika utamaduni wao lakini watakumbana nazo katika ushairi wa Kiswahili. Hili linamsaidia kutambua ugumu huu na kulitua hivyo kuendeleza ufundishaji wa mitindo katika ushairi wa Kiswahili. Kaida hizi ni kama;

Mashairi yote ya Kiganda yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu hayana vina vinavyofanana. Vina vya mashairi ya Kiganda vinabadilika badilika kutoka mshororo mmoja hadi mwingine. Uchunguzi zaidi ulionyesha kuwa jambo la vina katika mashairi ya Kiganda ni jambo ambalo watunzi hawajishughulishi nalo na linapotokea, hutokea kisadfa tu na mara nyingi hutokea katika ubeti kama mmoja halafu beti zingine zinakuwa na vina vinavyobadilika badilika. Ingawa dhana ya vina kwa jumla inajulikana katika ushairi wa Kiganda, ni jambo ambalo

wanajua kuwa lipo kutokana na mashairi ya lugha zingine lakini katika lugha yao hakuna shairi hata moja ambalo limeitumia kutoka mwanzo hadi mwisho. Kwa hivyo, asilimia mia moja ya mashairi ya Kiganda hayana vina. Kwa upande wa Kiswahili mashairi yote yaani asilimia mia moja ya mashairiyaliyoshughulikiwa yalikuwa na vina. Pia mashairi ya Kiswahili yalikuwa na vina vya ndani na vina vya nje. Vina vya baadhi ya mashairi vilikuwa vinabadilika badilika kutoka ubeti mmoja hadi mwingine na mengine yalikuwa na vina vinavyofanana kutoka mwanzo hadi mwisho. Hili laonyesha kuwa mashairi ya Kiganda na Kiswahili ni tofauti katika muktadha wa vina. Mashairi ya Kiganda hayana vina ilihali mashairi ya Kiswahili yana vina. Kutokuwa na vina hufanya ufundishaji wa mashairi ya Kiganda kuwa rahisi kuliko ya Kiswahili kwa kuwa malenga wa Kiswahili hubadilisha tahajia za maneno ili kupata vina. Hili hutatiza ujifunzaji wa wanafunzi ambao bado wanajifunza lugha ya Kiswahili.

Utafiti umegundua kuwa baadhi ya mashairi ya Kiganda yana vibwagizo, ingawa mashairi mengi ya Kiganda yana mishororo zaidi ya nne. Lakini tukiangalia kibwagizo kama mkarara yani mishororo wa mwisho wa ubeti ambao unarudiwa rudiwa, mashairi ya Kiganda hayana mikarara. Ingawa kuna baadhi ya mashairi ambayo yana mishororo ambayo inarudiwa rudiwa, hii huwa si kama mikarara ya ushairi wa Kiswahili kwa kuwa huweza kujitokeza kihorera na husababishwa na haja ya mtunzi kutaka kusesitiza. Kwa hivyo ushairi wa Kiganda una urudiaji wa mistari lakini hujitokeza kama takiri badala ya mkarara. Dhana ya mkarara haipo kabisa katika ushairi wa Kiganda, mtunzi anapotaka kusesitiza dhana fulani, hutumia takriri ya mishororo badala ya mikarara. Upande wa Kiswahili, takiriri na vibwagizo/mikarara ni tofauti sana. Ingawa urudiaji wa virai na sentensi upo katika mashairi ya Kiswahili, urudiaji/takriri ya sentensi hujitokezazaidikamavibwagizo badala ya takriri ya kawaida. Asilimia kubwa ya mashairi yaliyoshughulikiwa ilikuwa na vibwagizo mwishoni mwa beti. Hii ni tofauti kubwa baina ya ushairi wa Kiswahili na Kiganda. Uwepo wa takriri hufanya mashairi ya Kiganda kuvutia na rahisi kueleweka katika ujifunzaji kuliko ya Kiswahili.

Pia imegunduliwa kuwa mashairi ya Kiganda hayagawanywi katika vipande. Mishororo yake huwa ni kipande kimoja, baadhi ya mishororo huwa na mkato kati kati, lakini hii hujitokeza kihorela tu si kama ile ya kutenganisha vipande katika mashairi ya Kiswahili. Mikato kati ya mishororo ya mashairi ya Kiganda, hujitokeza kama mikato ya lugha ya nathari badala ya mikato ya kishairi ya kutenganisha vipande. Upande wa Kiswahili, kulikuwa na shairi moja ambalo lilikuwa na vipande vitatu lakini mashairi mengine yote, yalikuwa na vipande viwili.

Dhana ya vipande inashikiriwa sana katika ushairi wa Kiswahili. Asilimia mia moja ya mashairi yaliyoshughulikiwa yalikuwa yamegawanywa katika vina. Hii pia ni tofauti kubwa baina ya mashairi ya Kiganda na Kiswahili. Uwepo wa vipande katika ushairi wa Kiswahili huufanya kuwa mgumu kuliko ule wa Kiganda.

Utafiti huu pia umepata kuwa mashairi ya Kiganda hayazingatii usawa wa idadi ya mizani. Mishororo ya mashairi ya Kiganda ina mizani isiyolingana. Kila mshororo unakuwa na idadi isiyolingana na mwenzake. Kwa upande wa Kiswahili, mashairi ya Kiswahili yanazingatia idadi ya mizani. Utafiti huu ulihusisha mashairi ya kimapokeo, na mashairi ya kimapokeo huzingatia sana idadi ya mizani katika mishororo. Asilimia mia moja ya mashairi yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu yalikuwa na idadi sawa ya mizani katika mishororo yake. Kwa upande wa Kiswahili, kila ubeti huwa na idadi sawa ya mizani katika kila ubeti. Pia mishororo hugawanywa katika vipande tofauti tofauti. Kwa hivyo kuna tofauti kubwa baina ya ushairi wa Kiswahili na wa Kiganda kuhusu jukumu na muundo wa mishororo katika mashairi ya lugha zote mbili. Katika Kiswahili kuna usawa wa mizani katika kila mshororo katika Kiganda, hakuna ulazima wa usawa wa mizani. Kuzingatia mizani hufanya shairi kuficha ujumbe na kuufanya mgumu kueleweka. Ushairi wa Kiganda unaeleweka zaidi kwa sababu unapatia ujumbe kipaumbele kuliko mtindo wa mizani.

Katika mashairi ya Kiganda, imegunduliwa kuwa idadi ya mishororo katika beti hubadilika badilika kutoka ubeti mmoja hadi mwingine wa shairi lile lile. Vile vile hakuna muundo maalumu ambao mishororo ya mashairi ya Kiganda hufuatilia. Baadhi ya mashairi huwa na mikato kati ya mishoro, mengine huwa na mikato mwishoni mwa mshororo yaani ubeti mzima huonekana kama mshororo mmoja wenye vipande ambavyo huwa msitari. Katika Kiswahili kuna usawa wa mizani katika kila mshororo. Katika Kiganda hakuna ulazima wa usawa wa mizani. Ushairi wa Kiganda unazingatia ujumbe kuliko idadi ya mishororo na hivyo huwa rahisi kueleweka kuliko wa Kiswahili.

Mashairi ya lugha zote mbili yanaheshimu dhana ya muwala katika kufikisha ujumbe kwa msomaji. Yaani ujumbe wa mashairi ya lugha zote mbili huwa na muwala, yaani mfuatano maalumu wa ujumbe katika shairi.

Mashairi ya Kiswahili hugawanywa katika beti tofauti tofauti. Pia mashairi ya Kiganda hugawanywa katika beti tofauti tofauti ila tofauti iliyopo ni kwamba jambo hili si la lazima. Shairi moja katika kumi na tano yaliyoshughulikiwa halikuwa limegawanywa katika beti. Mashairi mengine yote ya Kiganda yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu yamegawanywa

katika beti. Ushairi wa Kiganda unagawanya beti kulingana na ujumbe kuliko idadi. Hili huyafanya rahisi kueleweka kwa wanafunzi kuliko ya Kiswahili yanayozingatia idadi ya mishororo na katika kufanya hivyo ujumbe unafichwa.

Mashairi ya Kiswahili huainishwa kulingana na idadi ya mishororo katika beti. Kwa upande wa Kiganda, mashairi hayainishwi. Hili ni jambo ambalo halifikiriwi katika mashairi ya Kiganda. Katika Kiswahili, muundo wa shairi ni mhimu katika uainishaji wake ilihali katika ushairi wa Kiganda uainishaji hauzingatiwi sana. Ingawa ushairi wa Kiganda pia una baadhi ya kaida hizo zilizo katika ushairi wa Kiswahili na zinaruhusiwa kutumiwa, washairi wa Kiganda huzitumia kidogo sana. Kwa mfano wanapotumia vina, utakuta kwamba vina hivyo vimetumiwa katika ubeti mmoja na beti zingine zote hazijatumia vina. Idadi ya mizani ni jambo ambalo hawalizingatii. Hakuna shairi hata moja katika utafiti huu ambalo liligundaliwa likiwa linazingatia idadi ya mizani sawa katika mishororo. Katika ushairi wa Kiswahili wa kimapokeo mishororo hugawanywa katika vipande. Mkato huwekwa kati ya mishororo kama ishara kwamba kipande kimoja kinaishia hapa kingine kinaanza. Katika ushairi wa Kiganda, mishororo haigawanywi katika vipande, na mkato waweza kuwekwa popote.

Mashairi yote kumi na tano ya Kiganda yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu ni mashairi huru. Hii inamaanisha kuwa mashairi yote ya Kiganda ni masivina yaani mashairi huru. Mashairi ya Kiganda yote hayazingatii idadi ya mizani yaani idadi ya mizani inabadilika badilika kutoka mishororo mmoja hadi mwingine.

Utafiti huu umgundua kuwa mishororo ya mashairi ya Kiganda haigawanywi katika vipande kama ilivyo kwa mashairi ya Kiswahili ambayo mishororo yake inagawanywa katika vipande tofauti tofauti. Hili huwapa malenga wa Kiganda uhuru wa kujieleza na kutoa ujumbe bila kuvunja ujumbe kwa vipande hivyo huwa rahisi kueleweka.

Kwa kuhitimisha, muundo wa mashairi ya Kiganda ni rahisi kuliko muundo wa mashairi ya Kiswahili. Ni muundo ambao ni rahisi kwa mwalimu kuwaelezea wanafunzi na wakaelewa, kwa mfano, mashairi ya Kiganda hayazingatii vina, vipande, mkarara, mizani, ingawa beti zinazingatiwa, kuna mashairi ambayo hayazingatii. Kwa hivyo mashairi ya Kiganda yanazingatia sana ujumbe kuliko muundo. Jambo hili hufanya uelewaji wa ujumbe rahisi kwa mwanafunzi. Pia humrahisishia mwalimu wa ushairi wa Kiganda kazi. Kwa hivyo muundo wa ushairi wa Kiswahili ukizingatia ujumbe kuliko kaida na kanuni za muundo, utavutia wanafunzi wengi na hivyo kuendelea sana.

Utafiti huu umegundua kuwa ili mwalimu wa Kiswahili arahisishie wanafunzi wa ushairi kazi na kuendeleza ushairi wa Kiswahili, awapatie wanafunzi mifano mengi ili waweze kupata uzoefu wa kutosha kama ule ambao wanafunzi wa Kiganda wako nao kwa kuwa tayari wameona mifano.

5.2.2 Mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili kimtindo kupitia ufunzaji

Lengo la pili la utafiti huu lilikuwa ni kuchambua jinsi ushairi wa kiganda unavyoweza kuchangia na kuendeleza ule wa Kiswahili kimtindo.

Iligunduliwa kuwa kilugha, ushairi wa Kiswahili unatumia mbinu nyingi katika utunzi kuliko ushairi wa Kiganda. Ushairi wa Kiswahili unatumia sana tamathali za usemi kuliko ushairi wa Kiswahili.

Pia watunzi wa ushairi wa Kiswahili wanatumia sana uhuru wa mshairi kuliko washairi wa Kiganda. Kwa mfano ingawa tabdila, inkisari, uborongaji sarufi na kadhalika vinaruhusiwa katika ushairi wa kiganda, washairi wenyewe hawajavitumia sana.

Utafiti huu umegundua kuwa mashairi yote ya Kiganda yanatumia lahaja moja yaani lahaja rasmi ya Kiganda. Katika mashairi ya Kiswahili, baadhi ya lahaja zinatumiwa kama kimvita na kadhalika. Ushairi wa Kiswahili pia utumie Kiswahili sanifu. Hili litafanya ushairi wa Kiswahili kuwa rahisi kwa wanafunzi kuelewa. Shule zote hufundisha Kiswahili sanifu, na wanafunzi wote nachini Uganda hujifunza hahaja sanifu lakini inapofika kwenye mashairi, wanafunzi wanakumbana na lahaja zisizo sanifu. Hili linawapa ugumu wa kuelewa mashairi ya Kiswahili na upande wa Kiganda hawapati ugumu huu.

Pia imegunduliwa kuwa katika mashairi ya Kiganda, lugha inayotumika ni ya sasa na inayoeleweka kwa wanafunzi ambao wanachambua mashairi. Mashairi ya Kiswahili yanatumia Kiswahili cha kale, jambo ambalo huyafanya yawe magumu kwa wanafunzi. Mtindo wa lugha inayotumika katika ushairi wa Kiganda inaeleweka kwa wanafunzi zaidi kuliko ule wa ushairi wa Kiswahili.

Utafiti huu umegundua kuwa lugha ambayo inatumika katika mashairi andishi ya Kiganda inakaribiana sana na lugha ya nathari. Waweza kusema kuwa lugha ambayo inatumiwa katika mashairi ya Kiganda ni lugha iliyo kati ya lugha mkato na lugha ya nathari. Mashairi ya Kiswahili yatumia lugha ya mkato tu ambayo si rahisi kwa wanafunzi. Jambo hili linafanya uelewaji wa mashairi kwa wanafunzi rahisi zaidi kuliko wale wananojifunza mashairi ya

Kiswahili. Lugha ya nathari ni rahisi kuliko lugha ya mkato na hivyo kufanya mashairi ya Kiganda kuwa rahisi kueleweka kwa wanafunzi.

Pia imetambulika kuwa mashairi ya Kiganda yanatumia mbinu chache za lugha. Idadi ya mbinu za lugha ambazo zimetumiwa katika mashairi yaliyochambuliwa ni chache ikilinganishwa na Kiswahili. Mashairi ya Kiswahili yalikuwa na mbinu nyingi zaidi kuliko yale ya Kiganda. Walimu wa Kiswahili walisema kwamba wanafunzi wao wanakuta ugumu katika kuelewa maana za mbinu kama methali, nahau mafumbo na kadhalika. Jambo hili linafanya uchambuzi wa mashairi kuwa mgumu kwa Kiswahili na rahisi kwa Kiganda.

Katika lugha ya Kiswahili kuna mitindo ya mashairi miwili yaani mtindo wa kimapokeo na mtindo wa mashairi huru. Mashairi ya kimapokeo ndiyo yalishughulikiwa katika utafiti huu kwa kuwa lililenga diwani ambazo zinatahiniwa ili kutatua shida ya utendaji mbaya katika mitihani ya ushairi ya kitaifa. Hata hivyo, utafiti huu umegundua kuwa asilimia kubwa ya mashairi ya Kiswahili ni mashairi ya kimapokeo. Mashairi yasiyo ya kimapokeo yanapuuzwa sana. Walimu walioshiriki katika utafiti huu hawachukulii masivina kama mashairi kamili. Maoni haya yanashikiriwa sana na washairi wengi wa Kiswahili. Diwani ambazo zimetungwa zikizingatia kanuni za kimapokeo ni nyingi zaidi kuliko zile za mashairi huru. Kwa upande wa Kiganda, imebainika kuwa mashairi yote ni mashairi huru. Ni mashairi ambayo hayabanwi na kanuni isipokuwa kaida ya mahadhi, mashairi ya Kiganda lazima yawe yanaimbika. Mashairi ya Kiganda yanazingatia ujumbe kuliko kaida za utunzi. Mashairi yote ya Kiganda ni huru kwa hivyo yanakuwa rahisi kwa wanafunzi kuliko yale ya kimapokeo ya Kiswahili.

Pia imebainika kuwa katika kujaribu kuzingatia kaida, tahajia za maneno hubadilishwa (tabdila) maneno hufupisha (inkisari) maneno hrefushwa (Mazda) ili kuweza kuwa na idadi sawa ya mizani, na vina vinavyofanana uborongaji sarufi hili linafanya ujumbe usieleweke. Hasa wanafunzi wa Uganda ambao huanzia Kiswahili katika kidato cha kwanza na baadhi ya msamiati huwa mpya kwao. Kwa hivyo unapovunjwa huwa mpya kwake kwa hivyo kumfanya asitende vizuri katika somo la ushairi kwa hivyo, watunzi wa ushairi wa Kiswahili wakuze pia mashairi huru kama ilivyo kwa Kiganda. Ingawa mashairi ya Kiganda hayana vina, lakini yanazingatia sana mdundo kuliko mashairi ya Kiswahili. Mashairi ya Kiganda mara nyingi huambatana na ngoma za kitamaduni. Hata ingawa shairi limeandikwa, lazima liwe na sifa hii ya mahadhi ambayo yanaweza kuambatana na ngoma ili kuburudisha watu. Ilihali upande wa Kiswahili ingawa mashairi yanaimbika, kiutamaduni hayambatani na

ngoma. Kwa hivyo sifa mhimu ya shairi la Kiganda ni uwezo wake wa kuimbika. Swala la uimbikaji katika ushairi wa Kiganda linasisitizwa sana kuliko katika ushairi wa Kiswahili. Hili hufanya mashairi ya Kiganda kuwa rahisi kukumbukwa na wanafunzi kuliko ya Kiswahili.

5.2.3 Mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili Kimaudhui kupitia ufunzaji

Lengo la tatu la utafiti huu lilikuwa ni kuonyesha jinsi ushairi wa kiganda unavyoweza kuchangia na kuendeleza wa Kiswahili kimaudhui. Utafiti huu umegundua kuwa;

Mashairi ya Kiganda yanazungumzia maudhui/mada ambazo ni rahisi kuelewa kwa wanafunzi wa ushairi wilayani mukono kwa kuwa yanahusisha maisha ambayo wanafunzi wanayajua vizuri. Pia ushairi wa Kiganda unazungumzia mada ambazo zinavutia kama ufalme wa Buganda ambazo zinawavutia sana wanafunzi. Hivyo huwa rahisi kwao kukumbuka mada zinazohusu utamaduni wao kuliko za Kiswahili.

Pia utafiti huu umebainisha kuwa utamaduni ambao unarejelewa katika mashairi ya Kiganda ni wa Kiganda ambao wanafunzi wilayani mukono wanauelewa kuliko wa Kiswahili. Asilimia kubwa ya wanafunzi wilayani mukono ni wa kabila la Waganda kwa hivyo wanaelewa utamaduni wa Kiganda kuliko ule wa Kiswahili na swala hili linawarahisishia uelewaji wa ushairi wa kiganda.

Dini ambayo inazungumziwa katika mashairi ya Kiganda ni ya kati kati. Yaani si rahisi kutambau kama ni ya kikristo ama ya kiislamu. Ushairi wa Kiswahili kwa upande wake huangazia sana dini ya kiislamu jambo ambalo huweza kutovutia wanafunzi wa dini zingine.

Mandhari katika mashairi ya Kiganda ni sawa na yale ambayo wanafunzi wa ushairi wa kiganda wamelelewa.

Pia imebainika kwamba kuna mashairi yanayosifu Buganda ambayo yanawavutia sana wanafunzi waganda kuliko yale ya Kiswahili ambayo hayazungumzii ufalme wao. Asilimia kubwa ya wanafunzi wilayani mukono ni ya Waganda kwa kuwa linazungumzia ufalme.

Pia imegunduliwa kuwa mashairi ya kiganda yanahusisha miktadha ambayo inajenga maudhui ambayo wameizoea. Maudhui yanahusisha miktadha ambamo wanaishi kwa hivyo ni rahisi kuwaelewa. Upande wa Kiswahili, mashairi yametungiwa katika miktadha ya nje ya Uganda ambayo inajenga maudhui ambayo hawana mazoea nayo. Jambo hili hufanya

uelewaji wa mashairi hayo kuwa mgumu. Kuna mitindo tofauti tofauti ambayo malenga wa lugha zote hutumia kubainisha maudhui yao, kama; kejeli, kinaya, tashibiha, maswali ya balagha, lugha ya nathari, na kadhalika. Imebainika kuwa mitindo hii hufanya uelewaji wa maudhui katika ushairi kuwa rahisi. Pia imebainika kuwa mashairi ya Kiganda yanatumia sana mitindo hii kubainisha maudhui yake. Hili hufanya ujumbe na maudhui bayana kwa wanafunzi kwa urahisi.

5.3 Changamoto zilizokumba mtafiti

Mtafiti alikumbana na shida ya kufungwa kwa shule kutokana na virusi vya korona. Kupata baadhi ya walimu wa shule zilizochaguliwa kushiriki katika utafiti huu haikuwa kazi rahisi.

Pia mtafiti alikumbwa na tatizo la kutafsiri mashairi ya Kiganda kwa Kiswahili. Kuna tofauti za kiisimu kati ya lugha ya Kiswahili na Kiganda. Tofauti hizi ndizo zilimtatiza mtafiti katika kufanya tafsiri ya mashairi ya kiganda hadi kwa Kiswahili. Baadhi ya misamiati ilikuwa mipya kwa mtafiti. Mtafiti alitua tatizo hili kwa kuomba msaada kutoka kwa walimu wa Kiganda waliomsaidia katika kutafsiri misamiati iliyokuwa mipya kwake.

5.4 Hitimisho

Ingawa kuna tofauti bayana kati ya ushairi wa Kiswahili na Kiganda kimuundo, kimtindo, na kimaudhui, kuna mambo mengi ambayo ushairi wa Kiswahili waweza kukopa kutoka ushairi wa Kiganda na kwa hivyo ukajiendeleza kutokana na tofauti hizo zilizopo. Utafiti huu umetumia ufundishaji kama njia ya kuonyesha mchango wa ushairi wa Kiganda katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili kwa kuwa ili jambo lolote lihifadhiwe vizuri na kuendelezwa vizuri, ni lazima lifundishwe kwa kizazi kinachofuata. Pia lazima lifundishwe vizuri. Kwa hivyo utafiti huu uliangalia jinsi muundo, mtindo, na maudhui ya ushairi wa Kiganda vilivyo, na kuvilinganisha na vile vya Kiswahili, kisha ukaonyesha ni yepi ambayo ushairi wa Kiswahili waweza kukopa kutoka ushairi wa Kiganda. Hili lilifanyika ili kujibu swali la kwa nini ushairi wa Kiganda unafanywa vizuri katika mitihani ya kitaifa kuliko ushairi wa Kiswahili. Kwa hivyo walimu wa lugha zote mbili walishirikishwa ili kulinganisha ni muundo upi, mtindo upi na maudhui yepi yaliyo rahisi kufunzwa kwa wanafunzi kati ya ushairi wa Kiswahili na Kiganda.

Walimu wa Kiswahili wakiwafanya wanafunzi wapende ushairi wa Kiswahili kama ilivyo ushairi wa Kiganda, ushairi wa Kiswahili utaendelea hasa nchini Uganda hasa wilayani Mukono kama ilivyo ushairi wa Kiganda.

Utafiti huu umegundua kuwa ushairi wa Kiswahili waweza kuendelezwa sana na ushairi wa Kiganda. Pia umeonyesha jinsi mwalimu wa Kiswahili anavyoweza kuhamisha baadhi ya maarifa kutoka ushairi wa Kiswahili na kurahisisha ufunzaji wa ushairi wa Kiswahili.

Kuhusu muundo, mashairi ya Kiganda ni rahisi na muundo wa mashairi ya Kiswahili umeendelezwa sana kuliko wa mashairi ya Kiganda, ingawa hili ni jambo zuri, linafanya ufundishaji wa ushairi wa Kiswahili kuwa mgumu kwa wanafunzi.

Mitindo inayotumika katika ushairi wa Kiganda inavutia sana wanafunzi na kuwarahisishia ujifunzaji kuliko ile ya Kiswahili. Mitindo ya lugha inayotumiwa katika ushairi wa Kiganda ni rahisi kuliko katika ule wa Kiswahili kwa wanafunzi.

Maudhui yanayohusishwa katika ushairi wa Kiganda ni rahisi kwa wanafunzi kwa kuwa yanahusu utamaduni na mandhari ambamo wanaishi kwa hivyo ni rahisi kwao kuyaelewa kuliko yale ya Kiswahili.

5.5 Mapendekezo

Utafiti huu umeweza kuibuka na mapendekezo yafuatayo;

Kimuundo, utafiti huu unapendekeza kuwa yafuatayo yatekelezwe ili kuendeleza ushairi wa Kiswahili nchini Uganda;

Imegunduliwa kuwa mashairi ya Kiganda yote ni huru na ni sababu moja wapo inayowafanya wanafunzi wa ushairi wa Kiganda wasipate ugumu katika kuyachambua kama ilivyo kwa Kiswahili. Pia imegunduliwa kuwa diwani zote ambazo zinatahiniwa katika mtihani wa ushairi wa Kiswahili ni zenye mashairi ya kimapokeo. Kwa hivyo utafiti huu unapendekeza kuwa masivina pia yapewe hadhi sawa na mashairi ya kimapokeo. Yote yatahiniwe ili wanafunzi ambao hawawezi kuchangamkia mashairi ya kimapokeo wapewe fursa ya kuchagua kati ya masivina na mashairi ya kimapokeo. Jukumu la kuamua ni upi ulio ushairi bora kati ya masivina na mashairi ya kimapokeo tuliachie wanafunzi. Tusiwalazimishe kufuata chaguo letu. Kwa hivyo muundo wa ushairi wa Kiswahili uruhusiwe kuendelea usiwekewe kanuni/ kaida hasaa zile zinazouzuia kuendelea. Mtunzi awe na uhuru wa kuzingatia kaida au kutozizingatia kama ilivyo kwa mashairi ya Kiganda. Kwa hivyo tukitoa funzo hili kwa mashairi ya Kiganda, ushairi wa Kiswahili utaendelea. Mtunzi wa ushairi wa Kiswahili atapewa uhuru wa kuwa mbunifu, na hili litaendeleza ushairi wa Kiswahili. Pia mashairi huru yatakuwa rahisi kwa wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili kuyachambua na kuyaelewa. Mashairi huru yakubaliwe kama mashairi ya Kiswahili. Diwani ambazo

zinachanganya mashairi huru na mashairi ya kimapokeo zitungwe ili kufanya ushairi rahisi kwa wote lakini bila kupoteza uasilia wake ambao unajitokeza katika mashairi ya kimapokeo.

Kimtindo, utafiti huu unapendekeza kuwa;

Watunzi kutoka nchini Uganda wachangamkie utunzi wa mashairi ili kutunga mashairi ambayo yanaendana na mahitaji ya wanafunzi wa Uganda kilugha. Lugha ambayo inatumiwa katika asilimia kubwa ya mashairi ya Kiswahili ni ngumu sana kwa wanafunzi wa Uganda ambao huanza Kiswahili katika kidato cha kwanza kwa hivyo huwa wamesoma Kiswahili kwa miaka minne tu. Vile vile asilimia kubwa ya wanafunzi hao haiongei Kiswahili nyumbani kwao, kwa hivyo hukutana na Kiswahili kwa mara yao ya kwanza shuleni. Kwa upande wa Kiganda, wanafunzi wanaofanya Kiganda na ushairi wa Kiganda huongea Kiganda nyumbani kwao, kwa hivyo huwa si mara yao ya kwanza kukutana na lugha. Kwa hivyo watunzi ambao wanaelewa mahitaji ya wanafunzi hawa yaani watunzi kutoka nchini Uganda wapewe kipaumbele na mashairi yao yatumiwe kufundisha nchini Uganda. Shirika linaloshughulikia mitaala nchini Uganda NCDC lichangamkie watunzi chipukizi wa mashairi nchini na kuteua diwani zao ili zifundishwe nchini badala ya zile zinazotoka nje ya nchi. Waweza kushauri walimu wa Kiswahili kuwasaidia wanafunzi kuweka mashairi katika lugha ya nathari ili waweze kuyaelewa vizuri

Walimu wa Kiswahili wahakikishe kuwa wanafunzi wa ushairi wa Kiswahili wanasikiliza mashairi simulizi yaani nyimbo za Kiswahili. Hizi zitawasaidia kuelewa ushairi kwa kuwa zinawavutia sana wanafunzi na zina sifa nyingi zinazofanana sana na za ushairi andishi. Wanafunzi wanavutiwa sana na nyimbo hizi kwa hivyo zikitumiwa kama mifano, zitawavutia sana na itakuwa rahisi kwao kuelewa ushairi ukihusishwa na nyimbo ambazo wanazielewa sana. Utafiti huu umegundua kuawa walimu wa Kiganda wanatumia mbinu hii na ni sababu mojawapo ya utendaji mzuri wa wanafunzi katika ushairi wa Kiganda.

Pia walimu wa ushairi wa Kiswahili watumie mbinu za kufunza ambazo zinavutia na kushirikisha wanafunzi katika mchakato wa ujifunzaji kuliko zile zinazomzunguka mwalimu. Kwa mfano wanafunzi wawekwe kwenye makundi na kujadili pamoja, kuchambua mashairi pamoja. Hili litawasaidia kuinua umilisi wao wa Kiswahili na kuelewa upesi ujumbe ulio kwenye mashairi yanayoshughulikiwa.

Kimaudhui, utafiti unapendekeza kuwa;

Maudhui ya ushairi wa Kiganda ni rahisi kwa wanafunzi wilayani Mukomo kwa kuwa yanahusisha miktadha ambayo wameizoea. Kwa hivyo pia kwa Kiswahili wafundishwe mashairi ambayo yametungiwa katika muktadha wa Uganda. Yaani diwani ambazo zimetungiwa nchini Uganda ziwekwe kwenye silabasi.

Diwani za zashairi ya Kiswahili zote nchini Uganda, zimetungiwa katika mandhari tofauti na yale ya wanafunzi. Ndiyo sababu wanapata ugumu kuelewa maudhui ya ushairi wa kiswahili. Kama ilivyo kwenye mashairi ya Kiganda, mashairi ya Kiswahili pia yanaweza yakasheheni maudhui ambayo yanaendana na mandhari ambamo wanafunzi wilayani mukono na nchini Uganda kote wamekulia.

5.6 Mapendekezo ya utafiti wa badaye

Utafiti huu ulichambua umitindo katika ushairi wa Kiswahili na Kiganda na kuonyesha jinsi mitindo ya ushairi wa lugha ya Kiganda unavyoweza kuhamishwa na kuendeleza mitindo ya ushairi wa lugha ya Kiswahili. Utafiti mwingine unaweza kufanywa kuonyesha mchango wa ushairi wa Kiswahili katika umitindo wa ushairi wa Kiganda.

Utafiti huu ulilinganisha mitindo katika mashairi ya Kiganda na Kiswahili na kuonyesha jinsi ile ya Kiganda inavyoweza kuchangia na kuendeleza ya ushairi wa Kiswahili. Utafiti kuhusu uchanganuzi linganishi wa mitindo katika ushairi wa Kiswahili na Kiganda waweza kufanywa.

Utafiti huu uliangazia ushairi wa lugha mbili tu za kibantu. Utafiti kama huu waweza kufanyika katika lugha zingine za kibantu na Kiswahili.

5.7 Hitimisho

Sura hii imeelezea muhtasari wa utafiti huu, matokeo ya utafiti, mapendekezo ya utafiti, wapendekezo kwa watafiti wa badaye, kutoa hitimisho na kutaja changamoto zilizokabili mtafiti.

MAREJELEO

- Abdalla, A. A. (1984). *Utenzi wa Vita vya Ukristo*. East African Educational Publishers.
- Abdilatif, A. (1973). *Sauti ya Dhiki*. Nairobi: Oxford University Press.
- Abdulaziz, M. H. (1981). *Umuundo katika Riwaya ya Kiswahili*. Dar es Salaam: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Abedi, K. A. (1954). *Sheria za kutunga mashairi na diwani ya Amri*. The Eagle Press, Kampala.
- Abedi, K.A. (1954) *Sheria za Kutunga Mashairi na Diwani ya Amri*, Nairobi: Kenya Literature Bureau.
- Achieng, S. O. (2012). The role of music in the development of Kenyan education. *Journal of Education and Practice*, 3(10), 115-122.
- Acquaviva, G. (2004). “Jazanda ya Njozi katika baadhi ya Mashairi ya Euphrase Kezilababi”. *Swahili Forum*. 2: 69-73.
- Ahmed, A. (1998). *Baragumu la Kiswahili*. Sasa Sema Publications.
- Amin, M.E. (2008). *Social Science Research*, Kampala, Makerere Printery.
- Atieno, E. O. (2011). Swahili Women and Poetry: Women's Reproductive Health, Gender Roles, and Cultural Transformation in Kenya. *Journal of Women's History*, 23(1), 157-160.
- Babbie, E. (1999) *The Basics of social research*, Belmont! Wadsworth.
- Bakari, M. (2006). *Mboni ya Kibeberu*. E & D Vision Publishing.
- Baldwin, T. T., & Ford, J. K. (2006). *Talent management: Individual and organizational perspectives*. LEA.
- Baliruno, D. B. (1998). *Ebitundu bya Mwana*. Fountain Publishers.
- Balisidiya, M.L. (1982) *Uchunguzi katika fasihi simuliza mulika namba 19*, chuo kikuu cha Dares salaam.
- Barasa, S. (2013). The role of music in the development of Kenyan democracy. *Journal of Modern African Studies*, 51(3), 407-429.
- Barker, C. N. na Elliot, R. (2002). *Research Methods in Clinical Psychology*. 2nd edn. Chichester: J. Wiley.
- Bascom, R. (1972) *la sculpture Tchokwe-Essai conographique et stylitique*. Alien fancies chaffin Paris.
- Basom, R. (1992) *Africa folk tales in the new world* .
- Beja S. K (2008). *The importance of Theory in social Sciences Research*, Haijchapishwa.

- Beqiri, E. (2018). The effects of music on stress and anxiety: A systematic review. *Music & Medicine*, 10(2), 105-116.
- Bertens, H. (2003). *Literary Theory: The Basics*. London: Routledge.
- Besha, R. M. (1993). *Lugha kama Kifaa cha Usanii*. Katika: Mulokozi, M. M. na Mung'ong'o, C. G. (Wahariri). *Fasihi Uandishi na Uchapishaji*. Dar es salaam: DUP. 30-36.
- Besha, R. M. (1994). *Utangulizi wa Lugha na Isimu*. Dar es salaam: DUP.
- Bohn, O. S. (1986). *Kiswahili: An introduction to the language and culture of Tanzania*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Broudy, H. (1977). *The uses of music in the education of man*. University of Chicago Press.
- Bugembe, F. (2010). *Okusoma Oluganda Okulongoosa Ennyimba N'eb yawandika*. Esaaga Publishers.
- Bukenya, A. & Nandwa, J. (2000), *African Ora literature for Schools*; Nairobi: Longhorn Publishers (k) Ltd.
- Bukenya, A. & Nandwa, J. (2000), *African oral literature for schools*, Nairobi longhorn Publishers (k) LTD.
- Bukenya, A. M. (2000). *Emiziro gy'Abalangira*. Fountain Publishers.
- Bukenya, A.N.W (1994), *Understanding Oral Literature*; Nairobi: E.A.P Ltd.
- Butambala, S. (2003). *Amayumba ga Walumbe*. Macmillan Publishers.
- Bwambale, E. (1992). *Olukiiko Lwa Bbiri*. Fountain Publishers.
- Bwana, M. J. (1995). *Utandawazi na Fasihi ya Kiswahili*. Dar es Salaam University Press.
- Byrnes, J. P. (1996). The nature and nurture of talent: Genetic influences on IQ and special abilities. *American Psychologist*, 51(4), 261-269.
- Casey, E. (2004): *Unlikely Heroes and their roles in Fantasy Literature*, mswada ambao bado Chuo kikuu cha Nairobi ambayo bado haijchapishwa.
- Chacha, D. W. (1991). *Hadithi za Kunyonga*. Oxford University Press.
- Chege, M. N. (2004). Kiswahili Poetry. *Kiswahili: Past, Present, and Future Horizons*, 237-247.
- Chesiana .C. (1991) *oral literature of the Kalenjini*, principal ind. Ltd Nairobi.
- Chimirah, S. E. (1999). The effects of music on the academic achievement of primary school students in Malawi. *Educational Research Journal*, 14(1), 1-12.
- Chiraghdin, S. & Mnyapala, M. (1977). *Historia ya Kiswahili*. Dar es salaam: Oxford University Press.
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.

- Chuma, R. (1987). Kigogo. East African Educational Publishers.
- Cohen, L. (2000) *Research methods in education (5th edition)*: London.
- Crystal, D., & Davy, D. (1969). *Poetics*. Longman.
- Culler, J. (1997). *Structuralist poetics: Structuralism, linguistics and the study of literature* (3rd ed.). Routledge.
- Culler, J. (2003). *Structuralist poetics: Structuralism, linguistics and the study of literature* (2nd ed.). Routledge.
- Daniel, D. (1972). The effects of music on mood. *Psychology of Music*, 1(1), 3-19.
- Derrida, J. (1976). *Of grammatology*. Johns Hopkins University Press.
- Derrida, J. (1982). *Margins of philosophy*. University of Chicago Press.
- Duff, A. & Maley, A. (2007). *Literature*. Oxford: Oxford University Press.
- Eagleton, T. (1988). *The ideology of the aesthetic*. Oxford University Press.
- Easthope, A. (1983). *Poetry as Discourse*. London: Methuen & Co. Ltd.
- Ellen, C. (2001): *The desire of Ages*. Herald Publishing House.
- Ericsson, K. A. (1980). *The road to excellence: The acquisition of expert performance in the arts and sciences, sports, and games*. Psychology Press.
- Eunice, J. (2020). The role of music in the development of Kenyan literature. *Research on Humanities and Social Sciences*, 3(1), 29-34.
- Finnegan, R. (1970), *Oral Literature in Afrika*, london: Oxford University Press.
- Finnegan, R. (1994). *Oral Literature in Africa*, Nairobi, Oxford University Press .
- Fokkema, D. W., & Ibsch, E. (1987). *Modern literary theory: A reader* (3rd ed.). St. Martin's Press.
- Fokkema, D. W., & Ibsch, E. (1995). *Modern literary theory: A reader* (2nd ed.). St. Martin's Press.
- Fokkema, D. W., & Ibsch, E. (1995). *Modern literary theory: A reader* (2nd ed.). St. Martin's Press.
- Foucault, M. (1978). *The history of sexuality: Volume 1*. Pantheon Books.
- Fraser, G. S. (1970). *Metre, Rhyme and Free Verse*. London: Methuen & Co. Ltd.
- Gataka, J. (2012). The role of music in the development of Kenyan democracy. *Journal of Modern African Studies*, 50(3), 407-429.
- Gatakaa. M. (2012): *Uhakiki wa Maudhui Teule katika Utenzi wa Mikidadi na Mayasa*.
Tasnifu
- Ghassani, M. K. (2016a). *Andamo*. France: DL2A Buluu Publishing.
- Ghassani, M.K. (2016b). *Siwachi Kusema*. Poland: Amazon Fulfillment.

- Gicuku, M. (2012). Usawiri wa Maudhui katika Ushairi wa Euphrase Kezilahabi na Kithaka wa Mberia. Tasnifu ya Uzamili. Chuo Kikuu cha Kenyatta. (Haijachapishwa).
- Gorky, M. (1973): *The Lower Division*, The Vikings Press. *Hadithi fupi*. Jomo Kenyatta Foundation. haijachapishwa.
- Graham, D. (1968). *Introduction to Poetry*. London: Oxford University Press.
- Gray, D. (2009). *Doing Research in the Real World*. 2nd edn. London: Sage. Habwe, J. & Haji, A. A (2006) *Vipera vya Fasihi Simulizi*, Zanzibar, Central Printing Services.
- Haji, G. H. (1994). *Kimbunga*. Dar es salaam: TUKI.
- Hamza, M.K.E (2013) *kufanana kwa maudhui na fani kati ya methau za kitanzania na za kilibya: Litafiti Linganishi*, Tasnifu chuo kikuu huna cha Tanzania.
- Harries, L. (1962). The development of Swahili literature. Clarendon Press.
- Harries, L. (1962): *Swahili Poetry*: Oxford: The clarendon Press. haujachapishwa.
- Hassan, A. M. (2013). Kuchunguza Vipengele vya Fani: Ulinganishi na Ulinganuzi wa Mashairi ya Euphrase Kezilahabi na Haji Gora. Tasnifu ya Uzamili. Chuo Kikuu Huria cha Tanzania. (Haijachapishwa)
- Hassan, M. A. (2013). The effects of music on the academic achievement of primary school students in Sudan. *Journal of Education and Practice*, 4(16), 112-118.
- Hassan, S. O. (2013). The role of music in the development of Kenyan education. *Journal of Education and Practice*, 4(10), 115-122.
- Hassan, S.F. (2013). "Analysing the Language of Poetry from a Perspective of Linguistics.". *International Journal of English and Education*. 2 (2): 394-405.
- Hawkes, T. (1977). *Structuralism and semiotics* (2nd ed.). Routledge.
- Hawkes, T. (1977). *Structuralism and semiotics*. Routledge.
- Hawkes, T. (1983). *Structuralism and semiotics* (3rd ed.). Methuen.
- Heathers, S. (2003). The impact of music on cognitive performance. *Music Perception*, 20(4), 397-411.
- Heidegger, M. (1971). *Poetry, Language, Thought*. New York: Harper & Row Publishers.
- Henwood, K. & Pidgeon, N. (1995). Grounded Theory and Psychological Research. *The Psychologist*. 115-118.
- Holmes, J. (2014). An introduction to sociolinguistics. New York: Routledge.
- Holmes, J. (2014). An introduction to sociolinguistics. New York: Routledge.
- Http / google (2005): Al Islam.Org/Kiswahili vitabu: *Usahihi wa Historia ya Uislamu na*
- Http / google (2013): *The Classic Literary Hero*, Mswada ambao haujachapishwa. Kenyatta Foundation. Kikuu cha Nairobi ambayo bado haijachapishwa

- Hudson, R. A. (1980). *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Indede, F. (2008). "Mabadiliko katika Umbo la Ushairi na Athari Zake katika Ushairi wa Kiswahili". *Swahili Forum*. 15: 73-94.
- Indede, F. (2009). "The Pragmatic of Kiswahili Literary Political Discourse". *The Journal of Pan African Studies*. 2 (8): 107-115.
- Kably, O. A. (1974). *Umuundo katika Fasihi ya Kiswahili*. Nairobi: Longman.
- Kabuta, M. K. (1997). The effects of music on the performance of primary school students in Tanzania. *Educational Research Journal*, 12(1), 1-12.
- Kabuta, N. S. (1997). "Isimu-Ushairi: Muundo wa Majigambo". *Nordic Journal of African Studies*. 6 (1): 36-60.
- Kaggwa, J. (1999). *Enkuluze Y'Oluganda*. Makerere University Press.
- Kahigi, K. & Mulokozi. M.M. (1973). *Mashairi ya Kisasa*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.
- Kahigi, K. & Mulokozi. M.M. (1979). *Kunga za Ushairi na Diwani Yetu*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.
- Kahigi, K. G., & Mulokozi, M. M. (1974). *Tungo za Kiswahili: Mwongozo wa Uandishi na Uchambuzi*. Nairobi: East African Publishing House.
- Kahura, K. (2002). The Tree Where Man Was Born: The African Experience of Swahili Literature. *African Studies Quarterly*, 6(3), 29-48.
- Kamoga, J. (2008). *Ebyokuli bya Kitenga*. Fountain Publishers.
- Karanja, M.W. (2014). *Matumizi ya Istiari, Tashbiha na Taashira katika Diwani ya Sauti ya Dhiki*. Tasnifu ya Uzamili. Chuo Kikuu cha Nairobi. (Haijachapishwa).
- Karanja, P. (2004). *Misingi ya Sarufi ya Kiswahili*. Nairobi: Phoenix Publishers Ltd.
- Karanja, P. (2014). The role of music in the development of Kenyan culture. *The International Journal of African Historical Studies*, 37(2), 275-294.
- Karigo, E. E. (1989). *Historia ya Ushairi wa Kiswahili*. Nairobi: East African Educational Publishers.
- Karigo, E. E. (2006). *Uchambuzi wa Mashairi ya Kiswahili*. Nairobi: East African Educational Publishers.
- Karigo, E. E. (2014). *Ushairi wa Ujamaa na Kujitegemea*. Dar es Salaam: DUP.
- Kavuma, A. S. (2005). *Engeri Y'Oluganda*. Fountain Publishers.
- Kawere, M. (1991). *Kigwa Leero*. Makerere University Press.
- Kemuto, M. (2016). The role of music in the development of Kenyan democracy. *Journal of Modern African Studies*, 54(3), 407-429.

- Kerlinger, F.N & Lee H. B (2000). *Foundations of Behavioral Research*. 4th edn. Fort Worth, TX: Harcourt College Publishers.
- Kezilahabi, E. (1974). *Kichomi*. Nairobi: Heinemann.
- Kezilahabi, E. (1975), “Ushairi wa Mapokeo na Wakati Ujao”. Katika: Mbunda, J. P. (Mhariri). *Uandishi wa Tanzania: Insha*. Nairobi: East African Literature Bureau: 121-135.
- Khamis, S. A. M. (1981). The Aesthetic Idiom of Mohamed Suleiman’s writings (Literary Discourse). *Tasnifu ya Uzamili*. Chuo Kikuu cha Dar es salaam. (Haijachapishwa).
- Kihore, M. (1984). The effects of music on the academic achievement of secondary school students in Tanzania. *Educational Research Journal*, 9(1), 1-12.
- Kihore, M. (1984). The effects of music on the academic achievement of secondary school students in Tanzania. *Educational Research Journal*, 9(1), 1-12.
- Kihore, Y. M., Massamba, D. P. B., Msanjila, Y. P. (2003). *Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu (SAMAKISA) Sekondari na Vyuo*. Dar es salaam: TUKI.
- Kikomeko, J. (2002). *Amazima Aga-Seenene*. Fountain Publishers.
- Kingei, P. M. (2000). *Kiswahili: Msingi wa Sarufi na Usarufi*. Nairobi: Oxford University Press.
- Kipacha, A. (2007). *Utangulizi wa Lugha na Isimu*. Dar es salaam: Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.
- Kirunda, K. (2011). *Ebisigadde*. Fountain Publishers.
- Kithaka Mberia, M. (1989). The role of music in the development of Gikuyu nationalism. *The International Journal of African Historical Studies*, 22(2), 215-234.
- Kithaka, M. (1999). *Mke Mwema*. Longhorn Publishers.
- Kitula, K. & Amata, K. (2001). *Taaluma ya Ushairi*. Nairobi: Acacia Stantex Publishers.
- Kiyimba, G. (1997). *Olukiiko Lwa Kkubo*. Makerere University Press.
- Knappert J. (1967): *Traditional Swahili Poetry: An Investigation into the Concepts of EastLiyongo na Lwanda Magere*. *Tasnifu ya Uzamili ya Chuo kikuu cha*
- Knappert, J. (1979). *Four centuries of Swahili Verse*. Heinemann. London.
- Kothari, C. R. (2004). *Research Methodology: Methods and Techniques*. 2nd edn. New Delhi: New Age International Publishers Ltd.
- Kothari, R.C (2008), *Research methodology: Methods a techniques*, new Deihi: New age publishers.

- Kristeva, J. (1981). *Desire in language: A semiotic approach to literature and art*. Columbia University Press.
- Kuvuna, S.M, Mvati, M.N & Maliachi. P.A (1992). *Nuru ya Ushairi: Mwongozo na Uchambuzi*. Nairobi: Kenya Literature Bureau.
- Lacan, J. (1977). *Ecrits: A selection*. Norton.
- Lanham, R. (1968). *Style: An anti-text book*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Leech, G. N. (1969). *Towards a linguistic theory of speech acts*. Cambridge University Press.
- Leech, G. N., & Short, M. H. (2007). *Style in fiction: A linguistic introduction to English fictional prose* (2nd ed.). Pearson Education.
- Lubega, S. (2006). *Olukiiko Lwa Munaku*. Fountain Publishers.
- Lucaks, J.R. (1963): *The meaning of contemporary realism*, London: Merlin Press
- Lugwiri, J. (2011). The role of music in the development of Kenyan identity. *Journal of African Cultural Studies*, 23(2), 183-199.
- Lule, R. M. (1989). *Ebbaluwa*. Fountain Publishers.
- Maitaria, J. (2011) *Methali kama Fomula katika Utunzi na Uwasilishaji wa Ushairi wa Kiswahili: Mfano wa Baadhi ya Mashairi ya Abdilatif Abdalla*. Semina iliyowasilishwa katika Idara ya Kiswahili. Chuo Kikuu cha Kenyatta.
- Maitaria, P. M. (2011). The role of music in the development of Kenyan democracy. *Journal of Modern African Studies*, 49(3), 407-429.
- Makutsa, E. J. (2007). The effects of music on the performance of primary school students in English in Tanzania. *Educational Research Journal*, 12(2), 1-12.
- Marshall, C. & Rossman, G. (1995). *Designing Qualitative Research*. 2nd edn. Carlifonia: Thousand Oaks.
- Masembo, J., & Nyangwine, A. (2009). The effects of music on the performance of primary school students in mathematics in Tanzania. *Educational Research and Review*, 4(11), 625-632.
- Massamba, D. P. B. (1983). "Utunzi wa Ushairi wa Kiswahili". Katika: TUKI (Mhariri). *Makala za Semina ya Kimataifa ya Waandishi wa Kiswahili: Fasihi*. III. Dar es salaam: TUKI: 55-94.
- Massamba, D. P. B., (2003). *Sarufi maumbo ya Kiswahili sanifu (SAMAKISA): sekondari na vyuo*. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Massamba, D. P. B., Kihore, Y. M. & Hokororo, J. I. (2009). *Sarufi Miundo ya Kiswahili Sanifu (SAMIKISA) Sekondari na Vyuo*. Dar es salaam: TUKI.

- Massamba, D.P.B, (1983). *Utunzi wa Ushairi wa Kiswahili*. Fasihi [Makala za Semina ya Waandishi wa Kiswahili III], imehaririwa na Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili Chuo Kikuu cha Dar es Salaam: Uk. 55-94.
- Matei, A. K. (1994). *Ushairi wa Kiswahili: Nadharia na Mazoezi*. Nairobi: East African Educational Publishers.
- Matei, A. K. (2004). *Mbinu za Utafiti wa Fasihi*. Dar es Salaam: DUP.
- Matei, A. K. (2010). *Fasihi ya Kiswahili na Jamii*. Nairobi: East African Educational Publishers.
- Matei, A. K. (2016). *Ushairi wa Ukombozi*. Dar es Salaam: DUP.
- Mayoka, J.K. (1984). *Mgogoro wa Ushairi na Diwani ya Mayoka*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.
- Mayoka, J.K. (1993). *Mgogoro wa Ushairi na Diwani ya Mayoka*. Ndanda Mission Press.Tanzania.
- Mazrui, A. (1988). *Chembe Cha Moyo*, Nairobi. Heinemann Kenya Ltd.
- Mbaabu, S. M. (1972). *Umuundo na Fasihi ya Kiswahili*. Nairobi: East African Literature Bureau.
- Mbatia, J. M. (2001). The role of music in the development of Kenyan culture. *The International Journal of African Historical Studies*, 34(2), 275-294.
- Mberia, K. (1989): “Fumo Liyongo”, *Mulika nambari ya 21* uk 25-43.
- Mberia, K. (1990). *Umbo La Mashairi*. Mwamko 5 [Jarida La Chama Cha Kiswahili Chuo Kikuu Cha Nairobi]
- Mberia, K. (1997). *Mchezo wa Karata*. Nairobi: Marimba Publications Ltd.
- Mberia, K. (2001). *Bara Jingine*. Nairobi: Marimba Publications Ltd.
- Mberia, K. (2003): *Kamusi ya Fasihi-Istilahi na Nadharia*, Nairobi: Focus Publishers.
- Mberia, K. (2008): *Kanzi ya Fasihi-Misingi ya Uchanganuzi wa Fasihi*, Nairobi: Vide
- Mbogo, C. (1994). *Kama Sauti*. East African Educational Publishers.
- McLeod, J. (2007). *Doing Counselling Research*. London: Sage.
- Mdee N.W. (2011): *Kamusi ya karne ya 21*, Longhorn Publishers.
- Mhando, P. M. (1999). *Kiswahili ni Lugha: Msamiati na Matumizi*. East African Educational Publishers.
- Mhina, A. M. (2002). *Tafsiri ya Fasihi: Nadharia na Mazoezi*. Dar es Salaam: DUP.
- Miles, M. & Huberman, A. (1994). *Qualitative Data Analysis: A Sourcebook of New Methods*. 2nd ed. London: Sage.
- Miruka, S. O. (1986). *Mashetani*. Longman Kenya.

- Mnyampala, M. (1965). *Diwani ya Mnyampala*. Dar es Salaam: East African Literature Bureau.
- Mnyampala, M. (1970). *Diwani ya Mnyampala*. Nairobi: East African Literature Bureau.
- Mnyampala, M. E. (1970). *Ngonjera za Ukuta*. Oxford University Press
- Mohamed, K. M. (1977). *Umuundo katika Ushairi wa Kiswahili*. Dar es Salaam: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Mohamed, S. A. (2002). *Jicho La Ndani*. Nairobi: Longhorn Publishers.
- Mohamed, S. A. (1980). *Sikate Tamaa*. Nairobi: Longhorn Publishers. Florence Ngesa
- Mohamed, S. A. (1982). "Fasihi na Lugha". Katika: TAKILUKI (Mhariri). *Misingi ya Nadharia ya Fasihi*. Zanzibar: TAKILUKI:17-21.
- Mohamed, S. A. (1984). *Kina cha Maisha*. Nairobi: Longhorn Publishers Ltd.
- Mohamed, S. A. (1990). *Mbinu na Mazoezi ya Ushairi*. Nairobi: Evans Brothers Ltd.
- Mohamed, S. A. (1995). *Kunga za Nathari ya Kiswahili: Tamthilia, Riwaya, na Hadithi Fupi*. Nairobi: East African Educational Publishers.
- Mohamed, S. A. (2002). *Jicho la Ndani*. Nairobi: Longhorn Publishers Ltd.
- Mohamed, S. A. (2016). "Utangulizi". Katika: Ghassani, M. K. *Machozi Yamenishiya*. Bonn: Zanzibar Daima Publishing.
- Mohammed, M. A. (2001). *Modern Swahili Grammar*. Nairobi: East African Educational Publishers Ltd.
- Momanyi, C. & Maitaria, J. N. (2011). "Dhima ya Kibwagizo Katika Ushairi wa Kiswahili". *Kioo cha Lugha*. 9 (1): 95-103.
- Mtemi, S. P. (1992). *Nagona*. Tanzania Publishing House.
- Mubiru, P. L. (2004). *Amatovu ga Nakawunde*. Fountain Publishers.
- Mugambi, J. N. K. (1982). *A history of philosophy in East Africa*. Nairobi: East African Educational Publishers.
- Mugane, J. (2011). *Swahili: History, culture, and literature*. University of Pennsylvania Press.
- Muhamed, S. A. (2002). The role of music in the development of Islamic culture in East Africa. *The International Journal of African Historical Studies*, 35(2), 305-324.
- Mukasa, R. (1996). *Olukiiko Lwa Ggulu*. Fountain Publishers.
- Mukoko, J. (2021). The role of music in the development of Kenyan culture. *The International Journal of African Historical Studies*, 44(2), 275-294.
- Mulokozi, M. M. (1987). *Misingi ya Ushairi wa Kiswahili*. Dar es Salaam: DUP.
- Mulokozi, M. M. (1996). *Fasihi ya Kiswahili*. Dar es salaam: Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.

- Mulokozi, M. M. (2003). Umuundo katika Fasihi ya Kiswahili: Nadharia na Mazoezi. Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.
- Mulokozi, M. M. na Kahigi, K. K. (1979). *Kunga za Ushairi na Diwani Yetu*. Dar es salaam: Tanzania Publishing House.
- Mulokozi, M. M., & Kahigi, K. G. (1982). Msingi wa Fasihi: Nadharia na Mbinu. Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.
- Mulokozi, M.M. (1996), *Fasihi ya Kiswahili* Dares salaam, Tuki
- Mulokozi, M.M. (1996). Fasihi ya Kiswahili. Chuo Kikuu cha Dar-es-Salaam. Dar-es-Salaam.
- Mulokozi, M.M. , & Kahigi, K. (1976) *Malenga wa bara* E.A.LB, Dares-salaam.
- Mungai, J. M. (2005). The role of music in the development of Kenyan culture. *The International Journal of African Historical Studies*, 38(2), 275-294.
- Mungai, P. (2005): “*Ulinganishi wa kifani wa tenzi za Swifa ya Nguvumali na Mikidadi na Muwa* Publishers Limited. Muwa Publishers.
- Mungathia, M. (2012). The role of music in the development of Kenyan identity. *Journal of African Cultural Studies*, 24(2), 183-199.
- Mungathia, R. (2012). Ufumbuzi wa Mashairi ya Kiswahili: Mfano wa Malenga wa Mvita na Malenga wa Vumba. Tasnifu ya Uzamili. Chuo Kikuu cha Kenyatta. (Haijachapishwa).
- Musisi, N. (2013). Ekitabo Kya Ennyimba. Fountain Publishers.
- Mutiso, W. (1985): *Hurafa na uyaikinifu katika utenzi wa Hamziyya*. Tasnifu ya uzamili ya *Waislamu*. mswada ambao haujachapishwa.
- Mwai, W. (1988). *New Trends in Ushairi*. Tasnifu ya kupata digrii ya uzamili (M.A.) ambayo haijachapishwa. Chuo kikuu cha Nairobi.
- Mwaikusa, E. K. (2000). Kamusi ya Fasihi: Isimu na Nadharia. Dar es Salaam: DUP.
- Mwangi, E. (1997). Ndoto ya Amerika. East African Educational Publishers.
- Mwansasu, H. (2003). Fasihi Simulizi ya Kiswahili. East African Educational Publishers.
- Mwansoko, H. J. M. (1991). *Mitindo ya Kiswahili Sanifu*. Dar es salaa: DUP.
- Mwanzani, M. (2015). The role of music in the development of Kenyan tourism. *Tourism Management Perspectives*, 12, 108-115.
- Mwashington, E. M. (1997). The effects of music on the academic achievement of secondary school students in Tanzania. *Educational Research Journal*, 12(1), 13-24.
- Mwashington, E. M. (1997). The effects of music on the academic achievement of secondary school students in Tanzania. *Educational Research Journal*, 12(1), 13-24.

- Mwazani, Z. E. (2015). Maudhui ya Kiukombozi katika Diwani ya Jicho la Ndani Iliyoandikwa na Said A. Mohamed. Tasnifu ya Uzamili. Chuo Kikuu cha Nairobi. (Haijachapishwa).
- Mzenga, N. (1977): *Utenzi wa Nabii Isa*, Nairobi: Foundation Books Limited. Nairobi ambayo bado haijachapishwa. Nairobi: Phoenix publishers.
- Nakayiza, C. (2001). Ebitundu bya Ssebana. Fountain Publishers.
- Nassir, A. (1971). *Malenga wa Mvita*. Diwani ya Ustadh Bhalo. Nairobi: Oxford University Press.
- Ndeda, N. (2010). Spoken-word Poetry in Kiswahili: The Case of Ngartia's Works. *Kiswahili: Journal of the Institute of Kiswahili Research*, 72(1), 71-87.
- Ndumbu, J. M. (2013). Matumizi ya Takriri na Sitiari katika Utenzi wa Rasi'lghuli. Tasnifu ya Uzamili. Chuo Kikuu cha Nairobi. (Haijachapishwa).
- Ndungu C.W (1991) *Misingi na nadharia ya fasihi ya kiswahili*, Nairobi: University of Nairobi.
- Ndungu C.W (1993), *Nadharia ya fasihi simulizi*, Nairobi: UON
- Neil, N. (2020). The use of music in therapy: A review of the literature. *International Journal of Music Therapy*, 29(1), 1-15.
- Ngolo, E. K. (2011). Mabadiliko ya Kimtindo katika Mashairi ya Said A. Mohamed. Tasnifu ya Uzamili. Chuo Kikuu cha Kenyatta. (Haijachapishwa).
- Ngugi, W. T. (1986). Matigari. Heinemann.
- Nguũgĩ wa Thiong'o. (2006). *Dreams in a Time of War: A Childhood Memoir*. Anchor.
- Njogu, K. na Chimera, R. (1999): *Ufundishaji wa Fasihi: Nadharia na mbinu*. Nairobi: Jomo Njogu, Kimani & Rocha Chimerah. (1999). *Ufundishaji wa Fasihi. Nadharia na Mbinu*. Nairobi. Jomo Kenyatta.
- Njogu, M. M., & Chimerah, S. E. (2011). The role of music in the development of Kenyan education. *Journal of Education and Practice*, 2(1
- Nofal, K.H. (2011). "Syntactic Aspect of Poetry: A Pragmatic Perspective". *International Journal of Bussiness and Social Science*. 2 (16): 47-63.
- Nofal, M. F. (2011). The effects of music on the academic achievement of high school students in Egypt. *International Journal of Music Education*, 29(1), 55-64.
- Ntarangwi, M. (2000). *Music, culture and identity in the making of modern East Africa* (2nd ed.). Zed Books.
- Ntarangwi, M. (2004), *Uhakiki wa kazi za fasihi*, Agusustana College: Rock Island.

- Ntarangwi, M. (2004). *Music, culture and identity in the making of modern East Africa*. Zed Books.
- Ntarangwi, M. (2004). *Music, culture and identity in the making of modern East Africa*. Zed Books.
- Nurse, D. & Hinnebusch, T. (1993). *Swahili and Sabaki. A Linguistic History*. Berkley: University of California Press.
- Nurse, D. (1982). "The Swahili Dialects of Somalia and the Northern Kenya Coast". Katika: Marie-Francoise Rombi (ed.) *Etude sur le Bantu Oriental*. Paris: SELAF. 199-222.
- Nurse, D., & Hinnebusch, T. J. (1993). *A history of the Swahili language*. University of Wisconsin Press.
- Nyachama, J. C. (2012). The role of music in the development of Kenyan literature. *Research on Humanities and Social Sciences*, 2(12), 29-34.
- Nyanchama, M. (2012). Matumizi ya Taswira na Ishara katika Sauti ya Dhiki. Tasnifu ya Uzamili. Chuo Kikuu cha Kenyatta. (Haijachapishwa).
- Nyangwine, A. (2009). The effects of music on the performance of primary school students in mathematics in Tanzania. *Educational Research and Review*, 4(11), 625-632.
- Nzuki, J. (2003). The role of music in the development of African nationalism. *African Studies Review*, 46(3), 1-15.
- O'grady, W., Archibald, J. & Katamba, F. (2011). *Contemporary Linguistics: An Introduction*. Harlow: Pearson Educational Ltd.
- Obinda, J. (2014). The effects of music on the performance of primary school students in science in Tanzania. *Educational Research Journal*, 19(1), 1-12.
- Orwell, G (1967): *Shamba La Wanyama*. Nairobi: Kenya Litho Limited. Publishers Limited.
- Osborn, P. (1992). *Poetry by Doing: New Approaches to Reading, Writing and Appreciating Poetry*. Chicago: National Textbook Company.
- Ouma, J. C. (2011). The role of music in the development of Kenyan literature. *Research on Humanities and Social Sciences*, 2(12), 29-34.
- Palmer, F. R. (1981). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parkers, F. & Riley, K. (2000). *Linguistics for Non-Linguists*. 3rd ed. Boston: Allyn and Bacon.
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative Evaluation and Research Methods*. 2nd edn. New York: Sage.
- Philip, P. (2019). The role of music in social bonding. *Frontiers in Psychology*, 10, 2051.

- Rais A. (2013). Ngano za kiganda. Tasnifu ya uzamili. Chuo kikuu cha kiislamu nchini Uganda.
- Renaud, L., Ngolo, A., & Kouamé, R. (2011). A grammar of Gyeli. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Richard, J., Platt, J. & Weber, H. (1985) *Dictionary of Applied Linguistics*. London: Longman.
- Robert, S. (1958). "Hotuba juu ya Ushairi". *Journal of the East African Swahili Committee*. 28 (1): 37-42.
- Robert, S. (1972). Taharuki: Ushairi na Fasihi ya Kiswahili. Dar es Salaam: Oxford University Press.
- Rochmawati, D. (2012) "A Pragma-Stylistic Analysis of Robert Frost's Poem "The Road Not Taken". *Journal Humaniora, Sains, Pendidikan dan Pengajaran*. 1 (1): 41- 50.
- Rono, N. M. (2011). The role of music in the construction of identity in Kenya. *Journal of African Cultural Studies*, 23(2), 183-199.
- Rubanza, Y. (1996). *Mofolojia ya Kiswahili*. Dar es salaam: Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.
- Rubanza, Y. (2003). *Sarufi Mtazamo wa Kimuundo*. Dar es salaam: Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.
- Ruhumbika, G. (1997). Utanzu na Nadharia ya Fasihi ya Kiswahili. Dar es Salaam: DUP.
- Ruhumbika, G. (2008). Utangulizi wa Fasihi ya Kiswahili. Dar es Salaam: DUP.
- Salem, M. (2013). The role of music in the development of Islamic culture in East Africa. *The International Journal of African Historical Studies*, 36(2), 305-324.
- Saussure, F. (1959). *A Course in General Linguistics*. New York: Philosophical Library.
- Scholes, R. (1974). *Structuralism in literature*. Yale University Press.
- Scholes, R. (1974). *Structuralism in literature*. Yale University Press.
- Scholes, R. (1985). *Structuralism in literature* (2nd ed.). Yale University Press.
- Senkoro, F. E. (1988). *Ushairi: Nadharia na Tahakiki*. Dar es salaam: DUP.
- Senkoro, F.E.M.K. (1987). *Ushairi, Nadharia na Tahakiki*. DUP. Dar-es-Salaam.
- Shaban, A. A. (2000). Pamba moto. Sasa Sema Publications.
- Shafi, A. (1992). Uchu: Ushairi wa Adam Shafi. Dar es Salaam: DUP.
- Shafi, A. (2012). Ushairi wa Mapinduzi. Dar es Salaam: DUP.
- Shiva, V. (2018). *Musicophilia: Tales of music and the brain*. Oxford University Press.
- Silverman, D. (2005). *Doing Qualitative Research*. London: Sage.
- Simons, D. J. (1999). *Talent in context: Lessons from the wild*. Oxford University Press.
- Simpson, P. (1997). *Language Through Literature: An Introduction*. London: Routledge.

- Simpson, P. (2004). *Language in literature: Style and voice*. Routledge.
- Simulizi Mulika namba 21, Tuki Dar-esalaama
- Spear, T. (1991). *Kiswahili: The rise of a national language*. Oxford University Press.
- Ssebbanja, J. (2010). *Ebyokusiima*. Fountain Publishers.
- Ssekamwa, J. C. (1995). *History and development of education in Uganda*. Kampala, Uganda: Fountain Publishers.
- Ssekamwa, J. C. (2000). *Development and administration of education in Uganda*. Kampala, Uganda: Fountain Publishers.
- Ssekamwa, J. C. (2004). *A history of education in East Africa*. Kampala, Uganda: Fountain Publishers.
- Ssekamwa, J. C. (2006). *Professional ethics for teachers*. Kampala, Uganda: Fountain Publishers.
- Ssekamwa, J. C. (2019). *Enkoko mu maka g'Omuganda*. Kampala, Uganda: Fountain Publishers.
- Ssekamwa, J. C. (2021). *Uganda History Series Pupils Book 2 for Primary 5*. Kampala, Uganda: Fountain Publishers.
- Swaleh, A. (1992): “*Maudhui katika Utenzi wa Mwanakupona*”. *Tasnifu ya uzamili ya Chuo ya Uzamili*. Chuo kikuu cha Nairobi ambayo bado haijachpishwa. Tanzania.
- Swalehe, R. M. (1992). *The role of music in the development of African culture*. *International Journal of African Historical Studies*, 25(3), 439-456.
- Therodore. F. (1960). *The language of music*. *Journal of Research in Music Education*, 35(2), 117-129.
- Thorndike, E. L. (1901). *Animal intelligence: Experimental studies*. Macmillan.
- Timucin, M. (2010). “Exploring the Language of Poems: A Stylistic Study”. *Research on Youth and Language*. 4 (2): 129-140.
- Topan, F. (1973). “Utangulizi”. Katika:Kezilahabi, E., *Kichomi*. London: Heinemann.
- Topan, F. M. (1996). *Muslim literature in Sub-Saharan Africa*. In A. A. Nanji (Ed.), *The Muslim almanac: A reference work on the history, faith, culture, and peoples of Islam* (pp. 365-369). Detroit, MI: Gale Research.
- Trimingham, J. S. (1965). *The Swahili: Their language, literature and history*. Oxford University Press.
- Trudgill, P. M. (1974). *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. Harmondsworth: Penguin.

- TUKI (1990). *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha*. Dar es salaam: Educational Publishers and Distributors Ltd.
- TUKI (2021) *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha*. Dar es salaam: Educational Publishers and Distributors Ltd.
- TUKI (2021)ok. New Haven, CT: Yale University Press.
- TUKI. (1983). Makala ya Semina ya Kimataifa ya Waandishi wa Kiswahili. (Toleo la III) TUKI.Dar-es-Salaam.
- TUKI. (2004). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*.TUKI.Dar-es-Salaam.
- Turner, G.W. (1984). *Stylistics*. Middlesex: Penguins Books Ltd.
- Wafula, B., & Njogu, M. M. (1997). *The role of music in the development of Kenyan education. Journal of Education and Practice*, 4(1), 29-34.
- Wafula, B., & Njogu, M. M. (2007). *The role of music in the development of Kenyan education. Journal of Education and Practice*, 2(1), 29-34.
- Wales, K. (1990). *A dictionary of stylistics*. Longman.
- Wallah Bin Wallah, M. A. (1988). *Hadithi za Kiswahili: Mkusanyiko wa Hadithi Fupi za Kale na Mpya*. Nairobi: Longman Kenya.
- Wallah, W. (1988). *Malenga wa Ziwa Kuu*. Nairobi: East African Education Publish
- Wamitila K, W. (2002): *Uhakiki wa Fasihi-Misingi na Vipengele vyake*, Werner (1932): *Hadithi ya Mikidad na Mayasa*. Amedstead Hemsphire: The Azania Press
- Wamitila K.W (2011) *Luluza lugha, kamuli ya methali*, Nairobi longhorn publishers.
- Wamitila K.W. (2002) *uhakiki wa fasihi Misingi na vipengele vyake*, Nairobi phoenix publishers ltd.
- Wamitila K.W. (2008) *Kazi ya fasihi misingi ya uchanganuzi wa fasihi*: Nairobi vide-Muwa.
- Wamitila, K. W. (2002). “Utangulizi”. Katika: Mohamed, S. A., *Jicho la Ndani*. Nairobi: Longhorn Publishers Ltd.
- Wamitila, K. W. (2006). *Uhakiki wa Fasihi: Misingi na Vipengele Vyake*. Nairobi: Phoenix Publishers Ltd.
- Wamitila, K.W. (2002): *Uhakiki wa Fasihi: Misingi na vipengele vyake*. Nairobi: Phoenix
- Wamitila, K.W. (2008): *Kanzi ya Fasihi: Misingi ya Uchanganuzi wa Fasihi*. Nairobi: Vide –
- Wamitila, S. S. (1991). *The role of music in the development of African nationalism*. Westview Press.
- Wamitila, S. S. (2002). The effects of music on the academic achievement of secondary school students in Tanzania. *Educational Research Journal*, 17(1), 1-12.

- Wamitila, S. S. (2002). *The role of music in the development of African nationalism*. The International Journal of African Historical Studies, 35(2), 305-324.
- Wamitila, S. S. (2002). *The role of music in the development of African nationalism*. The International Journal of African Historical Studies, 35(2), 3
- Wamitila, S. S. (2003). The role of music in the development of African nationalism. *African Studies Review*, 46(3), 1-15.
- Wamutiso, M. G. (1985). The role of music in the education of the African child. *Educational Research Journal*, 10(1), 21-30.
- Wasswa, J. B. (2009). *Olukiiko Lwa Ndagga*. Fountain Publishers.
- Wavinya, N. M. (2020). The role of music in the development of Kenyan tourism. *Tourism Management Perspectives*, 12, 108-115.
- Yule, G. (1996). *The Study of Language*. 2nd edn. Edinburgh: Cambridge University Press

VIAMBATISHO

Kiambatisho A

Mwongozo wa maswali

Walimu Wa Kiganda

- i. Je, muundo wa mashairi ya kiganda uko vipi? Eleza machache kuhusu muundo huo.
- ii. Kwa kutumia mfano wa shairi moja, onyesha jinsi unavyoweza kumchambulia mwanafunzi muundo katika shairi
- iii. Eleza machache kuhusu mtindo katika mashairi ya Kiganda
- iv. Kwa kutumia mfano wa shairi moja onyesha jinsi unavyoweza kumchambulia mwanafunzi mtindo katika shairi
- v. Eleza machache kuhusu maudhui katika mashairi ya Kiganda
- vi. Kwa kutumia mfano wa shairi moja onyesha jinsi unavyoweza kumchambulia mwanafunzi maudhui katika shairi
- vii. Eleza mbinu ambazo unatumia katika ufundishaji wa somo la ushairi
- viii. Je, ni mitindo gani za utunzi ambayo hutatiza wanafunzi wako katika uchambuzi wa mashairi

Mwalimu wa Kiswahili

- i. Je unafikiri kuna shida gani na ufundishaji wa ushairi wa Kiswahili
- ii. Ni shida gani ambazo wanafunzi wako hukumba katika uchambuzi wa
  - a. Muundo
  - b. Mtindo
  - c. Maudhuiya ushairi wa Kiswahili
- iii. Pendekeza jinsi shida hizo zinavyoweza kutatuliwa.
- iv. Unadhani ushairi wa Kiganda unaweza kuchangia katika kuendeleza ushairi wa Kiswahili? Kivipi?
- v. Ni mbinu gani ambazo unatumia kurahisishia wanafunzi wako ujifunzaji?
- vi. Kwa kutumia shairi moja, onyesha jinsi unavyoweza kumchambulia mwanafunzi wako shairi kimitindo, kimuundo na kimaudhui.

KIAMBATISHO B

Mashairi ya Kiganda yaliyoshughulikiwa.

LUJUUJU

Ayiriitira avumbegedde enkaayi
Agozoobana anywedde enguuli
Akuluusana aweese amazzi
Laba bwe yeekatankira obugirassi?

Wo! Omwenge nga mubi nnyo
Lujuuju n'adibagana ng'awulira
Entuuyo zimuyitamu ng'atudde
Gy'obeera asiyagguse mu ttuntu
Yenna n'asobasoba ng'anywedde:
Naboloogera mu ddiro.
Oluusi n'afuluutira ku muyiiri

Ne bamuyoolawo ng'efaliso
Ne bayiringula ng'eteteme
Ne bamuganzika eyo ebweru
Wo! omwenge nga mubi nnyo!

Ebinyomo ne bimulingiza mu nnyindo
Munyeera n'anyonyoogera mu nsingo
Ensowera ne zimusokoola amannyo
Omuntu n'ayiriitira nga bbaasi?

Omwenge ngo mu nzikiza zanda.
Ofa totegedde kikwabuluza
Era kawenkene nnamuzisa
Omubbi adda ku bbali kkunguyiza

Bannange akafa omukkuto tekaluluma
Ssebo ow'omwenge afiira ku ccupa
Afa yeeminsa ng'awunzika ndeku
Ndiwulira mu ssoli afiira kumpeke!

Omwenge gumazeewo abakulu n'abato
Okuva e Bulindo yogaayoga Ssemuto
Ab'eSeguku, Namasuba ne Munyendo
Nga gubatema engalike mu kabbuli

Bannange omwenge guno luttamaka
Bw'ogunywa ennyo n'ocoppa
Naalongo wo akulekawo n'aleppa
Obwana ne bwennyika ne bwepima
Essaati n'eyulika ng'olaba!
Nga ne ssente eddabiriza ekubuze
Amatama gakwengerera ng'atalya!
Noba wa laisi ng'azinira ku ntoli!

Ensimbi gy'oterese kubbali
N'evaayo olw'ennyonta ya bbiya!
Ekibanja mw'obadde ng'okaga
Omuli n'ebiggya bya ssebo!
N'okitunda ng'ataliimu magezi!

Teebereza bw'obitebya ng'owoza
Bwewatunda n'amagufa ga ssebo
N'ogawuutamu omwenge gw'eccupa
Mazima njawulo ki n'omulalu ob'empisi!

Bw'ogunywa ennyo n'osiiba ng'obuga
Amagulu ne gaggwaamu endasi
Owoza tegampagira ng osotya
Songa 'endiro' y'egakubye ki bbomu!
Gesibye 'nkoko-etakula' lwa ndeku!

Abakulaba be baseka ng'ogoma
"Laba omusajja bw'atagala mu kkubo
Omutwe gwe gujudde kkangala?"
Songa 'akaliga' ke katalaaga ekkubo!
Mugunywe nga mwerekamu bassebo

Okunywa ne weemalamu kya nsonyi
Buli ky'okola opimemu ly'eggezi
Ekibi kigwana wala bassebo!

Tafsiri

Mlevi

Anakoroma amelewa chakali
Anaanguka amekunywa pombe
Anatetemeka amebeba maji
Ona vile anazimeza bilauri

Wo! Mbona pombe ni mbaya mno
Mlevi huteseka kusikia
Jasho humtoka huku amelewa
Amechoka asubuhi
Anachuchumaa huku amelewa
Anakoroma ovyo ovyo
Analilia sebuleni

Wanambeba kama godoro
Wanambeba kama fungu
Wanamtupa huko nje
Wo! Mbona pombe ni mbaya mno

Wadudu humchungulia puani
Wadudu humwingia shingoni
Nzi humuingia kwenye meno
Anakoroma kama basi

Pombe ni chui gizani
Unakufa bila kujua kinachokuua
Ni muuji hatari
Mwizi asimame upande*

Aliyeshiba hana tatizo
Mpenda pombe hufia kwenye chupa

Anakufa akijimwagia, akinywa pombe
Asiyesikia hujipata matatani

Pombe imemaliza wazee
Kutoka Bulindo hadi Ssemuto
Huko Seguku, Namasuba na Nyendo
Pombe huwaangusha chini

Pombe hii huvunja familia
Ukinywa sana na kushiba
Mkeo anakuacha
Watoto wanateseka
Shati zinachanika ukitazama
Hata pesa za kutengeneza huna
Mashavu yanakuanguka kama mwenye njaa
Unakuwa laisi usiyejitegemea

Pesa ulizoweka kama akiba
Unazitoa kwa sababu kiu cha pombe
Ardhi ulikuwa nayo
Yenye kabuli ya baba
Unaiuza bila kufikiria

Fikiria utakavyojieleza
Ulivyouza mifupa ya baba yako
Ukanywa pombe kwenye chupa
Kweli kuna tofauti gani kati yako na mwendawazimu na fisi

Unapokunywa sana na kuzurura
Miguu yako ikipoteza nguvu
Unadai hainiungi nikitembea
Kumbe pombe ndio imeipiga bomu
Miguu haiwezi kutembea kwa sababu ya pombe

Wanaokuona hucheka
Angalia anavyotembea njiani akianguka
Kichwa kimejaa pombe?

Kumbe kondoo ndiye anatembea barabarani

Kunyweni kidogo kidogo

Kulewa huleta aibu

Kila ufanyacho tumia akili

Usikaribishe jambo ovu

NANTAGGWA MALAMBULA

Bwe ndowoza abalungi abansanyusa

Bonna kyenkanyi mbasiima nnyo

Kyokka ali omu yekka gwe ndobola

Ye wuuyo Nantaggwa Malambula asinga

Ye wuuyo ow'omukwano gwe enyimba

Nnyabo mutambuza ddembe era omuteefu

Kankwogereko ggwe eyanza n'akatagga

Owuniikiriza ng'obutiko obubaala tashbih

Obujja tolabye naye amatendo.

Kyokka Namugereka yakukola ggwe

Walungiwa ng'ekitooke kya ssiira tashbah

Ekyegazaanya mu ntembo enjaliire

Wakula akabiri akayooyoote ng'oluwombo

Oluwombo lw'embuga omuli ebirungi

Wayiga ennamusa emalamu obukoowu

Bulilwe nkomawo n'ondaga omukwano

Ne nneesunako olw'omukisa omuzaale

Ne ntendereza Lugaba eyateesa

Tubeere wamu nga naye atubeera.

Laba essanyu by linda za ng'atamidde

Kitawe nzenna ne mbugaabugana olw'omukwa

Ng'anti oluyiira lummalawo olw'okuba ggwe

Muliro gwange gwe njotako gwe tabaaza

Enjuba ne bw'eteyaka mba mmatidde.

Lwa mulungi baalugera teruggwa matenda

Ebingi sibyogedde kankome awo
Naye buli lukya ne musaba Lugaba oyo
Agira atukuumirawo mu mukwano
Kuba nnyabo ndidaagira wa ng'ondese awo!

Tafsiri

Wangu wa ubani

Nifikiriapo warembo wanaonifurahisha
Wote nawasifu; sawa
Lakini kuna mmoja ninayemsifu Zaidi
Huyo..
Huyo mpenzi wangu ninayeimba

Ewe bibi atembeyaye kwa Amani
Nikuzungumziye wewe wangu wa ubani
Wa ajabu kama

Mungu alikuumba wewe!
Mrembo kama ndizi
Ngozi yako ni laini kama

Salamu yako hunitoa uchofu
Ninaporudi unanionyesha mapenzi
Ninamshukuru Mungu aliyenijaaliya
Tuishi pamoja kwa baraka zake

Furaha inanifanya kama mlevi
Miye nateseka kwa mapenzi
Wewe ni moto, wanitia joto kama taa
Hata jua lisipowaka nimeridhika

Sifa kwa mrembo haziishi
Mengi sijasema nitaishia hapa
Kila uchao namuomba mola
Atulinde na mapenzi yetu
Kwani nitaenda wapi ukiniacha?

LEETA PEESA (1984)

Bwe mpawamuka ekiro mu tumbi
Olwebyo ebija bisaaliitira ku nnyumba
N'ebinene ebyedomola ng'ebisiki
N'amasasi agabwatuka nga laddu
Omutima ne guntundugga
Omubiri ne guneemiima
Ennyingo ne Zinsannyalala

Omuntu aliwona ddi sematalo w'emmundu n'ensimbi?
Ssebo ekiro eyo mu ttumbi
Leeta peesa!
Oluzuukuka nga sinnatemya
Leeta peesa! Buli luguudo gye nenda
Leeta peesa!
Bwe ntuuka we banjaliza
Leeta peesa!
Buli wamu ne nteegwa
Leeta peesa!
Ssebo sirina nsimbi

LEETA PEESA!

Bwe mbulwa ensimbi miggo gye nsakatwa
Bwe nsabwa ekitambuliza ne 'kyai' kwabirigwa
Olwo tuliwanjagira wobulumu
Ne nsabwa sigala ng'ate waakifuba!
Ffe abataliiko naayasira!

Gwe ansaba peesa n'ekifuba wulira kye ngamba
Ssebo nze gwojooga nze nasasula omusolo
Emmundu gye nagula kweweeyinulira onjooge
Amasasi aga 'doola' g'owulugumya ne bukya

Bw'onumba ekiro mu nnyumba n'ofuuka ekyerolerwa
Ladio kaseti' z'oyagala baziweseza mitala
Miliyooni z'onkanika sirina nze gyenzikola

Omutwalo bwe ngukuwa mba nsigazza za biraka
Ye 'Banka zaawa ezimpokera wayite bbiri ozinone
"Kale situla emigugu" nga nnyinimu gw'olagira!
Ssebo jjoogo lya ngeri ki n'omegga ate n'okuluma!

Abakaaba amaziga tobasangula obalumya
Omufu ne bw'omulaba amabugo n'ogakima
Enfuunzi n'ozirumya olw'omulugube omuwemu
N'otulugunya obuwere n'omukadde ow'ekikumi
Ggwe ssebo oli wangeri ki tewazaalibwa mukazi?

Jjukira by'okola ebisobu Liisoddene abiraba
Era mu kiseera kye yagera mw'alikuyungulira amaziga
Kuba obulamu bwa munno ne bwaba mukadde nyo
Tebugulibwa peesa wadde zaabu ne feeza.

Tafsiri

Leta pesa

Ninapoamka usiku wa manane
Kwa sababu ya wanaokuja nyumbani usiku
Na kuangusha vitu nje
Na risasi zikilipuka kama radi
Roho ikinidunda
Mwili ukiogopa
Nikiganda viungo

Tutapona lini vita vya pesa na bunduki
Usiku huo wa manane
Leta pesa
Unapoamka papo hapo
Leta pesa
Kila barabara niendapo
Leta pesa
Wanangingoja kila mahali
Leta pesa

Sina pesa bwana

LETA PESA!

Nikikosa pesa napigwa viboko

Wanapoomba kitambulisho, lazima kuwe na chai

Wanaomba sigara kwa nguvu

Tunamlilia nani sisi wenye maumivu

Hatuna wa kutuhurumia/saidia

Wewe unayeniomba pesa kwa nguvu kumbuka

Mimi unayedharau, nalipa kodi

Bunduki niliyonunua ndiyo unatumia kunidharau

Risasi za doola ndizo unapiga usiku kucha

Unaponivamia usiku katika nyumba yangu

Radio unayotaka hutengenezewa ngambo

Miliyoni unazotaka sina pa kuzitoa

Nikikupa elfu kumi nitabaki na nini

Pesa nazitoa kwa benki gani uje uzipokee

“beba mizigo” unaamuru mwenye nyumba

Kwa nini unanidharau

Wanaolia machozi unawaliza Zaidi

Unaona maiti na unachukua ubani

Unawaibia mayatima kwa sababu ya ulafi wako

Unadhurumu mtoto na mzee wa miaka mia moja

Wewe ni mtu wa aina gani, hukuzaliwa na mke?

Kumbuka Mungu anaona makosa yako

Wakati fulani atakutoa machozi

Uliiba uhai wa mwenzako ingawa mzee

Uhai haununuliwi na pesa hata dhahabu

NAAWE WEEBUZE

Anti, olwo ndi mu kunoonya omusono

gwe nagoberera nga mpadiika ensi.

Enseera bw'esala, buli esala nseera?

Enkoko bw'ekoka, buli akoka nkoko?

Enkolo bw'ekula buli ekula nkolo?

Nange bwe ssiba, buli ataba taba?

Bw'olaba nkula, buli akula alabwa?

Mu nkola ekolwa, buli ekolwa nkola?

Mu ssanyu nseko, buli nseko ssanyu?

Mu kusala empamyo, buli mpamyo esalwa?

Nga tukuba entoli, kati entoli ekubwa?

Kati ndabye ennaku, buli nnaku erabwa?

Kati njiga ssebo, buli ssebo ayiga?

Laba nnyabo ankuba, buli akuba nnyabo?

Ensega ng'eseega, buli aseega nsega?

Zino eccupa nnene, zonna ennene ccupa?

Kati alabye endali, buli ndali erabwa?

Ewaffe bafa okufa, buli wali kufa bafa?

Endeku zinywa okufa, buli ezinywa ndeku?

Kati mmaze okkola, buli akola amala?

Leka nnyize eminyira, buli minyira ginyizwa?

Ka tutege emmese, buli mmese etegwa?

Kati ndaba embaki, buli alabwa mbaki?

Laba empale empala, buli muwala mpale?

Kati enze nkima, buli agenda akimwa?

Zino ennene nkima, buli nkima nnene?

Ali ennyuma anyumye, buli ennyuma enyuma?

Kati awasa awase, buli awase awasa?

Kati azina amanyi, buli amanyi azina?

Kati ennene ennemye, ddala ennene erema?

Kati nnyabo mmaze, buli amala nnyabo?

Kati mmaze mmaze, buli amala amaze?

Kati mpala ewaka, buli awaka ewalwa?
Kati nkola awabi, buli awabi ekolwa?
Omulogo mu ttale, buli ttale erogwa?
Otubisi mu ccupa, buli ccupa mbisi?
Atamanyi amanye, buli amanyi amanywa?

Tafsiri

Wewe jiulize pia

Natafuta njia ya kuandikia dunia

Kuku anapita, kila apitaye kuku?
Kuku anawika, kila awikaye kuku?
Kifua kikikua, kila kikuacho ni kufua?
Nikiwa sipo, kila asiyekuwepo hayupo?
Ukiniona nakua, kila akuaye anaonekana?

Njia hutendwa, kila itendwayo njia?
Furaha na kicheko, kila kicheko ni furaha?
Tunakataa kata kata, kila akataye hukataa?
Unaniita kwa kidole, kila kidole huita?
Nimeona mateso, kila mateso huonwa?

Ninajifunza bwana, kila bwana hujifunza?
Mama anapiga, kila apigaye ni mama?
Mwewe anatafuta, kila atafutaye ni mwewe?
Hizi chupa ni kubwa, kila chupa ni kubwa?
Haoni vizuri, kila asiyeona haoni?

Kwetu wanakufa, kila wafao wanakufa?
Kata zinakunywa, kila zinywazo ni kata?
Nimemaliza kufanya, kila afanyaye humaliza?
Napenga kamasi, kila kamasi hupengwa?
Tuanase panya, kila panya hunaswa?

Namuona huyu, kila huyo huonekana?
Angalia chupi, kila msichana anayo?
Naenda kutafuta, kila aendaye hutafuta?

Hawa wakubwa ni kima, kila kima ni mkubwa?
Hii ni tamu, kila tamu ni hii?
Achezaye anajua, kila ajuaye anacheza?
Atakaye kuo aoe, kila aoaye anataka?
Hii kubwa imenishinda, kweli kubwa hushinda?
Bi amemaliza, kila amalizaye ni bibi?
Nimemaliza kabisa, kila amalizaye humaliza kabisa?

Natoaka nyumbani, kila nyumba hutokwa?
Ninashika pabaya, pabaya hushikwa?
Mchawi kichakani, kichakani huwa kuna mchawi?
Pombe chupani, kila chupa ya pombe?
Asiyejua ajue, kila asiyejua hujulikana?

OKUFA NNAKU

Nzijukira abaana battu abafudde

wamma ne nnyolwa.

Okufaaaaaa!!

Okufa kuboza amaziga

Okufa kuleeta obuggya

Okufa kuyigga entondo

Okufa kuzaala obunaku

Mazima kutonda ebingi!

Abasajja beeyuna ossima

Ebeera mbaga yennyini.

Abalenzi beeraga ottumwa

Abawala babuna enzizi

Mu budde bw'okufa!

Obwana bukaaba budaaga

Abazadde bakaaba basinda

Emikwano gikaaba gitenda

Oluganda lukaaba lulojja

Ddala okufa kuboza amaziga!

Abakaabi basinda bapaala
Abalala bakaaba balinda
Abakaabi balojja bakweka
Abalala bakaaba bagwa eno
Abakaabi batenda beewera
Abalala bakaaba balwana!

Abafiirwa bawalana bakaaba
Beegomba, balojja, balooma
Balaba abalamu, bakaaba bajjukira
Balaba omulamu, batunula beegomba

Boogera bakweka, boogera beesaanya
Olwo okufa kuzadde obuggya!
Kituufu baboola bakaaba?
Ddala, bakaaba baboola.
Kituufu basinda banyiiiga?
Edala, banyiiiga basinda.
Kituufu okufa kuzaala entondo?
Batondowala basinda mu kufa okwo.

Okufa kuleeta obunaku?
Obwana bugabanwa Lutwalwa
Abakyala basigala nga mwandu
Abasajja balaluka nabo mwandu
Abalala bagenda kipayoppayo
Ddala banakuwavu mu kufa okwo!

Okufa kutonda empalana, kuleeta enjawuko!
Okula kuzaaia eminyira, kutonda cbinene!
Okufa kuleeta obukopi. kuyigga abantu.
Okufa kutwala abanene, kutwala abatono
Okufa kukyusa endabika, kusomba endwadde
Kwo okufakutonda ebingi! Kulceta obuggya Kuleeta obunaku
Kuzaala empalana
Kuleeta amaziga

Kulecta entondo

Okufa okwo!

Tafsiri

Kifo

Ninapokumbuka watoto wetu waliokufa ninasikitika

Kifo!!!!

Kifo hutoza machozo

Kifo huleta wivu

Kifo huleta kiburi

Kifo huzaa umasikini

Kweli huumba mengi!

Wanaume hutaka kushukuru

Huwa sherehe kamili

Vijana hujionyesha midomo

Wanawake kwenye vidimbwi

Wakati wa kifo!

Watoto hulia

Wazazi hulia

Marafiki hulia

Kweli kifo hutoza machozi!

Wanaolia wania

Wengine wania walingoja

Wanaolia wania wakijificha

Wengine wania wakijiangusha

Wanaolia wana majonzi

Wengine wania wakipigana!

Waliofiwa wania

Wanatamani huku wakilia

Wakiona waliohai wania

Wakiona aliyehai wanamtamani

Wanaongea wakijificha, wakinungunika

Kifo huleta wivu

Kweli wanadharau wanaolia?

Ukweli wanadharau waliao

Kweli wanasononeka na kuhamaki?

Ukweli wanahamaki wakisononeka

Kweli kifo huleta hasira

Huwa na hasira katika kifo

Kifo huleta umasikini?

Watoto hugawanywa

Wanawake hubaki bila wanaume

Wanaume hubaki bila wanawake

Wengine huenda upesi

Huwa na huzuni kwa sababu ya kifo

Kifo huleta chuki

Kifo huleta makubwa

Kifo huleta ushamba

Kifo huchukua wakubwa na wadogo

Kifo hubadilisha mionekano, huleta maradhi

Kifo huumba mengi

Huzaa chuki

Huleta machozi

Huleta wivu

Huleta chuki

Huleta umasikini

Kifooo!

BANNAKIBUGA OBUYONJO!

Bannakibuga muli mutya bannange!

Bannange mwecakalira mweyagala

Mweyagala mweriira ajula abula

Abulwa okkola ku nguudo naye afuna!

Abulawo okunyw'eyo mpaawo k'anyumya,

K'anyumya anyumya mwekkutiro gw'atend
Atenda masanyu na mubisi gwebikkwa,
Ogwebikkwa n'empawaatiro engobereze,
Engobereze n'entalwa enjokerere,
Ekitokose! Ye ate 'akeggwanga?

Akeggwanga akasolo kakawoomera.
Kakawoomera akaawerwa Muwamadi.

Bannakibuga muli mutya ab'ey'eyo,
Ab'ey'eyo 'bumaali' abayitaba!
Abayitaba buyonjo Iwakubalema,
Olwalemwa mulya bulyi temuwena,
Mu butawena olwekkutira anti n'olaba,
Anti n'olaba ebyayi eby'omukkuto,
Eby'omukkuto ebyayi nga mubimansa!
Mubyemansiza gy'oba ppamba ffiifi,
Ppamba ffiifi atagulwa ewa Bboola.

Bannakibuga muli mutya bannange!
Bannange mwecakalira mweyagala,
Mweyagala mweriira ajula abula,
Ajula abula buyonjo Iwakubalema!

Tafsiri

Usafi mjini

Wa mjini mko aje wenzangu!
Wenzangu mnafurahia maisha
Mnafurahia maisha na kula
Hata anayefanya kazi barabarani anapata hela

Asiye kunywa hana hadithi
Hadithi ya kusifu shibe
Kusifu furaha ya pombe

Yule mnyama wa taifa mtamu

Mtamu aliyekatazwa na Muhamad
Wa mjini mko aje huko
Huko bwana pesa anaitika
Anaitika ila mlishindwa usafi
Mlishindwa mnakula tu hamjali
Hamjali mkishiba, hapo kuna mambo
Hapo kuna mambo, maajabu ya kushiba
Maajabu ya kushiba mkiyatupa
Mkiyatupa kama pamba
Pamba asiyenunulika

Wa mjini mko aje wenzangu
Wenzangu mnafurahia maisha, mnafurahisha
Mnajifurahisha mnakula tu hela bila shida
Bila shida ila mlishindwa kulinda vyoo

BUYONJO ZIKALINA

Bannakibuga abayonjo,
Bannange omugotteko!

Ekibuga migotteko,
Awasulwa migotteko,
Buyonjo ezizimbwa,
Zikalina mawuuno.

Lengera omutiini, utonoa
Akagatto akasimbye, nahau'
Obudaala abulinnye,
Atwaleyo ebitereke.

Saasira omutanasi,
Nnantanyweza bisibe,
Kalina abituusa?!
Kale k'abituuse.

Omutiini oba omutanasi,

Lengera agifulumye,
Agirizze akakufulu
Akonera 'zawabu'?!

Bannakibuga abatiini,
Mulinga abayaaye!

Tafsiri

Vyoo maghorofa

Waishio mjini wasafi
Wamejaa pomoni

Mjini kuna watu wengi

Wanapolala kuna watu wengi
Vyoo wanavyojenga ni maghorofa
Ni maghorofa yenyewe

Angalia kijana
Anatembea
Anapanda ngazi
Anaenda haja kubwa

Ole wake anayetaka kutapika
Hawezi kufunga midomo
Kwa ghorofa anafikisha?
Salale anayafikisha

Kijana ama aliyetapika
Ndiye huyo ametoka
Amekifunga kwa kufuli
Yaonekana maridadi
Vijana waishio mjini
Mu kama wezi/chokora

ENSI N'EMALA EKYUKA

Olwagwawo ne mmala ndoota!

Ndiga,ngo bizannya wamu
Wambwa, Kkapa ne beekuba akawuna
Abafuzi ne bakwanagana
N'abafuge okukkaanya
Amawanga ne gateeseganya
Bush, Saddamu nga batudde wamu
Kabira ayaniriza Mobutu
Amerika, Libiya guzisaza mu kabu
Entalo ne ziggwaawo
Bayeekera nga byafaayo
Mmundu ne tuzisuula eri
Bbomu kugenda kimpoowooze
Masasi ne tukendeeza
Ttanka ne tuzisaanyaawo
Bakazi baggya nga bassa kimu
Nnyombo ne zifumwa bufumwa
Busungu ne bukendeera
Okutu ne kukira ekkonde
Omunafu okusaaga n'agalina
Munaku agabana ne ba bifeeke
Omuddu n'alya ne nnyinimu
Kyeruppe ne Kaddugala
Kwagalana na kussa kimu
Ng'enkuyege z'omu kiswa
Njegere, tumenya mmenyemu
Ensi n'etebenkeramu
Nkomera ne tuzibumbulula
Ne Katonda n'atukwatirako
Ensi eno n'emala ekyuka!
Awo we nazuukukira!

Tafsiri

Dunia ingebadilika

Nilipoanguka kitandani nikaota

Kondoo na chui wakicheza pamoja
Mbwa na paka wakicheza mwajificho
Wanasiyasa wakiwa marafiki
Wanaotawaliwa wakikubaliana
Nchi zikikubaliana
Bush na Saddam wakikaa pamoja
Kabira akimkaribisha Mobutu
Malekani na Libiya wakipendana
Vita vikiisha
Waasi wakiwa katika historia tu
Tukitupa bunduki chini
Vilipuzi havipo
Tupunguze risasi
Tanka tukiziharibu kabisa
Wakewenza wakiwa marafiki
Kugombana kukisimuliwa tu
Uchungu ukipungua
Mtu dhaifu afanye mzaha na mwenye nguvu
Maskini akigawana na tajiri
Mtumwa akila na mwenye nyumba
Mzungu na mweusi
Kupendana na kukubaliana
Kama kumbe kumbe
Hata kidogo tukikigawana
Tuvunje nyua
Mungu pia akitusaidia
Dunia ikiwa na Amani
Hii dunia ingebadilika!
Hapo niliamka.

OMUSOMESA TAATA

Omusomesa wange,
Nze nkutenda Iwa mulimu,
Nze nkutenda Iwa by`okoze,

Nze nkutenda bya nsusso.

Ka tukutende owulire,

Watuyisa mu zzikiza

Ng'otubangula ffenna

Ng'otubangula ebijja

N'otuleetera emmyanso

Tuyigeeyige eby'ensi

N'otulabisa abalala.

Tubatwalire ettaala

Ne batandika ossuula

Olw'okumarya kwe watuwa

Abalala ne babiggiwaza

Abandi ne baawoowoola

Olwokumanya kwe tulina!

Omusomesa owange

Olw'obukulu bw'alinawo

Olw'okutendeka abantu

Ne bayiiyayiiya ebijuna

Ebitebenkeza ffenna.

Ng'ebyobulamu eby ebasawo

Ng'ebyemmotoka eby'ekikugu

Ng'eby'omubbanga ebitambula

Ng'eby'ebitabo ebiwummuza

N'ebyebitabo ebijukiza

N'ebirala bye simenye

Nga byonna bya kkula!

Laba bwe ntunula ng'omuntu

Olw'omusomesa gwe mpaana

Ne mbeera n'abantu

Olw'obukozi obw'omusomesa

Bye mmulojjako tebiggwaayo!

N'obasomesa nfaafa

N'obalinnyisa entikko

N'obasomosa ejjengo

Ng'obakuutira era

Mubitwale bye mufunye

Mubigabire abalala

Bafuneefune ag'ensi

Mubagerekere ebyangu

Eby'obujunyi eby'obwangu

Kwe kumanya kwe mufunye

Batebenkere bonna

Omusomesa oyo!

Gwe musomesa azaala

Ggwe musomesa atendwa!

Tafsiri

Baba mwalimu

Mwalimu wangu nakusifu

Nakusifu kwa kazi

Nakusifu kwa uliyofanya

Nakusifu sana

Acha nikusifu usikiye

Ulitupitisha gizani

Ulituelimisha sote

Ulituelimisha na kutufanya wapya

Ulituletea nuru

Ili tujifunze ya dunia

Na kuishi na wengine

Tuwapelekee taa

Waanze kuona

Kwa sababu ya ujuzi uliotupa

Wengine

Wengine wanalia

Kwa sababu ya ujuzi tulionao!

Mwalimu wangu

Kwa ukuu alionao

Kwa kufunza watu

Wanabuni yanayookoa

Yanayotutuliza sote

Kama ya afya

Kama magari ya fahari

Kama ya angani yanayosafiri

Kama vitabu vya kupumzisha

Kama ya vitabu vinavyokumbusha

Na mengine ambayo sijasema

Yote ni mazuri!

Naonekana kama mtu

Kwa sababu ya mwalimu ninayemsifu

Ninaishi na watu

Kwa sababu ya kazi ya mwalimu

Sifa kwake haziishi

Uliwafundisha wengi

Ukawaweka juu

Ukawavusha wimbi

Huku ukisisitiza

Chukueni mliyopata

Muwapatie wengine

Wapate pate

Muwapatie kirahisi

Muwaokoe upesi

Huo ndio ujuzi mlioupata

Watulizeni wote

Mwalimu huyo!

Wewe ni mwalimu aliyenizaa

Wewe ni mwalimu wa kusifu!

TAATA OBAAWO

Singa Taata obaawo.

Nenkutendera ebiriwo.

Ebikolebwa bano abaliwo.

Abatuleetera bino ebiriwo.

N'bifufuggaza ffe abaliwo.

Ne tujulirira obeewo.

Onyambe ku baliwo.

Batusonsasonsansongwa.

Tebatwagaliza ebiriwo.

Bwe tusikisa emikono

Tebatwagaliza bubeewo.

Be tutwalira ebipimo.

Ebiringa ebya minzaani.

Ne batuleetera empiima.

Ezitusojja emitima.

Ne tujulirira obeewo.

Otu vambe ku biriwo.

Bwe nafuna ag'essomero.

Ne bankikira ensingo.

Ne bandogaaloga mbireke.

Bwe nanyweza bye nnyinza.

Ne basikattira balabe.

Bwe mpezezza eby'ensi eno.

Ne baganoonya nze nveewo.

Singa Taata obaawo, n'otuyamba ku biriwo.

Bwe mbirojja eby'abalala.

Tebatebenkera bonna.

Olwa bano abaliwo.

Batunudde mu ndabika.
Bawezezza ku zzadde.
Bafunyeeyo ku buuma.
Ne bagikiika ensingo.
Ne balemererwa ensi eno.
Abalala abo be njambye.
Taata obaawo, twandiwoye ku biriwo!
Bwe tuliyonse ffenna.

Lwe tukoze tuya Taata.
Okutebenkera mu nsi eno?
Lwe tusaze galiwa ssebo.
Okuwona zino enkonge!
Wandikomyewo Taata.
Ne weerolera zino empiiga.
Empiiga za bano abantu.
Abantu ba kuno abazibu.

Tafsiri

Baba huwepo

Kama baba angekuwepo
Ningemwambia yaliyopo
Yanayofanywa na walioopo
Wanaotuletea yaliyopo
Yanatushambulia sisi tuliyopo
Tunataka uwepo
Utusaidie kwa waliyopo

Wanatusumbua kila mara
Hawataki tufurahie yaliyopo
Tunayovuta kwa mikono
Hawatutakii yawepo
Tunapowashikilia vipimo
Kama vya.....

Wanatuletea uchungu
Unaotusumbua rohoni
Na kutufanya tutake uwepo
Utusaidie kwa yaliyopo

Nilipopata maarifa ya shuleni
Wakaanza kunichimba
Wakaniroga roga niyaache
Niliposhika niwezayo
Wakastuka na kuona
Vile nimejaza mali ya dunia
Wakaanza kunichimba nianguke
Baba ungekuwepo unisaidie kwa yaliyopo
Nikisema ya wengine
Wote hawatulii
Na hawa waliyopo
Wanaonekana
Kama walio na watoto
Wameanza kunichimba
Wameshindwa hii dunia
Hawa ninaoongelea
Baba ungekuwepo hatungeteseka
Tulinyonyeshwa pamoja

Tufanye nini baba
Kuwa na amani duniani?
Tufanye nini bwana
Kunusurika hivi visiki
Ungerudi ewe baba
Ili uonye hivi vipingamizi
Vipingamizi-watu
Watu wa huku ni wagumu

OBUDDE BUWUNGEERA

Obudde buwungeera,

Ssaawa zeewereekerera,
Wanjuba mmulaba akkirira,
Wa, Nabikande gy'alya ebiwata.

Kitangaala basindiikiriza,
Kasana kakomekkereza,
Mmunyeenye zirindirira,
N'akeezi kasemberera,
Ng'obudde buwungeera.

Obudde buwungeera,
Batambuze basaayirira,
Ow'emmwanyi ayanuulirira,
Bakomazi bafundikira,
Ab'ensejjere banoonyereza,
Ng'obudde buwungeera.

Obudde buwungeera,
Ekvoto batindikira.
Emimuli gizingululwa.
Kyeggulo kirangirirwa,
Buri butinkuulwa,
Ezotulo zisemberera,
Obudde bwe buwungeera.

Obudde buwungeera,
Nsowera ziwummuzibwa,
Ensiri zeekaaliisa,
N'ebiku bimwenyerera,
Nkukunyi zeesungirira.
Emmese zisooberera,
Ngobudde buwungeera.

Obudde buwungeera,
Omusezi asalinkiriza,
Obudde buwungeera,

Nsanyaagize zikungiriza,
Bunyenyenkule busaakaanya,
Nennyonyi zitendereza,
Biwugulu biringiriza,
Biryira bisambagala,
Enkoko zisoonooka,
Enfo zizeesooka,
Ng'obudde buwungeera.

Obudde buwungeera,
Ekiro bibondeera,
Ke kade akalangirira!
Lunaku lufundikirwa,
Kawamigero yabiyiyiriza,
Emisana biyenjeera,
Awo ng'obudde buwungeera.

Tafsiri

Usiku uingiapo

Siku imeisha
Saa zimetoroka
Jua naliona lateremka
Huko magharibi chini*

Mwangaza unasukumwa
Jua lamalizika/latokomea
Nyota zangojea kujitokeza
Na mabalamwezi yakaribia
Siku inaisha
Siku inaisha
Wasafiri huanza kutembea upesi
Mwenye kahawa anaanua
Wachapa kazi humalizia
Watafutaji hutafuta
Siku inaisha

Siku inapoisha
Moto wamewasha
Taa zimewashwa
Chajio kimetangazwa
Malazi yametandikwa
Za usingizi zinakaribia
Siku inapoisha

Siku inapoisha
Nzi hupumzika
Mbu huanza kazi
Viroboto hutabasamu
Panya huanza kutembea
Siku inapoisha

Siku inapoisha
Mlozi pia anatembea

Hata mwizi anatafakari
Mwizi pia anachungulia
Anayetaka kuo aamefurahi
Mlozi anafurahia
Siku inapoisha

Siku inapoisha
Wadudu hulialia
Na hupiga kelelle
Na nyota husifu mola
Vipepeo huchungulia
Ndege wanasherehekea
Kuku hutembea pole pole
Zikishika mahali pa kulala
Siku inapoisha

Siku inapoisha
Ndiyo kengee inayotangaza

Eti siku imekwisha
Saa yasema hivyo
Umetembea siku nzima
Ni wakati wa kurudi nyumbani
Hapo siku ikiisha

MUKAMA MUNENE

Wali otudde ne weebuza:

Eyazimba obwengula?

N'atateekako nkondo?!

Eyatonda enkazaluggya?

Empungu ne ŋnaali?

Akamese n'oguyovu?

Ka munyeera akasirikitu?

Mpologoma n'entulege?

Omuntu kalimagezi?

Nnawolovu asoonooka?

Emigga emigolokofu?

Ebibira gaggadde?

N'enkulungo kwe bituula?

Engabi efuumuka?

Agasozi agagulumivu

Bw'oba tomuyiganga,

Leero mmukugamba,

Mukama afuga byonna,

Era ye yabibumba.

Wali osirise n'ofumiitiriza:

Ekisa gye yakiggya?

N'akuwa ebikuliisa?

Enkuba n'etonnya?

N'akasana ne keememula?

Empewo ey'obulamu?

N'ataba na mpeera?

Mpozzi tomulabanga,
Wuuno muyige kati,
Mukama ataweerwa
Byonna y'abikuwa ebyo.

Wali weekanze ne weewuunya:

Obulamu nnannyinibwo?
Eyakwazika n'ocakaza?
Omusolo n'atasaba?
Okusiima n'okugaya?
Amampaati ne gakuyinga?

Yabigamba ne bibaawo,
Bw'ayagala asaanyaawo
Obulamu y'atereka
Anti ye nnannyinibyo.

Wali otidde ne weebuza:

Magendere g'abafudde?
Ebibi bye baba bakoze?
Ekisa kye baba balaze?
Okulamula kuliba kutya?
Ng'obulamu buweddewo?

Oba ono tomatiranga,
Kaakati kitegeere,
Ssabalamuzi mukam'oyo,
Alikuyita abikubuuze.

Tafsiri

MUNGU NI MKUBWA

Je, umewahi kukaa na kujiuliza
Aliyejenga anga?
Bila kuweka nguzo?

Aliyeumba...

Aliyeumba kolongo?

Panya na tembo?

Sisimizi mdogo sana?

Simba na twiga?

Binadamu aliye na akili?

Lumbwi atembeyaye pole pole?

Milima mikubwa

Mito mirefu?

Matunda makubwa?

Kama hujawahi kumjua

Leo nakwambia yeye ni nani?

Mwenyezi anatawala yote

Ndiye aliyeumba

Tena ndiye muumba.

Umewahi kunyamanza na kutafakari

Alipotoa huruma?

Kukupatia chakula?

Anayefanya mvua inyeshe?

Na jua linawaka?

Hewa ya kupumua?

Lakini halipwi?

Kumbe hamjaawahi kumuona

Huyu mjue sasa hivi

Ni mungu mwenye enzi

Yeye alikupatia yote

Je, umewahi kushangaa

Nani mwenye uhai?

Aliyekukopesha uhai?

Bila kuomba ushuru?

Hata huna shukrani?

Kiburi kimekujaa?

Aliamuru yakawa
Akitaka anayateketeza
Ameweka uhai
Ndiye mwenye kila kitu

Umewahi kuogopa na kujiuliza
Wafu huenda wapi?
Dhambi ambazo huwa wametenda?
Huruma ambayo huwa wameonyesha?
Uamuzi utakuwa vipi?
Uhai ukiisha?

Kama hujawahi kuridhika,
Sasa jua,
Hakimu mkuu huyo Mungu,
Atakuita akuulize.

ABAKAZI KAMULI KA LOOZA

Abakazi balungi Kamuli ka Looza.
Kamuli ka Looza akeegombebwa abalungi.
Abalungi kwe banoga bateeke mu maka omwo.
Mu maka omwo keeyagaza nnyinimu nkugambye.
Nnyinimu nkugambye n'asanyulwa akamuli ke.
Akamuli ke aka Looza akayooyebwa akalungi.

Enjuku be basaja beeyuna akamuli ako.
Beeyuna akamuli ako nga baagala okulyako
Baagala okulyako ku mubisi omuwoomu.
Omubisi omuwoomu mu kamuli akavubufu.
Akamuli akavubufu ak'omubisi omuka ogwo.
Omubisi omuka gubejjaza okufaako

Mu kamili akavubufu ate mubawa obuyinza.
Obuyinza ne bafuna.ossiga akamuli ako..
Akamuli ako ne kabuna ne gye katali eyo.
Gye kalayo ne bafuna omukisa omulungi.

Omuka omulungi olk'omubisi omuwoomu.
Omubisi omwvooomu mu kamuli akalungi
Akamuli ka Looza mpaawo akay itako ggwe.
Mpaawayitako ggwe nga kalaga obulungi.
Nga kalzga obulungi okusikiriza obulungi.
Okusikiriza obulungi abakayitako abo.
Abakayitako abo banoge bakatwale.
Bakatwale beeyagale balye ku birungi.
Ebirung ve biri mu kamuli ka Looza.
Akamu ka Looza kayooyebwa nkatenda.

Tafsiri

Wanawake ni ua la Looza

Wanawake wazuri ni ua la Rosa
Ua la Rosa linalotamaniwa na wazuri
Wazuri wanalipeleka nyumbani kwao
Nyumbani kwao linamfurahisha mwenye nyumba
Mwenye nyumba anafurahishwa na ua lake
Ua lake la Rosa linalotamaniwa, zuri

Wanaume ni nyukiwanaotamani ua hilo
Wanatamani ua hilo wakitaka kuonja
Wanataka kuonja asali tamu
Asili tamu ya ua change
Ua change la asali tamu sana
Asali tamu inayoshibisha sana

Katika ua changa wamepewa ruhusa
Ruhusa ya kupanda ua hilo
Ua hilo linamea kote hata ambapo halikuwa
Ambapo halikuwa wanapata bahati nzuri
Bahati nzuri ya kupata asali tamu
Asali tamu ya ua zuri

Ua la Rosa hakuna anayelipita
Hakuna anayelipita likionyesha urembo
Likionyesha urembo wa kuvuta vizuri
Kuvuta vizuri wanaopita
Wanaopita walichukue kupeleka
Kupeleka ili wafurahie na kula vizuri
Vizuri vilivyopo katika ua la Rosa
Ua la Rosa linatumiwa, nalisifu.

Mmengo ne Kampala obudde bukedde

Buganda ey'ekyasa kino,
Tusanawo okuleeta amaanyi
Tubeereko kale n'enteesa
Tusaanira okumegga enkwe ezo
N'ogutima oгуzaala enkwe ezo
Mmwe abakulu abatudde e Mmengo
Temugiryamu olwa Yuda
Temukonaganya mmwe Mmengo
Temugiboozesa ab'e Kampala
Musaana okuba n'enteesa

Ekiseera kituuse kiyita
Abakulembeze baffe mmwe
Tusaana tukole mu bikolwa
Temuzanyira ku Nkuluze, ate
Temwekomyakomya bya bandi
Mututabaganye ku Kampala
Tubeere mu Buganda eradde
Ate mu Yuganda eteese
Kati eno Buganda Nnyaffe
Etude mu Yuganda Eyaffe
Kampala wamu ne Mmengo
Mugire mubeere abataka
Abanaalimanga akambugu.

Tafsiri

Mmengo na kampala kumekucha

Buganda katika karne hii
Tunastahili kutia bidii
Ili tuwe na maoni
Tanastahili kukomesha huo unafiki
Na roho mbaya iletayo huo unafiki
Nyinyi wakubwa mlioko Mmengo
Msisaliti ufalme
Msianzishe migogoro Mmwengo
Msiwafanye wa Kampala kuichikia
Mnastahili kuwa na maoni mazuri

Wakati umefika na kupita
Nye viongozi wetu
Tunastahili kukomaa katika vitendo
Msichezee mwangaza tena
Msitamani vya wengine
Mtuunge pamoja na Kampala
Tuwe katika Buganda yenye amani
Hii Buganda ni mama yetu
Katika Uganda yetu
Kampala pamoja na Mmengo
Muwe wakazi wema
Waishio pamoja kwa amani

Buganda ejja mu Yuganda ejja

Abantu ba Buganda muluwa!
Abantu ba Buganda weetuli
Tukomye okukeera enguuli
Tukomye okubumba emmindu
Tukomye okukekera kati
Twebejjesa mbu omunyango

Abantu ba Buganda muluwa!
Abantu ba Buganda weetuli
Ka tusomese ffe abaana
Ka tubagunjule mu bikolwa
Ka bafuuke obusajja ebyasi
Bakolere Buganda agalimu

Abantu ba Buganda muluwa
Abantu ba Buganda wetuli
Ka tufuuke abakyala enteeka
Tugunjulire Buganda ezzadde
Ka tukolere ffe olulimi
Tuzimbire Buganda erinnya

Abantu ba Buganda muluwa
Abantu ba Buganda weetuli
Ka tuyige era ffe tukole
Ekitiibwa kya Buganda kiyitimulwe
Ettutumu lya yuganda libonesebwe

Tafsiri

Buganda katika Uganda mpya

Watu wa Buganda mko wapi!
Watu wa Buganda tupo
Tumechoka kurukia pombe
Tuache uvutaji viko (uchawi)
Tuache ushamba sasa*
Tuache tabia mbaya*

Watu wa Buganda mko wapi
Watu wa Buganda tupo!
Tufundishe watoto
Tuwaelimishe kwa vitendo
Ili wawe wanaume imara
Wafanyie Buganda kazi nzuri

Watu wa Buganda mko wapi
Watu wa Buganda tupo
Tuwe wanawake watulivu
Tufunze kizazi kipya cha Buganda
Tuendeleze lugha yetu
Tujenge jina la Buganda

Watu wa Buganda mko wapi
Watu wa Buganda tupo
Tujifunze pia tufanye kazi
Heshima ya Buganda ijulikane
Umaarufu wa Buganda uonyeshwe

KIAMBATISHO C

Mashairi ya Kiswahili

MWANADAMU SI MTU

Leo nitakuzindua pulikiza kwa makini
Ungakaa ukatua uyatie moyoni
Mwanadamu twamjua mtu ni kiumbe gani
Wanadamu sio watu wenye utu ndio watu

Mwanadamu kungamuau, si muhali asilani
Mambo yake si murua, kingi kisirani
Ni wengi nimegundua, tu mumo humo kundini
Wanadamu sio watu wenye utu ndio watu

Mwanadamu huonea, mchuje hana hisani
Huwa tayari kuua, hana hisia za ndani
Kwani huyo kapotea, mwenye UTU si haini
Wanadamu sio watu, wenye utu ndio watu

Mwenye utu narudia, ndiye mtu kwa yakini
Asiyeleta udhia, kila mja huthamini
Moyo wake maridhia, hana chuki abadani
Wanadamu sio watu, wenye utu ndio watu

Aso utu nawambia, yuko sawa hayawani

Kwa Adamu kutokea, sisi sote twaamini
Ne utu kujipatia, ni dhima yetu duniani
Wanadamu sio watu wenye utu ndio watu

Muwe watu kwa tabia, wenye nyoyo za imani
Njia njema kupitia, pasizoke nuksani
Hayo ninawaachia, neno UTU mjuweni
Wanadamu sio watu wenye utu ndio watu

KIZAZI CHA FEDHEHA

Muole nyuki, mwenye asali
Hasongeleki vile mkali
Anomiliki ni yake mali
Anakubali, angafari
Mnaumbuka hamuumbuki

Hana mkuki nyuki dhalili
Na hasadiki yake amali
Kupata dhiki, kwake halai
Ila asali vake hufiki
Mnaumbuka hamuumbiki

Kwa kweli nyuki, ana akili
Nyuma habaki, kuhami hali
Mtu hafiki, kwake muhali
Mwenye akili, fanya ja nyuki
Mnaumbuka hamuumbuki

Ni unafiki, kwa mwanamwali
Njia hashiki, hawi mkali
Mfano nyuki, utu hajali
Hajisaili, njema tariki
Mnaumbuka hamuumbiki

Kubwa hilaki, mwali kubali
Kuwa rafiki, aso halali

Na kudiriki, kulala chali
Kama anzali, eti ashiki!
Mnaumbuka hamuumbiki

Mnashiriki, mengi laili
Hamkanyski, wala kujali
Soni na dhiki, kotozijali
Utu na hata mahuluki
Moaumbuke humuumbiki

Sio riziki, yenu amali
Bali fasiki, utu kudhili
Na si laiki, kwa mwe akili
Kuyakubali, na kushiriki
Mnaumbuka hamuumbiki

Igeni nyuki, msikubali
Kuwaafiki, wala asali
Msije baki, hamna hali
Na idhilali, si stahiki
Mnaumbuka hamuumbiki

Semeni haki, bila batili
Kizazi hiki, msiojali
Je hamtaki, zetu kauli?
Mtupwe mbali, mjimiliki?
Mnaumbuka hamuumbiki

Sio riziki, yenu amali
Bali fasiki, utu kudhili
Na si laiki, kwa mwe akili
Kuyakubali, na kushiriki
Mnaumbuka hamuumbiki

Igeni nyuki, msikubali
Kuwaafiki, wala asali

Msije baki, hamna hali
Na idhilali, si stahiki
Mnaumbuka hamuumbiki

Semeni haki, bila batili
Kizazi hiki, msiojali
Je hamtaki, zetu kauli?
Mtupwe mbali, mjimiliki?
Mnaumbuka hamuumbiki

SIWI NAO

Washari siwi nao, siwi nao sini, sendi waliko
Sipendi wenye ndweo, wasoona soni, wala kimako
Ghalibu waringao, mbele hadharani, kwangu hawako
Hawamo moyoni, wenye vituko, siwi nao

Hata na wezi nao, wenye kutamani kila mfuko
Wanopatwa na mwao, usio kifani, na mishituko
Wapiga dafurao, vibeti njiani, wapate shiko
Hawamp moyoni, wenye vituko, siwi nao

Siwi na walewa, ulevi na shani, wenye udhiko
Watu mithili hao, wana kisirani, hawana mbeko
Wanaleta kilio, kwao jitengeni, mwende mwendako
Hawamo moyoni, wenye vituko, siwi nao

Usiwe bambalio, jama mna mboni, mbone mbonako
Mapana masikio, kunasa halani, wacha vituko
Msiwe wapuzao, onyo na maoni, bila mashiko
Hawamo moyoni, wenye vituko, siwi noa

Sikai kwenye kao, lake mjivuni, mwenye matuko
Endaye kwa matao, kokote kundini, hawi kitako
Kinadi vifaa, vya kwake nyumbani, bila shtuko
Hawamo moyoni, wenye vituko, siwi nao

Watu wabaguo, kabila nchini kwangu ni mwiko

Ndiwo wachafuao, ya kwetu amani, raha na cheko
Na wote wabebao kiyongo moyoni, siwi waliko
Hawamo moyoni wenye vituko, siwi nao

SIWANIE UKUU

Sioni ulichoshika, upande ule na huu
sipokuwa kuzunguka, ukitafuta ukuu
Ni makuu unasaka, utavunjika maguu
Siwani kwenda juu, hata chini hujafika

Mpanda ngazi hushuka, kumbuka usemi huu
Na pengine huanguka, asibukue nafuu
Mbona we hujazinduka, mchana na mashekuu
Siwani kwenda juu, hata chini hujashika

Umaarufu wataka, ili uwe juu juu
Bali nikikumulika, hukwei hata chuguu
Kwenye ngazi taanguka, kwa kishindo chini puu!
Siwani kwenda juu, hukum chini hujafika

Ungetaka faidika, ujaze lako bunguu
Usiende kwa haraka, papara zina makuu
Chembe chembe huumuka, huleta tija shafuu
Siwani kwenda juu, hali chini hujashika

KUFU YA UMALENGA

Tunu hii ya johari, mwatuzaje umalenga?
Masombo nimejifunga kusawiri mistari
Mistari ya kutunga, nudhumu za umahiri
Nami nilunge wahenga, makungwi wa ushairi

Tunu hii ya johari, mwatuzaje umalenga
Ningawa siye nyakanga, kama wale wa dahari
Lakini namanya kunga, za kusana na urari
Akili nikibananga, nikaonywa sikasiri

Tumu hii ya johari, mwatuzaje umalenga?

Miiko yakwe nachunga, nisiende mashazari
Mizani vina hapanga, kwa idadi ya fahari
Beti nazo haziunga, kwa muwala wa nadhari

Tunu hii ya johari, mwatunzaje umalenga?
Sikuzawa huko Tanga, ama kando ya bahari
Wala kwetu siko Vanga, kwenye watunzi hodari
Elami nimejiunga, na wambuji wa ushairi

Tunu hii ya johari, mwatuzaje umalenga?
Havua yangu maminga, bongo pamwe tafakuri
Hayachuja na kuchunga, telezi zenye dosari
Ziletazo kubananga utunzi wa mashairi

Tunu hii ya johari, mwatunzaje umalenga?
Kwenye nyamba hajigonga, na siatuki suduri
Na tati zakunitinga, vilevile zakithiri
Lakini ruhu hafunga, nizitunge tungo nzuri

Tunu hii ya johari, mwatuzaje umalenga?
Kaida sipigi chenga, chambueni mtakiri
Ningawa mbuji mchanga, tungo njema nahitari
Sipendi kuvungavunga, amali ya uayari

Tunu hii ya johari, mwatunzaje umalenga
Taji hii umalenga, mngasema nikadiri
Namna mnavyopanga, hadi mkamhiari
Kuwa mutu ametunga, aipate ni hodari

Tunu hii ya johari, mwaitunzaje umalenga?
Si nasaba si kuhonga, ufundi ukishamiri
Kufata sera na kunga, mwala vina na urari
Kwa fikira za kupunga, ndivyo ninavyofikiri

Tunu hii ya johari, mwatunzaje umalenga
Shairi natia nanga, umalenga nasubiri
Nipani pasi kunyenga, kufu yanguikirari

Nimetunga na kugunga, hima tieni muhuri

NIMPE MAMA ZAWADI GANI

Ndugu zangu waadhama, leo nawaulizia
Mlo Embu na Giriama, wote mpate sikia
Wazima hata vilema, rai zenu nanuia
Kipi cha kumpa mama, iwe ni yake fidia?

Miezi tisa tamima, tumbo lake nakalia
Kwa uwezo wa Karima, mama akajizalia
Ni mdogo sijasema, shida zangu ajulia
Kipi cha kumpa mama, iwe ni yake fidia?

Mate kwake nimetema, mama hakunichukia
Tumbo lungu likiuma, kinyesi namtupia
Chukula hakuninyima, na dawa ya malaria
Kipi cha kumpa mama, jwe ni yake fidia?

Ni mtu mwenye haruma, tena wa kuvumilia
Hasa uwe ni yatima, baba amejifilia
Akufanyia huruma, mradi kutimizia
Kipi cha kumpa mama, iwe ni yake fidia?

Japo nimpe heshima, sioni kama murua
Wema wake nikipima, mbali bado huzidia
Kanipa nyingi huduma, nini nitamlipia?
Kipi cha kumpa mama, iwe ni yake fidia?

Nikimpa darahima, naona sijatimia
Unga viazi na nyama, sioni kama fidia
Zawadi zote kipima, ya kumpa sijajua
Kipi cha kumpa mama, iwe ni yake fidia?

Kwa heshima yake mama, kwa heri na wapungia
Naondoka hima hima, swali langu nawaachia
Nenda keti huko nyuma, jibu lenu nangojea
Kipi cha kumpa mama, iwe ni yake fidia?

JISAHIHISHE

Moyo wanambia sema, walakini nachelea

Nachelea uhasama, toka kwa wanosikia

Nikisema huwafuma, nyoyo zao humia

Wanyonge kuwa kutenda mwaona vema

Kwa hakika ni unyama, usawa kuususia

Binadamu kwa kupima, ni wamoja asilia

Ni kwa hivyo sio vema, ubaguzi kuuza

Wanyonge kuwaonea, kutenda mwaona vema!

Wenye nguvu muwe wema, wanyonge kusaldia

Thama muwe na huruma, usawa kuutetea

Waso nacho kuwanyima, sio utu si murua

Wanyonge kuwaonea, kutenda mwaona vema!

Nakereketwa mtima, mnyonge najililia

Kila ninapotazama, kote naona udhia

Dhiki zimenisakama, sina pa kukimbilia

Wanyonge kuwaonea, kutenda mwaona vema!

Hamuoni ni dhuluma, wanyonge kuwatumia

Ujira mwema kunyima, aliyekutumikia

Mwenye aamu siyo chuma ujuwe anaumia

Wanyonge kuwaonea. kutenda mwaona vema

Beti zangu zimekama, za unyonge kunenea

Hususa kwa hizi zama, tamaa zimezidia

Walo juu hurindima, manobe huteketea

Wanyonge kuwaonea, kutenda mwaona vema

KIJUNGU JIKO

Ninenayo nimeona asilani si kuota

Ni angamizi bayana, kwetu sisi kuteseta

Watu wanafumkana, asubuhi hujivuta

Si kazi, sitirihali, tufanyazo waungwana

Pato zimetupungua, hali zetu huzorota
Kupata hizo rupia, mahitaji yakunguta
Majumbe kuyalipia, haki huwa za mafuta
Si kazi, sitirihali tufanyazo waungwana

Wapo wanaofaidi, wanaokula mafuta
Wenye nyama za baridi, jorafuni zimenata
Wana maridadi, kwa lebasi za kumeta
Si kazi, sitirihali, tufanyazo waungwana

Haya ninayoyasema, ni ya kweli ya kufata
Kwenu wana nnosoma, msambe raha tapata
Afadhali kwenda lima, kufuga kuku na bata
Si kazi, sitirihali, tufanyazo waungwana

lisiwajae huzuni, mimi yameshanipata
Nimesoma kwa makini, mitihani nikapita
Na kuingia mijini, kazi njema sikupata
Si kazi, sitirihali, tufanyazo waungwana

Ninatamani kugura, nende shamba kutafuta
Mjini kunanikera, nikalimie mbatata
Kujibali ndiyo bora, ningali bado kujuta
Si kai, sitirihali, nufanyazo waungwana

Ijara yangu si haba, bali sawa na mkata
Nachelea kina baba, kuishi jiji kwatata
Msite kutahayari, mkabakia kubwata
Si kazi, sitirihali tufanyazowaungwana

Jipu

Towa taka masikiyo, upulikize uneni
Haya upulikizayo, uyatiye akilini
Kwani ni muhimu hayo, wendapo utabaini
Kwa hivyo fanya makini, upate kuyasikiya

Moyoni furaha sina, ningajtaka sinnyo

Si usiku si mtana, ni mamoja kwangu hayo
Mateso n'nayoona, yaujuwa wangu moyo
Si mwako na wayowayo, uliyonifikiliyal

N'na jipu lin'tunza, linipalo tabu mno
Tangu liliponianza, kamwe sipati usono
Kwamba ni mara ya kwanza, kuuguwa ndwezi hino
Latoma kama sindano, utunguwe nakwambiya

Si jana wala si juzi, liliponianza tangu
Ni mingi mno miezi, n'nadhofu hali yangu
Nnakonda kama uzi, kwa kushitadi utungu
Kubwa tumaini langu, ni mwishowe nangojeya

Hitaka keti siwezi, kwamba li makaliyoni
Kutwa huwa yangu kazi, kusimama, n'tendeni?
Na usiku usingizi, siupati aswilani
Kucha nakesha mwendani, kwa utungu kuzidiya

Kili kipele mwilini, ndiyo mwanzo wake kuwa
Sikujuwa aswilani, kuwa jipu chaja kuwa
Ningekijuwa zamani, ningekitangiya dawa
Ni kwamba sikutambuwa, ndipo hakiwatiliya

Jambo niljngojevalo, ni kutimu yake siku
Ningojevalo ni hilo, tena kwa kubwa shauku
Itimupo ndimi nalo, ja mwewe na mwana kuku
Ni furaha hiyo siku, kwangu na wenzangu piya
Siku ya kuiva kwake, hiyo ndiyo siku kweli
Huo ndiwo mwisho wake, na mwisho wa idhilali
Idhilali in'ondoke, mimi nayo tuwe mbali
Siku hiyo ni mawili, kuteka au kuliya

Taliminya litumbuke, lisinisumbuwe tena
Usaha wote utoke, utoke nikiuona
Midamu itiririke, kama ng'ombe alonona
Jipu hili mwana lana, M'ngu mbwalipa hizaya

Jasho jembamba litoke, ndiya mbili likitona
Na hapo nitetemeke, si kwa baridi kuona
Bali kwa utungu wake, utakaozidi sana
Hapo ndipo nitasona, na moyo kufurahiya

Baada ya yote haya, jarana niliuguze
Kwa madawa kulitiya, ili kwamba yalipoze
Irudi yangu afiya, na zaidi niongeze
Nirukeruke niteze, kwa furaha kuningiya

Kalamu sasa natuwa, kaditamati lisani
Nadhani nalotongowa, 'mekungiya akilini
Jipu nitalitumbuwa, libaki kovu mwilini
Suala kuu ni: lini? Ni siku ikitimiya

Muwerevu Hajinyowi

Mwenye nacho wajishasha, wajiona kama ndovu
Kitu kimekuleweshwa, huutambuwi uwovu
Ngoma yako itakesha, au ni nguvu za povu?
Tangu lini muwerevu, akajinyowa mwenyewe?

Tangu ukipate kitu, 'megeuka mpumbavu
Kattu huthamini mtu, ambaye kwamba mtovu
Wafikiri kisu gutu, hakikati nyama pevu?
Tangu lini muwerevu, akajinyowa mwenyewe?

Wangapi 'meonekana, mibakhili mishupavu
Waliyo wakijitona, na mwingi usuluhivu
Leo hawanasi tena, wageukile maivu
Tangu lini muwerevu, akajinyowa mwenyewe?

Mwenye nacho wajishasha, wajiona kama ndovu
Kitu kimekuleweshwa, huutambuwi uwovu
Ngoma yako itakesha, au ni nguvu za povu?
Tangu lini muwerevu, akajinyowa mwenyewe?

Kila mwenye kukuonya, uiwate ndiya mbovu

Huchelewi kumminya, kumvunda zake mbavu
Fanya ambayo wafanya, baada mbiti ni mbivu
Ungajidai mwerevu, hutajinyowa mwenyewe

Semani Wenye Kusema

Muko wapi wenye ndimi, zenye makali ya wembe?
Mbona leo hamusemi, mu kimya kama mapumbe?
Mwangoja yatimu kumi, halafu ndipo mulumbe?
Musijifanye migombe, semani wenye kusema

Ni mawi yaliyotuka, 'ni ya ki utu' musambe
Ni yupi mwenye kutaka, kama hayo yamkumbe?
Hao yaliwowafika, ni kama 'mefumwa chembe
Musijifanye migombe, semani wenye kusema

Uwovu kiwa kwa watu, ijapokuwa u tembe
Utaona kila mtu, yu mbiyoni akaimbe
Mbona leo u kwetu, twaambizana tusambe?
Musijifanye migombe, semani wenye kusema

La damu kutanganyana, za tafauti viumbe
Ni hatuwa njema sana, watakayo wenye pimbe
Pasi kukubaliyana, haifuzu hata tembe
Musijifanye migombe, semani wenye kusema

Engani yatendekayo, mato yenu musifumbe
Kisikizeni kiliyo, waliyao ni viumbe
Yapimeni yasemwayo, musimili moja pembe
Musijifanye migombe, semani wenye kusema

Lavuja paa la nyumba, wavimbaji nawavimbe
Na kila mlima shamba, natiye mpini jembe
Na wale waliyo simba, leo wangurume jumbe
Musijifanye migombe, semani wenye kusema

Yatakoma

Sitokuwanayo, dawamu daima

Dhiki nilonayo, iliyon'egema
Ta'wa mbali nayo, utuwe mtima

Utuwe mtima, na kutabaradi
'Papatuwe kama, uwa la waridi
Zitakapokoma, zakwe tashididi

Zakwe tashididi, zinganilemeya
Nitajitahidi, kuzivumiliya
Nipate muradi, ninaongojeya

Ninaongojeya, pasi ati ati
Kwa moyo mmoya, tamaa sikati
Ungalimatiya, si kwamba sipati

Si kwamba sipati, kwa kukawa kuja
Hatuwa sivuti, mudawe nangoja
Saa haipiti, 'talivaa koja

Talivaa koja, la yangu subira
Nipate natija, ilo barabara
Subira kwa mja, ndilo jambo bora

Ndilo jambo bora, litakikanalo
Hili kila mara, mtu awe nalo
Makubwa madhara, kutokuwa nalo

Wasiwasi nenda Zako

Wasiwasi n'ondokeya, ondoka enenda zako
Ondoka andama ndiya, n'ondosheya uso wako
Ondoka! Wanisikiya? Ziwate jeuri zako
Jishughulishe na yako, yangu wayatakiyani?

Wasiwasi siitaki, suhuba yako si nzuri
Haisitahamiliki, uwovu umekithiri
Inganyoshwa hainyoki, ikukutene kikiri
Siitaki yako shari, enda zako wasiwasi

Huna kazi ufanyayo, ela kuwafitinisha
Viumbe na zao nyoyo, vitwa kuwagotanisha
Hiino ndiyo kaziyo, yenye kukufurahisha
Ni kazi isokuchosha, mno umeizoweya

Tukaapo wanambiya, hayawi niyatakayo
Kwamba tamaa ngatiya, nasumbuwa wangu moyo
Kwamba hata hingojeya, hayo niyangojeyayo
Ng'o! Siyapati hayo, ni bure najisumbuwa

Mara waja na habari, mambo yalivyo nyumbani
Ati mambo si mazuri, mambo yote tafashani
Wanitaka nifikiri, usemayo ni yakini
Nisononeke moyoni, upate kufurahika

Au mara hunijiya, na kingine kisahani
Kukhusu zao afiya, hao waliyo nyumbani
Huwa hwishi kunambiya, hali zao taabani
Zingawa; watakiyani? Ni zako au ni zao?

Na mara huja nambiya, nitakapotoka humu
Ya kwamba yaningojeya, nde maisha magumu
Ulilonikusudiya, ni kunitiya wazimu?
Kama ndiyo yako hamu, basi unshatahayari

Huo urafiki wako, wa kuja niungulisha

Kunipa masikitiko, na mateso yasokwisha
Kutoka leo ni mwiko, sitautaka maisha
Kamwe hutanikondesha, tokomeya mwana kwenda

Lipi Litakalokuwa?

Lipi mojado la kuwa? Naliwe lijulikane
Liwe tupate lijuwa, tujuwe na tulione
Naliwe tupate tuwa, liwapo ndilo tunene
Halitakuwa jingine, ima ndilo au silo

Naliwe lijitokeze, bure lisifitamane
Kama ni nuru ing'aze, ing'arishe pembe nne
Ni giza? Lifunikize, kilo mbele tusione
Halitakuwa jingine, ima ndilo au silo

Lisitudundishe nyoyo, naliwe nazo zisone
Tangu hapo wayowayo, na nyoyo liembetene
Yatosha ziliyonayo, lisizitweke mingine
Halitakuwa jingine, ima ndilo au silo

Kama lataka naliwe, hakika ijulikane
Bure lisitusumbuwe, kwa nini tusumbuwane?
Lisipotaka lisiwe, wala tusiraiyane
Halitakuwa jingine, ima ndilo au silo

Lililokuudhi ni Lipi?

Muhibu wangu muhibu, nakwita niitikiya
Nakwita ndoo karibu, upate kunisikiya
Nakuuliza nijibu, sinifite hata moya
Usinifite nambiya, lilokuudhi ni lipi?

Lililo langu ni lako, na lako ni langu piya
Liloudhi moyo wako, si vibaya kunambiya
Sifundike maudhiko, mwenzangu utaumiya
Usinifite nambiya, lilokuudhi ni lipi?

Jambo lisokupendeza, iwapo mekufanyiya
Ni vyema kuniongoza, hajuwa ya sawa ndiya
Kuliko kulinyamaza, na kunikásirikiya
Usinifite nambiya, lilokuudhi ni lipi?

Ufanyavyo si vizuri, mwendo kuninyamaziya
Sitojuwa takisiri, ilosababisha haya
Hakuna nimefikiri, baya nilokutendeya
Usinifite nambiya, lilokuudhi ni lipi?

Nieleza hicho kisa, ambacho 'mekutendeya

Kama ndiye nilokosa, nitakiri mara moya
N'ombe mswamaha sasa, kwa nililokukoseya

Usinifite nambiya, lilokuudhi ni lipi?
Nambiya nipate juwa, nambiya sasa nambiya
Wasiwasi umekuwa, ni mwingi uloningiya
Juwa utanitunguwa, ndilo ulokusudiya?
Usinifite nambiya, lilokuudhi ni lipi?

liyo sababu yangu, hata hauliza haya
Ni kwamba baruwa zangu, mbili nilokuletaya
Hujazijibu mwenzangu, mno umelimatiya
Usinifite nambiya, lilokuudhi ni lipi?

Kila siku ikipita, huwa nikitarajiya
Baruwa yako kupata, nijuwe yako afiya
Lakini sishi kudata, huwa karibu kuliya
Usinifite nambiya, lilokuudhi ni lipi?

Kuchelewa kunijibu, hiyo si yako tabiya
Ndipo haona ajabu, mara kunigeukiya
N'eleza yake sababu, nami ipate n'eleza
Usinifite nambiya, lilokuudhi ni lipi?

Mawazo kila namna, moyoni yanipitiya
Hata sasa nna dhana, juu ya yako afiya
Labda waumwa sana, kunijuza wacheleya
Usinifite nambiya, lilokuudhi ni lipi?

Ituze yangu nafusi, kwa baruwa kuneteya
Niletaya kwa upesi, 'sizidi kulimatiya
Unitowe wasiwasi, moyoni uloningiya
Usinifite nambiya, lilokuudhi ni lipi?

Usiniche niko radhi, nilokukosa nambiya
Lolote lilokuudhi, 'siwate kun'elezeya
Au kama ni maradhi, wauguwa nena piya

Usinifite nambiya, lilokuudhi ni lipi?

Tamma huku hitumai, baruwa utaneteya

Ilete upesi bui, sichelewe ni vibaya

Kwani mwenziyo ni hoi, sijifai pesa moya

Usiwate kunambiya, lolote lilokuudhi

Kiambatisho CH

Barua ya kukubaliwa kwa pendekezo

MASENO UNIVERSITY
SCHOOL OF GRADUATE STUDIES

Office of the Dean

Our Ref: PHD/FA/00089/2016

Private Bag, MASENO, KENYA
Tel:(057)351 22/351008/351011
FAX: 254-057-351153/351221
Email: sgs@maseno.ac.ke

Date: 20th March, 2020

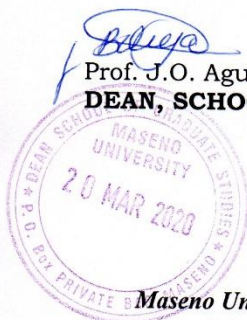
TO WHOM IT MAY CONCERN

**RE: PROPOSAL APPROVAL FOR ATUKUNDA EDWINE —
PHD/FA/00089/2016**

The above named is registered in the Doctor of Philosophy Degree Programme Kiswahili in the School of Arts and Social Sciences, Maseno University. This is to confirm that his research proposal titled "**The contribution of Luganda poetry towards the growth of Kiswahili poetry: A case study of poetry teaching in Mukono District Uganda.**" has been approved for conduct of research subject to obtaining all other permissions/clearances that may be required beforehand.

Prof. J.O. Agure

DEAN, SCHOOL OF GRADUATE STUDIES

Maseno University

ISO 9001:2008 Certified

Kiambatisho D

Idhini ya maadili

CIU CLARKE INTERNATIONAL UNIVERSITY | **RESEARCH ETHICS COMMITTEE**

+2567 0312 307400
rec@ciuar.ac.ug
www.rec.ciuar.ac.ug

To: Edwint Atukunda
Clarke International University
Type: Initial Review
10/01/2022

APPROVED FOR INITIAL REVIEW
10 JAN 2022

Re: CLARKE-2022-337: **The Contribution of Luganda Poetry Towards The Growth of Kiswahili Poetry: A case Study of Poetry Teaching in Mukono District, Uganda**

I am pleased to inform you that at the 26th convened meeting on 10/01/2022, the Clarke International University REC, committee meeting, resolved to approve the above referenced application.

Approval of the research is for the period of 10/01/2022 to 10/01/2023.

As Principal Investigator of the research, you are responsible for fulfilling the following requirements of approval:

1. All co-investigators must be kept informed of the status of the research.
2. Changes, amendments, and additions to the proposal or the consent form must be submitted to the REC for review and approval **prior** to the activation of the changes.
3. Reports of unanticipated problems involving risks to participants or any new information which could change the risk/benefit ratio must be submitted to the REC.
4. Only approved consent forms are to be used in the enrollment of participants. All consent forms signed by participants and co-investigators should be retained on file. The REC may conduct audits of all study records and consent documentation may be part of such audits.
5. Continuing review applications must be submitted to the REC **eight weeks** prior to the expiration date of 10/01/2023 in order to continue the study beyond the approved period. Failure to submit a continuing review application in a timely fashion may result in suspension or termination of the study.
6. The REC application number assigned to the research should be cited in any correspondence with the REC of record.
7. You are required to register the research protocol with the Uganda National Council for Science and Technology (UNCST) for final clearance to undertake the study in Uganda.

The following is the list of all documents approved in this application by Clarke International University REC:

No.	Document Title	Language	Version Number	Version Date
1	Informed Consent forms	English	2.0	2022-01-04
2	Data collection tools	English	1.0	2021-12-10
3	Risk management plan	English	1.0	2021-12-10
4	Protocol	English	2.0	2022-01-04
5	Informed Consent Form	Kiswahili	1.0	2021-12-10
6	Protocol	Kiswahili	2.0	2022-01-04

Yours Sincerely

Samuel Kabwiga
Jerr Clarke International University (JCIU)

Kiambatisho E: RIPOTI YA MATOKEO

P320/1 FASIHI YA KISWAHILI (PROSE AND POETRY)

The paper was standard and it covered the syllabus adequately. It was comparable to that of 2018 in terms of strength. The performance of the candidates was average, almost the same as that of the 2018.

The quality of work presented by the candidates was also similar to those of 2018.

Question Analysis

Section A

It comprised comprehension. It examined the candidates' ability to read and comprehend. It was a compulsory question. However, some candidates had a challenge of deriving at the meaning of some words according to the context.

Section B

It comprised question 2 which was also compulsory. It was a prose text that required candidates to read and analyse it critically. Some candidates failed to distinguish between language techniques and writing techniques.

Section C

It comprised four questions from two poetry books. Two questions were from *Sauti ya Dhiki* and two others from *Malenga wa Mrima*.

The section required a candidate to choose one poem from any desirable poetry book and respond to the questions given. The questions set were testing the structure, language techniques, the lessons drawn from the poem, the message to the reader, tone and mood. Most of the candidates attempted question 3.

Question 3 was from *Sauti ya Dhiki*. It was a popular question and the candidates performed fairly. The language used by the poet seemed not easy to interpret.

Question 4 was also from *Sauti ya Dhiki*. It was the least attempted question. The language used seem to have challenged most of the candidates. For instance, most of the candidates who attempted this question were unable to explain the relationship between the title of the poem and the message itself.

Question 5&6 were from *Malenga wa Mrima*. They were not popular. Many candidates seemed not familiar with the language used in *Malenga wa Mrima*.

Candidates' Weaknesses

- Explaining the meaning of words according to contexts.
- Lack of suitable vocabulary in answering prose questions.
- Failure to distinguish between language techniques and writing techniques.
- Lack of skills in interpreting poems.

Advice to Teachers

- Avail a wide range of texts to learners to read and involve them in discussion.

- Teach poetry, and encourage learners to compose some poems on their own.
- Encourage learners to try getting meanings according to contexts.

Asili; ripoti ya matokeo ya UNEB (2019, 83-83)

P360/3 LUGANDA LITERATURE IN LUGANDA

The paper consists of three sections and is composed of 13 questions. A candidate answers only 4 questions and there are options in each section.

Comment on Performance of Candidates

The 2019 paper was the same as that of 2018. The quality of their work was better and their performance scores were also better. The overall performance was good. The time allocated was adequate.

Question 1

It was a context and required a candidate to identify the character being referred to in the extract and to give six instances that can make the reader sympathise with him and to discuss how the habit in question is the subject matter of the novel, *Bwali Butamanya*. It was not popular and poorly done. Candidates failed to place the quotation in context, failed to identify the character and could not relate it to the rest of the novel.

Question 2

Required a candidate to explain the importance of Kasolo's sisters in the novel *Bwali Butamanya*. It was popular and well done. Most candidates gave adequate, relevant and illustrated points. They were able to give the role of Kasolo's sisters.

Question 3

Required a candidate to explain how Mikolo and Mirembe were the reason for Zinunula's victory as portrayed in the novel. It was popular but performance of candidates was average. Some candidates only gave contribution of one character instead of the two, others gave few points while others just outlined the points without explaining.

Question 4

Was a context question that required a candidate to place the extract in context, identify the character being talked to in the extract and to explain how the two characters (Mirembe and Kagulukankwale) were responsible for the misery on the one hand and happiness on the other in the life of the speaker. It was unpopular and poorly done. Some candidates failed to identify the characters in the extract, some gave the two characters' contribution to the speaker's happiness and forgot the side of misery/agonny while others gave little content.

Question 5

Required a candidate to read the given prose passage and after which respond to the given questions. It was compulsory and well done. Many candidates were able to explain the mood of the passage, the language used, the techniques used and to explain the meaning of the expressions used in the passage. Some candidates had challenges in giving the effectiveness of the language and techniques used in the passage.

Question 6

Required a candidate to read the given poem and then respond to the given questions. It was popular and performance was good. Most candidates were able to explain the mood of the poem, to explain the subject matter and to explain the meaning of the expressions used. However, they had challenges in identifying and giving the effectiveness of the techniques used by the poet.

Question 7

Required a candidate to account for the conflict between Ocol and Lawino. It was not popular and performance was good. However some few candidates were only able to show Lawino's complaints without linking them her disagreement with Ocol. They could not illustrate because they had little knowledge of the poems in the text.

Question 8

Required a candidate to read the given poem and then answer the questions that followed. They were required to explain the subject matter of the poem, how the poet develops and makes the poem interesting, describe the mood of the poem and explain the meaning of the given expressions as used in the poem. It was very popular and performance was good. Most candidates were able to, explain the meaning of the poem, describe the mood of the poem, explain the meaning of the given expressions but had challenges in describing the mood, identifying the techniques and giving the effect of the identified techniques.

Question 9

Required a candidate to show how the poet managed to cause behavioral change through poetry. It was not popular but fairly done.

Question 10

Required a candidate to explain the Jewish history referred to in the text and to show the importance of that history to the play, *Bemba Musota*. It was unpopular and poorly done. Most candidates misinterpreted the question. They did not refer to the Jewish history and did not give the significance of that history to the play. Some of them outlined and failed to illustrate their answers.

Question 11

Required a candidate to explain how Bemba's pride leads the gods to abandon him however much he worships them. It was unpopular and poorly done. Some candidates were able to explain Bemba's pride but failed to show how it caused him to be forsaken even by the gods. They lacked knowledge of the text and so could not illustrate their points.

Question 12

Required a candidate to describe Ssesiria's character as portrayed at the beginning of the play and give reasons why the playwright does that. It was unpopular and poorly done. Many candidates were unable to describe Ssesiria's character at the beginning. They gave her character in general. They failed to give the playwright's reasons for such portrayal at the beginning. They lacked knowledge of the text.

Question 13

Required a candidate to place the extract in context by identifying the speaker and the one being spoken to in the extract, explain what leads to that extract and to explain how evil takes control of everything in the play. The question was very popular and well done. Most candidates were able to identify the characters in the extract, they could tell what leads to the extract and were able to amply show how evil dominates action in the play.

Candidates' Weaknesses

- Shallow/sketchy essays.
- Lack of knowledge of texts and so could not illustrate and could not place extracts in context.
- Misinterpretation of questions.
- Lack of knowledge of literary analysis in prose and poetry.

Advice to Teachers

- Teach all the aspects. i.e. themes, characterization, plot, techniques, language use, choice of words/diction, poetic devices, etc.
- They should guide learners in question approach.
- Provide and encourage learners to study the prescribed texts.
- Teach learners how to derive mood, tone and feelings from characters and situations.

Asili; Ripoti ya matokeo ya UNEB (2019, 102-103)

KIAMBATISHO F:Barua ya Kuomba Idhini ya Kufanya Utafiti Shuleni

Maseno University,
School of Post Graduate,
S. L. P 3275-40100,
Kisumu, Kenya.
13/09/2020.

Through the Head of Department Kiswahili

TO

The Head teacher,

.....
.....

Dear Sir/Madam

REF: Request to carry out research in your Schools

I am writing to request for your permission to allow me collect data for Educational purpose from your School. My name is Atukunda Edwine, (registration number, PHD/FA/00089/2016). I am a Ugandan citizen studying from Maseno University in Kenya. The study is in the field of KISWAHILI literature.

The data collection is for academic purpose and not any other purpose. I will only need to talk to the Kiswahili teacher during the process of Data collection. Your permission will be of great use and shall be appreciated in the contribution and successful completion of this study. Looking forward for your considering.

Yours faithfully

Atukunda Edwine (+256775617311)